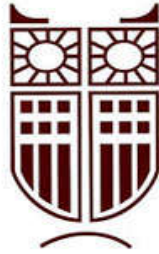

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΚΑΙΟ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»

Η αρχή της αξίας του ανθρώπου στη νομολογία του Συμβουλίου της
Επικρατείας αναφορικά με την οικονομική κρίση

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Άννα Ρουσσέτου

(ΑΜ: 7116Μ112)

Επιβλέπων καθηγητής: Ξενοφών Κοντιάδης

Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου

Μυτιλήνη, 2019

Περιεχόμενα

Περίληψη και λέξεις-κλειδιά	1
Abstract και keywords	3
Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο πρώτο: Η συνταγματική προστασία της αξίας του ανθρώπου	10
I. Η κατοχύρωση της αξίας του ανθρώπου στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος.....	10
II. Η νομική φύση της συνταγματικής διάταξης για την ανθρώπινη αξία	14
1. Το «απόλυτο» και «απαραβίαστο» της έννοιας	14
2. Ο επιτακτικός χαρακτήρας και η άμεση ισχύς της διάταξης	15
3. Η ειδικότερη νομική φύση της διάταξης	15
III. Η νομική σημασία της συνταγματικής διάταξης για την ανθρώπινη αξία	17
1. Επικουρικός χαρακτήρας.....	17
2. Ερμηνευτική σημασία	18
3. Η μη ιδιαίτερη νομική σημασία ως υπέρτατης συνταγματικής αρχής ή αξίας.....	18
IV. Η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	19
V. Οι φορείς της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.....	22
VI. Οι αποδέκτες της συνταγματικής επιταγής του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	24
1. Οι φορείς δημόσιας εξουσίας.....	25
2. Η τριτενέργεια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	25
VII. Το περιεχόμενο της συνταγματικής επιταγής του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας	26
Κεφάλαιο δεύτερο: Η αξιοποίηση της αρχής της αξίας του ανθρώπου από τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων	29
I. Άρειος Πάγος	29
II. Συμβούλιο της Επικρατείας.....	31
1. Ακραία όρια της έννοιας	32
2. Θετικά στοιχεία της έννοιας	34

III. Συμπεράσματα από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας	37
1. Η αυτοτελής κανονιστική σημασία της διάταξης	37
2. Ο «πυρήνας» των δικαιωμάτων υπό το φως της αξίας του ανθρώπου	41
Κεφάλαιο τρίτο: Η νομολογία της κρίσης για την αρχή της αξίας του ανθρώπου .	45
I. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας	46
1. Μισθολογικά - συνταξιοδοτικά ζητήματα	46
α) ΣτΕ 668/2012 (Ολομ.)	46
β) ΕΔΔΑ, Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, 7-5-2013 (Προσφυγές υπ' αριθμ. 57665/12 και 57657/12)	52
γ) ΣτΕ 3177/2014 (Ολομ.)	56
δ) ΣτΕ 3372/2015 (Ολομ.)	57
ε) Ειδικά μισθολόγια	58
1) Κοινά σημεία των αποφάσεων για τα «ειδικά μισθολόγια»	59
2) Ιδίως, ΣτΕ 4741/2014 (Ολομ.)	65
στ) ΣτΕ 2287/2015 (Ολομ.)	67
ζ) ΣτΕ 660/2016 (Τμ. Α' Επταμελές)	76
η) ΣτΕ 734/2016 (Ολομ.)	79
2. Εργασιακά ζητήματα	84
α) ΣτΕ 2307/2014 (Ολομ.)	84
β) ΣτΕ 100/2017 (Ολομ.)	86
3. Φορολογικά ζητήματα	88
α) Αρνητική νομολογία	88
α. 1) ΣτΕ 532/2015 (Ολομ.)	89
α. 2) ΣτΕ 2565/2015 (Ολομ.)	90
β) Θετική νομολογία	93
β. 1) ΣτΕ 1972/2012 (Ολομ.)	93
β. 2) ΣτΕ 1087/2017 (Ολομ.)	98

β. 3) ΣΤΕ 1738/2017 (Ολομ.)	104
4. Άλλα ζητήματα.....	107
α) ΣΤΕ 1906/2014 (Ολομ.)	107
β) ΣΤΕ 425/2015 (Ολομ.)	110
II. Η νομολογία άλλων ανώτατων ή συνταγματικών Δικαστηρίων: συγκριτικές παρατηρήσεις.....	116
α) BVerfGE 1 BvL 1/09 της 9 ^{ης} Φεβρουαρίου 2010 (Α' Τμήμα) - Συνταγματικότητα του ελάχιστου ύψους της τακτικής παροχής για την εξασφάλιση της διαβίωσης	117
β) Πορτογαλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου 187/2013 της 5 ^{ης} Απριλίου 2013 και ΕΔΔΑ, Antonio Augusto Da Conceição Mateus και Lino Jesus Santos Januário κατά Πορτογαλίας, 8-10-2013 (Προσφυγές υπ' αριθμ. 62235/10 και 57725/12)	122
Κεφάλαιο τέταρτο: Συμπεράσματα	128
I. Το δημόσιο συμφέρον: η ανάδειξη και ο μετασχηματισμός της έννοιας	128
II. Τα κοινωνικά δικαιώματα: η διαμόρφωση του «πυρήνα» τους με τη συνδρομή της αξιοπρεπούς διαβίωσης	134
III. Η αξία του ανθρώπου: η ανάδειξη της αξιοπρεπούς διαβίωσης.....	141
1. Σε μεθοδολογικό επίπεδο	141
2. Σε νοηματικό επίπεδο.....	145
α) Το περιεχόμενο της αξιοπρεπούς διαβίωσης	146
β) Η αρμοδιότητα και η μέθοδος προσδιορισμού	156
IV. Ο δικαστής της κρίσης: η πορεία από τον αυτοπεριορισμό σε έναν πιο ενεργητικό ρόλο	159
Επίλογος.....	168
Βιβλιογραφία	170
Ελληνόγλωσση.....	170
Ξενόγλωσση.....	174
Διαδικτυακοί τόποι.....	174

Περίληψη

Η αρχή της αξίας του ανθρώπου, η οποία κατοχυρώνεται στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., είναι μια από τις πλέον αόριστες έννοιες της έννομης τάξης μας. Το περιεχόμενό της μεταβάλλεται ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, γι' αυτό και χρήζει συγκεκριμενοποίησης από τον εφαρμοστή του δικαίου και δη από τον δικαστή.

Η οικονομική κρίση που αντιμετωπίζει η Ελλάδα την τελευταία δεκαετία συνιστά μια μοναδική ευκαιρία για την ανανοηματοδότηση της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τόσο σε μεθοδολογικό όσο και σε εννοιολογικό επίπεδο. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να προσεγγίσει την αρχή της αξίας του ανθρώπου εντός της κρίσης, υπό το πρίσμα της κρίσης, αλλά με τρόπο που τα συμπεράσματά της να ισχύουν και πέρα από αυτή.

Εννέα, σχεδόν, χρόνια μετά την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου, διαθέτουμε επαρκές νομολογιακό δείγμα για να εξετάσουμε πως διαμορφώθηκε η κρίσιμη έννοια σε καιρό κρίσης. Έτσι, ανατρέχουμε σε χαρακτηριστικές για την αξιοποίηση της αξίας του ανθρώπου αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, είτε αυτές απορρίπτουν την προσβολή της, διαγράφοντας απλώς τα ακραία όρια της έννοιας, είτε αυτές ορίζουν με θετικό τρόπο σε τι συνίσταται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Για μια πληρέστερη εικόνα, επιχειρούμε και ορισμένες συγκριτικές παρατηρήσεις με βάση την αξιοποίηση (ή μη) της αξίας του ανθρώπου σε αποφάσεις των Συνταγματικών Δικαστηρίων της Γερμανίας και της Πορτογαλίας.

Αυτό που ξεκάθαρα προκύπτει από τη νομολογία της κρίσης είναι μια διαρκής προσπάθεια του δικαστή να εξισορροπήσει αφενός την ικανοποίηση του δημόσιου συμφέροντος, που μπροστά στον κίνδυνο της οικονομικής κατάρρευσης της χώρας προσέλαβε δημοσιονομικό περιεχόμενο, με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που περιορίζονται από τα «μνημονιακά» μέτρα. Σε αυτή την αναζήτηση της ισορροπίας, τις περισσότερες φορές υπερισχύει η αναγκαιότητα των νομοθετικών μέτρων για την αντιμετώπιση των έκτακτων δημοσιονομικών συνθηκών, αλλά σε κάθε περίπτωση το Δικαστήριο καταλήγει στη διαφύλαξη ενός ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης, ως τελευταίου καταφυγίου του φορέα των δικαιωμάτων. Το όριο αυτό κλιμακώνεται σταδιακά, ανάλογα με τη φάση της κρίσης στην οποία εντάσσεται η κάθε απόφαση, από ένα ελάχιστο, το οποίο περιορίζεται στη δυνατότητα φυσικής διατήρησης του ατόμου, σε ένα εύλογο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης, το οποίο εμπλουτίζεται και με τη

δυνατότητα κοινωνικής του συμμετοχής. Προκύπτει, λοιπόν, ότι αυτό που προσθέτει η νομολογία της κρίσης στην αρχή της αξίας του ανθρώπου είναι, σε μεν νοηματικό επίπεδο, η διαμόρφωση του δικαιώματος της αξιοπρεπούς διαβίωσης, σε δε μεθοδολογικό, η ανάδειξη της εξασφάλισης ενός επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης σε πυρήνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Συγχρόνως, όμως, η παρούσα εργασία αποτελεί μια συμβολή προς τρεις ακόμη κατευθύνσεις, τις οποίες προσεγγίζει μοιραία μέσα από τις νομολογιακές παρατηρήσεις: την ανάδειξη της έννοιας του δημόσιου συμφέροντος και του μετασχηματισμού του σε καιρό κρίσης, την κριτική στη θεωρία του πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων και το πως αυτός μπορεί να λειτουργήσει εγγυητικά της κανονιστικής ισχύος τους ενόψει των δημοσιονομικών συνθηκών και, τέλος, την υπαγωγή της ιδιαίτερης θέσης του Συμβουλίου της Επικρατείας σε μια περιοδολόγηση βάσει της έντασης του ελέγχου και των πορισμάτων των αποφάσεών του.

Λέξεις - κλειδιά: αξία του ανθρώπου, αξιοπρεπής διαβίωση, οικονομική κρίση, δημόσιο συμφέρον, Συμβούλιο της Επικρατείας

The principle of human dignity in the case law of the Council of State regarding the economic crisis

Anna Roussetou

Abstract

The principle of human dignity, which is established in the article 2 par. 1 of the Greek Constitution, is one of the most indefinite concepts of our legal order. Its' contents are ever changing according to any political, social and economic conditions. As such it should always be specified by the judge.

The economic crisis Greece is facing during the last decade is a unique chance to redefine human dignity in both its methodology and meaning aspects. The goal of this paper is to approach the principle of human dignity during the crisis, in the light of crisis, but in a manner so its outcomes are valid beyond it.

Almost nine years after the sign of the first Memorandum, we have sufficient case law specimen to examine how our subject was modified during the crisis. Thus, we turn to specific decisions of the Council of State concerning the use of human dignity. These decisions either outline the term of human dignity by rejecting any offend made on it or define the human dignity in a positive way. In order to see the full picture, we try certain comparative observations based on the use (or not) of the human dignity as it depicts in decisions made by the Constitutional Courts of Germany and Portugal.

As we examine the case law of the crisis, we notice a constant effort of the judge trying to bring balance between the contentment of the public interest, which acquired financial content, facing the danger of the crisis, with the protection of the fundamental rights, which are limited because of the memorandum measures. During this search of balance, the necessity of the lawmaker's measures to confront the emergency financial conditions, but in any case, the Court ends up protecting a limit of dignified living, as an "ultimum refugium" of the human rights. This limit is gradually escalated, depending on the phase of the crisis in which the decision refers to, from a minimum of just physical personal sustainment, to a reasonable level of dignified living which is ameliorated by the possibility of social participation. Thus, it's clear that the case law of the crisis adds up in the principle of human dignity, firstly in its meaning aspect, giving content to the right of dignified living, and secondly in its methodology aspect,

turning the preservation of a certain level of dignified living into the core of fundamental rights.

Meanwhile, this paper contributes towards three more directions which are inevitably approached by the case law observations: the highlight of the public interest and the modification of its substance during the crisis, the critic on the theory of the social rights' core and how it can act as an insurance of their enforceability facing the financial conditions and, finally, the inclusion of the Council's of State special role periodically depending on the intensity of the judicial control and its' decisions' outcomes.

Keywords: human dignity, dignified living, economic crisis, public interest, Council of State

Εισαγωγή

Η «Ιδέα» της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ως μόνης απόλυτης αξίας σε έναν κόσμο σχετικών αξιών, συνιστά *sine qua non* στο «λεξιλόγιο» του παγκόσμιου συνταγματισμού, στενά συνυφασμένη με άλλες αξίες και δικαιώματα, και αναπόσπαστη συνιστώσα των τρεχουσών συνταγματικών αντιλήψεων. Η διαπίστωση αυτή δεν οφείλεται μόνο στη διακηρυγμένη αναγνώρισή της από τα Εθνικά Συντάγματα και τα Διεθνή Όργανα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, αλλά, ιδίως, στην αξίωση θεώρησής της ως θεμελίου όλων των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, οδηγού και εργαλείου της ερμηνείας τους. Η επίκλησή της προβάλλεται ως υπέρτατη αξία, ερμηνευτική δικλείδα, κανονιστική μήτρα, πυρήνας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, βάση για τα όρια περιορισμού άλλων δικαιωμάτων και ελευθεριών, μέτρο επίλυσης των αξιολογικών συγκρούσεων, αλλά και απαραίτητο συστατικό στοιχείο για τη δικαστική εξεύρεση ορθών και δίκαιων λύσεων¹.

Χωρίς αμφιβολία, η «Ιδέα» της αξιοπρέπειας υπήρξε ανέκαθεν μια έννοια ασαφής και αμφισβητούμενη. Η αξία του ανθρώπου συνιστά μια από τις πλέον απροσδιόριστες αρχές του σύγχρονου νομικού πολιτισμού. Το περιεχόμενο της λογικής βάσης αναφορικά με τον προσδιορισμό της βρίσκεται σε απόλυτη συνάρτηση με το σύστημα των θεμελιωδών δικαιικών και πολιτικών αρχών κάθε εποχής και κάθε πολιτισμικού χώρου. Διότι είναι σαφές ότι η «λογική» ενός δικαιοσύνητος συστήματος έχει ουσιωδώς διαφορετικό περιεχόμενο όταν έχει ως βάση λ.χ. τη μοναρχική αρχή, από ότι όταν έχει ως βάση τη δημοκρατική αρχή. Άλλωστε, μόνο σε ένα δημοκρατικό πολιτικό και δικαιοσύνητο σύστημα μπορούν να γνωρίσουν πλήρη δικαιοποίηση όχι μόνον η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, αλλά και το σύνολο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι θέσεις, εξάλλου, της νομικής επιστήμης ως προς την αξιοπρέπεια επηρεάζονται αποφασιστικά από το ιστορικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον μέσα στο οποίο κάθε φορά επιχειρείται η εννοιολογική της προσέγγιση. Μπορεί να είναι είτε σταθερές για μακρά χρονικά διαστήματα είτε μεταβαλλόμενες, που είναι και το σύνηθες, υποκείμενες όμως πάντοτε στις μικρές ή μεγάλες μεταβολές του ιστορικού γίνεσθαι μιας κοινωνίας.

¹ Βλ. Τσεβρένη Β., Ανθρώπινη αξιοπρέπεια - Η λειτουργική αξιοποίηση της ρυθμιστικής της εμβέλειας στο νομικό συλλογισμό, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 1-6.

Αυτή η αοριστία και η μεταβλητότητά της στο χώρο και στο χρόνο είναι που δημιουργεί μια διαχρονική προβληματική γύρω από την αξία του ανθρώπου. Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο κρίνεται απαραίτητη η συγκεκριμενοποίηση του νοήματος και του περιεχομένου της από τον εφαρμοστή του δικαίου, ιδίως δε του δικαστή, μέσω μιας μεθόδου διαλεκτικής, ενός διαλόγου, δηλαδή, μεταξύ θεωρίας και πράξης, που γεφυρώνει διαπλαστικά τις διαφορές των θέσεων. Η πορεία από τη θεωρία στην πράξη, που ακολουθεί ο δικαστής ως προς την ερμηνευτική αξιοποίηση της επιταγής σεβασμού στην αξία του ανθρώπου, δεν αποσκοπεί στην *per se* δημιουργία δικαίου από τον δικαστή, αλλά κυρίως στη διαμόρφωση μιας σύγχρονης και πρωτοπόρας νομολογίας προσανατολισμένης στην εγγύηση της αξιοπρέπειας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, μιας νομολογίας, δηλαδή, περισσότερο «ανθρωπιστικής». Όπως γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό, η συζήτηση, τόσο θεωρητική όσο και νομολογιακή, για την αρχή της αξίας του ανθρώπου δεν παύει ποτέ να είναι επίκαιρη.

Εξαιρετικές προοπτικές για την ανανέωση της συζήτησης σχετικά με την αξιοποίηση, και δη τη νομολογιακή, της αρχής της αξίας του ανθρώπου, δίδει στην ελληνική έννομη τάξη η οικονομική κρίση που βιώνει η χώρα μας την τελευταία δεκαετία. Ο λόγος που επέλεξα, λοιπόν, να πραγματευθώ το συγκεκριμένο θέμα είναι η πεποίθησή μου ότι καμία προσέγγιση μιας νομικής έννοιας δεν μπορεί να θεωρηθεί ολοκληρωμένη, προτού εξετάσουμε την «αντίδρασή» της κάτω από συνθήκες που εκφεύγουν της «κανονικότητας», κάτω δηλαδή από συνθήκες κρίσης. Και μόνο το άκουσμα της λέξης «κρίση», μας παραπέμπει σε κάτι το ασυνήθιστο, το απροσδόκητο ή, καλύτερα, το *ανώμαλο*², που έρχεται να διαταράξει την ομαλή ροή της πραγματικότητας και να εισαγάγει απρόσμενα μια *νέα μη κανονικότητα*³. Αυτή η ριζική απορρύθμιση της πρότερης κατάστασης συνιστά σπουδαία ευκαιρία, ίσως και μοναδική, για την (ανα)νοηματοδότηση των βασικών κατηγοριών και εννοιών του δικαίου, καθώς τις αναγκάζει να εξωθούνται στα άκρα τους προκειμένου να καλύψουν τη διαμορφούμενη νέα τάξη πραγμάτων.

² Σύμφωνα με τον Π. Πικραμμένο, «κύριο χαρακτηριστικό της κρίσεως είναι η απότομη και έντονη εκδήλωση μιας βαθιάς απορρύθμισης. Επέρχεται, δηλαδή, βίαιη διακοπή της προηγούμενης κατάστασης και κυριαρχεί το αίσθημα της ασυνέχειας και της ανωμαλίας». Βλ. Πικραμμένου Π., Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας, στο ΔΣΑ, Μελέτες επί του Μνημονίου, ΔΣΑ, Αθήνα, 2013, σελ. 14.

³ Βλ. Καραβοκύρη Γ., Το Σύνταγμα και η κρίση - Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2014, σελ. 11.

Είναι γνωστό ότι η ιστορία του ελληνικού κράτους βρίθει τέτοιων σοβαρών κρίσεων και ανώμαλων περιόδων, που εκδηλώθηκαν άλλοτε σε πολιτικό και άλλοτε σε οικονομικό και δημοσιονομικό επίπεδο. Η δεινή οικονομική κρίση, όμως, που ταλανίζει τη χώρα μας την τελευταία δεκαετία και οι διαστάσεις που έχει προσλάβει αυτή σε όλες τις πτυχές της ζωής των πολιτών είναι πρωτοφανείς για τα ελληνικά δεδομένα. Θεωρώ πως η εν λόγω θέση δεν χρήζει περαιτέρω αιτιολόγησης, αφενός διότι εκφεύγει του κεντρικού θέματος της παρούσας εργασίας, αφετέρου διότι σήμερα θεωρείται πλέον αυταπόδεικτη. Όλοι μας βιώσαμε τις συνέπειες της κρίσης, είδαμε τη ζωή μας να αλλάζει, τους βιοτικούς μας ορίζοντες να περιστελλονται - σε κάποιες περιπτώσεις δραματικά - και ακόμη είμαστε αντιμέτωποι με τη δυσκολία να υλοποιήσουμε τα σχέδια της ζωής μας. Στεκόμαστε, λοιπόν, στο σημείο αυτό της ιστορίας που ο όρος «κρίση» μοιάζει - στη συνειδήσή μας αλλά και στον καθημερινό, δημόσιο ή ιδιωτικό, πολιτικό και μη, λόγο - να περικλείει και να εξηγεί μονολεκτικά όλα τα νομικοπολιτικά επεισόδια των τελευταίων δέκα ετών, σε βαθμό μάλιστα που επιβάλλεται «σαν προαπαιτούμενο της περιγραφής και κατανόησης της πραγματικότητας, σαν αξεπέραστο θεμέλιο της διαχείρισής της. Κανείς δεν μπορεί να μιλήσει εκτός κρίσης, γιατί τότε θα θεωρηθεί και θα τεθεί εκτός πραγματικότητας»⁴.

Από τη μια πλευρά, η τόσο έντονη, πολύπλευρη επεξεργασία που δέχθηκε, και ακόμη δέχεται, η έννοια της κρίσης έχει ως αποτέλεσμα, εννέα σχεδόν χρόνια μετά την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου (Μάιος 2010), να διαθέτουμε επαρκές πολιτικό, νομικό και νομολογιακό δείγμα, αφενός της ίδιας της κρίσης και των μέτρων αντιμετώπισής της, αφετέρου των βασικών εννοιών της και των κυρίαρχων λόγων που διαμόρφωσαν, μαζί με τα βιώματά μας, την πρόσληψή της. Από την άλλη, όμως, αυτή η υπερέκθεσή μας στην έννοια της κρίσης και στη ρητορική της, μέσω του δημοσιογραφικού σχολίου ή του πολιτικού συνθήματος, της οικονομικής ανάλυσης ή της ιδιωτικής συζήτησης, έχει ως συνέπεια η «κρίση» να αποκτήσει τελικά διάφορες σημασίες, οι οποίες ελάχιστα, αν όχι καθόλου, ανταποκρίνονται στη νομική της διάσταση. Έτσι, η ίδια η πραγματικότητα και τα άλλα είδη λόγου, καθημερινού ή επιστημονικού, που επιχειρούν να την περιγράψουν ή να την αξιολογήσουν, θέτουν σε αμφιβολία τη γνήσια νομική ερμηνεία των εμβληματικών εννοιών του δικαίου, όπως το «Σύνταγμα», η «κρατική κυριαρχία», το «δημόσιο συμφέρον» ή η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια».

⁴ Ibid, Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 12.

Επομένως, οι βασικές έννοιες του νομικού μας πολιτισμού δοκιμάζονται εν καιρώ κρίσης σε δύο επίπεδα: πρώτον, οι εν λόγω έννοιες φθάνουν στα όριά τους⁵, καθώς προσπαθούν να ανταποκριθούν στη νέα πραγματικότητα, και δεύτερον, η πολιτική, οικονομική και κοινωνική νοηματοδότησή τους τείνει να επικαθορίσει απόλυτα τη νομική τους πρόσληψη, οπότε αναπόφευκτα χάνεται η αυτονομία του νομικού κανόνα⁶. Η επιδίωξη, λοιπόν, της ανά χείρας εργασίας είναι να προσεγγίσει μια εξ αυτών των θεμελιωδών δικαιοκίων εννοιών, αυτή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας - ως νομικού πλέον κριτηρίου -, *εντός της κρίσης, υπό το πρίσμα της νομολογίας της κρίσης*, αλλά με τρόπο που τα εξαχθέντα συμπεράσματα να ισχύουν *και πέρα από την κρίση*, προσθέτοντας ένα, ελάχιστο έστω, κομμάτι στην ευρύτερη πρόσληψη της συνταγματικής αρχής της αξίας του ανθρώπου. Η ουσία αυτής της προσπάθειας συμπυκνώνεται σε ορισμένα κεντρικά ερωτήματα: Ποιες είναι οι δυνατότητες και τα όρια αξιοποίησης της αρχής της αξίας του ανθρώπου στην αξιολόγηση της συνταγματικότητας των νομοθετικών διατάξεων που επιφέρουν ανατροπές στα κεκτημένα των κοινωνικών δικαιωμάτων και υπαγορεύονται από την τρέχουσα οικονομική κρίση; Πώς διαμορφώνεται το περιεχόμενό της από τη νομολογία της κρίσης; Διαφοροποιήθηκε σε σχέση με τα προ κρίσης δεδομένα; Μπόρεσε να λειτουργήσει εγγυητικά για τα θιγόμενα θεμελιώδη δικαιώματα;

Για να απαντηθούν τα εν λόγω ερωτήματα, θα επιχειρηθεί αρχικά η ένταξη του αναγνώστη στην προβληματική της αξίας του ανθρώπου με την παράθεση βασικών θεωρητικών θέσεων σχετικά με τη συνταγματική της κατοχύρωση στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει μια συνοπτική παρουσίαση της νομολογιακής επεξεργασίας της αρχής μέχρι την έναρξη της κρίσης. Έπειτα, θα γίνει εκτενής αναφορά, εστιασμένη πάντως στην αξιοποίηση της αρχής της αξίας του ανθρώπου, σε αποφάσεις, κατά βάση, του Συμβουλίου της Επικρατείας, στις οποίες κρίνεται η συνταγματικότητα των νομοθετικών μέτρων που λήφθηκαν στο πλαίσιο συμμόρφωσης της χώρας μας με τις «μνημονιακές» της υποχρεώσεις. Μέσω της διαδρομής αυτής, θα οδηγηθούμε τελικά στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για την προσφορά της νομολογίας της κρίσης στην ανανοηματοδότηση της αρχής της ανθρώπινης

⁵ Για τη δοκιμασία που υφίστανται τα όρια του Συντάγματος και ιδίως τα όρια της έννοιας της κυριαρχίας, βλ. αναλυτικά Κοντιάδη Ξ., Οικονομική κρίση, κυριαρχία και συνταγματική μεταβολή. Συγκριτικές παρατηρήσεις και υποθέσεις εργασίας, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, 2/2012, σελ. 224.

⁶ Για τον οικείο προβληματισμό, βλ. αναλυτικά Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 12 επ.

αξιοπρέπειας σε επίπεδο τόσο μεθοδολογικό όσο και εννοιολογικό. Η ενασχόλησή μας, όμως, με την κρίσιμη έννοια, θα μας οδηγήσει μοιραία σε παρατηρήσεις σχετικά με τρία ακόμη ζητήματα, τα οποία αναπτύσσονται μεν σε δεύτερο πλάνο, αλλά παράλληλα, σύμμετρα και σε απόλυτη συνάρτηση με το κεντρικό μας θέμα, με τρόπο που τελικά καθίστανται αναπόσπαστα κομμάτια αυτού: την αόριστη έννοια του δημοσίου συμφέροντος, τα κοινωνικά δικαιώματα και τη στάση του δικαστή απέναντι στην κρίση.

Κεφάλαιο πρώτο

Η συνταγματική προστασία της αξίας του ανθρώπου

I. Η κατοχύρωση της αξίας του ανθρώπου στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος

Για πρώτη φορά στην ελληνική συνταγματική ιστορία, το Σύνταγμα του 1975 αναφέρθηκε με τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1, στην αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, ανάγοντάς την σε «πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Το άρθρο αυτό αποδίδει ευθέως τη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 1 του Γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου, το οποίο ορίζει ότι: «Η αξιοπρέπεια του ανθρώπου είναι απαραβίαστη. Υποχρέωση κάθε κρατικής εξουσίας είναι να τη σέβεται και να την προστατεύει».⁷ Η κακή εμπειρία της επταετούς δικτατορίας στην Ελλάδα οδήγησε στη ρητή καθιέρωση αυτής της διάταξης, ακριβώς όπως και στη Δυτική Γερμανία η - άνευ προηγουμένου - εξευτελιστική μεταχείριση του ανθρώπου από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς.⁸

Το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 εντάσσει τη διάταξη περί προστασίας της αξίας του ανθρώπου στο πρώτο μέρος του, το οποίο επιγράφεται «Βασικές Διατάξεις», και ειδικότερα στο Α' τμήμα του μέρους αυτού, υπό τον τίτλο «Μορφή του Πολιτεύματος», το οποίο απαρτίζεται από δύο και μόνο άρθρα: το άρθρο 1, το οποίο ορίζει ως πολίτευμα της Ελλάδος την Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία και ως θεμέλιο αυτού την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, και το άρθρο 2, όπου στην παράγραφο 1 κατοχυρώνεται η αρχή της «αξίας του ανθρώπου». Η συστηματική θέση της συγκεκριμένης διάταξης φανερώνει ότι ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε να την αναγάγει σε θεμελιώδη αρχή για τη συνολική συνταγματική τάξη της χώρας, ώστε αυτή να χρωματίζει ιδεολογικά το πολίτευμά μας⁹- γι' αυτό άλλωστε την εξαιρεί από τις υποκείμενες σε αναθεώρηση (άρθρο

⁷ Ωστόσο, η «ξενική» προέλευση της διάταξης 2 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι πρόκειται για «μετεμφύτευση». Πρόκειται, απλώς, για δημιουργία νέων ελληνικών θεσμών, που ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του ελληνικού δικαίου, έστω κι αν ο συντακτικός νομοθέτης είχε τις πηγές της έμπνευσής του σε αλλοδαπό δίκαιο. Βλ. Τσεβρένη Β. Ανθρώπινη Αξιοπρέπεια: Η λειτουργική αξιοποίηση της ρυθμιστικής της εμβέλειας στο νομικό συλλογισμό, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 40.

⁸ «Και τα δύο Συντάγματα αποτελούν μια δυναμική απάντηση που προκάλεσε η πικρή πείρα ολοκληρωτικών καθεστώτων και δικτατοριών.», Häberle P., Έννοια και περιεχόμενο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά το γερμανικό και το ελληνικό Σύνταγμα (μετάφραση των Ανδρέα Δημητρόπουλου και Ζωής Παπαϊωάννου), ΤοΣ 8, 1982, σελ. 202.

⁹ «Δύο βασικά αρχαί πρυτανεύουν μέσα εις το κείμενον το οποίον έχετε ενώπιόν σας και το οποίο θα ψηφίσετε: Η αξιοπρέπεια του ανθρώπου και η κυριαρχία του λαού», Βλ. Πρακτικά Ολομελείας της Βουλής, 7 Ιουνίου 1975, Τσάτσου Κ., σελ. 1089. Μάλιστα ο Häberle υποστηρίζει ότι από τις δύο αυτές αρχές το προβάδισμα έχει προφανώς η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, από την οποία συνάγεται και η λαϊκή κυριαρχία, Βλ. Häberle, ό.π., σελ. 218 επ. Ακόμη, βλ. Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο,

110 παρ. 1 Συντ.) ή αναστολή (άρθρο 48 παρ. 1 Συντ.) διατάξεις. Έχει ορθώς υποστηριχθεί ως προς τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., ότι «πρόκειται, στην πραγματικότητα, για ρητή αναγνώριση της λογικής προϋπόθεσης όλων των κανόνων μιας φιλελεύθερης και δημοκρατικής έννομης τάξης».¹⁰

Περαιτέρω, όπως έχει δεχθεί ο Άρειος Πάγος (Ολομ.), η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., «χαρακτηρίζει το δημοκρατικό μας πολίτευμα ως ανθρωποκεντρικό, με θεμέλιο την αξία του ανθρώπου. Ο σεβασμός της αναγορεύεται σε ύπατο κριτήριο της έκφρασης και δράσης των οργάνων της πολιτείας»¹¹. Ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του Συντάγματος έχει την έννοια ότι ο άνθρωπος βρίσκεται στο επίκεντρο της πολιτείας που ιδρύει το Σύνταγμα, όχι όμως ως δημιουργήμα και αντικείμενο αυτής, παθητικός αποδέκτης των ρυθμίσεών της, αλλά ως ενεργητικό υποκείμενο και δημιουργός της. «*Η πολιτεία υπάρχει δια του ανθρώπου και όχι απλώς υπέρ αυτού*».¹² Εφόσον, λοιπόν, καθιερώνεται νομικά η «αξιοπρέπεια του ανθρώπου», ως υπέρτατη δικαιοκή αξία¹³, η οποία προϋποθέτει την ελευθερία και αποκρούει κάθε μορφή βίας και ολοκληρωτισμού, έπεται ότι, αφενός σε φιλοσοφικό επίπεδο, το Ελληνικό Σύνταγμα ανάγεται στον λεγόμενο «ηθικό» ανθρωπισμό, που είναι οικουμενικός και στηρίζεται προεχόντως στην καντιανή φιλοσοφία¹⁴, αφετέρου σε νομικό επίπεδο, η είσοδος της αξιοπρέπειας στην έννομη τάξη, δηλαδή η «εκνομίκευσή» της, έφερε στο προσκήνιο τον λεγόμενο «νομικό» ανθρωπισμό.¹⁵

Από τα παραπάνω καθίσταται πασιφανές ότι το Σύνταγμά μας θεωρεί ότι ο άνθρωπος αποτελεί την ανώτατη αξία από όσες αυτό προστατεύει. Ίσως δε αυτός

Ατομικά Δικαιώματα, 4^η εκδ., Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 1119: «Και η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας πρέπει να νοείται και να ερμηνεύεται υπό το φως του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου – αλλιώς ανοίγει ο βραχύς και ολισθηρός δρόμος προς τον ολοκληρωτισμό. ... Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου παραμένει το ύστατο κριτήριο της πραγματικής δημοκρατίας.»

¹⁰ Βιδάλη Τ., Κανονιστικές συνέπειες της αρχής της αξίας του ανθρώπου, με αφορμή τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε Τιμητικό Τόμο του Συμβουλίου της Επικρατείας - 75 χρόνια, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 145.

¹¹ Βλ. ΑΠ (Ολομ.) 40/1998, ΤοΣ 25, 1999, σελ. 103-104.

¹² Ibid, Τασόπουλου Γ., Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001, σελ. 204.

¹³ Κατά τον Δαγτόγλου, ό.π. σελ. 1119: «...η αξία του ανθρώπου και η ανθρωπινή αξιοπρέπεια αποτελούν την υπέρτατη αξία σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία.»

¹⁴ Σύμφωνα με αυτήν, «ο άνθρωπος πρέπει να είναι ο ίδιος «αυτοσκοπός» και όχι απλώς το μέσο για τον σκοπό αυτό». Βλ. Kant I., *Metaphysics of Morals*, Cambridge Texts in the History of Philosophy, Cambridge University Press, 1996, Ενότητα 38 του έργου *Doctrine of Virtue*.

¹⁵ Βλ. Παραρά Π., Σύνταγμα - Corpus I, Άρθρα 1-4, 2^η εκδ., Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010, σελ. 194-195. Η έννοια του «εξανθρωπισμού του δικαίου» είναι διάχυτη σε Τσεβρένη, ό.π., ιδίως σελ. 255 επ., όπου γίνεται λόγος για την ανάδειξη μιας «Ανθρωπιστικής Νομολογίας».

είναι και ο λόγος που η ελληνική διάταξη προτιμά τον ηθικά φορτισμένο και ευρύτερο εννοιολογικά όρο «αξία», κατ' αντίθεση με το γερμανικό πρότυπό της, που χρησιμοποιεί τον όρο «αξιοπρέπεια».¹⁶ Η διαφορά των δύο εννοιών, η οποία όμως στερείται, κατά γενική ομολογία, πρακτικών νομικών συνεπειών¹⁷, είναι ότι η αξιοπρέπεια αναφέρεται κυρίως στην κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης φύσεως και δεν αποδίδει το ευρύτερο περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας.¹⁸ Το Σύνταγμα χρησιμοποιεί τον όρο «αξιοπρέπεια» στις ειδικότερες διατάξεις των άρθρων 7 παρ. 2, εξειδικεύοντας ότι απαγορεύονται τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας ή άσκηση ψυχολογικής βίας καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, και 106 παρ. 2, κατά την οποία η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας. Παρ' όλες, λοιπόν, τις επιφυλάξεις που είχαν διατυπωθεί παλαιότερα, αν ο όρος «αξία του ανθρώπου» του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. είναι ταυτόσημος με τον όρο «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» των άρθρων 7 παρ. 2 και 106 παρ. 2 Συντ., αφού δεν χρησιμοποιήθηκε η ίδια ορολογία, ήδη από το 1982 υποστηρίζεται ότι οι δύο όροι χρησιμοποιούνται στο ελληνικό Σύνταγμα με την ίδια έννοια, αυτή δηλαδή του άρθρου 1 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου της Γερμανίας (GG), η άποψη δε αυτή έχει επικρατήσει πλήρως τόσο στη θεωρία όσο και στη νομολογία.¹⁹ Σε κάθε περίπτωση πάντως, παρά τις όποιες φραστικές διατυπώσεις, είναι ορθότερη η γνώμη ότι ο έλληνας συντακτικός νομοθέτης του 1975 όντως δεν είχε σκοπό να εισαγάγει στο δίκαιο μια άλλη συναφή αλλά ευρύτερη έννοια από αυτή που μέχρι τότε είχε χρησιμοποιηθεί σε διεθνή και εθνικά κείμενα. Εξάλλου, έκτοτε σε όλα τα μεταγενέστερα διεθνή κείμενα που έχει υπογράψει ή -και- κυρώσει η Χώρα μας, γίνεται πάντοτε χρήση του όρου «αξιοπρέπεια του ανθρώπου».

Πέρα, λοιπόν, από τη συνταγματική της κατοχύρωση, χαρακτηριστική είναι η ρητή αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και σε μια σειρά διεθνών κειμένων, τα οποία έχει υπογράψει και κυρώσει η χώρα μας. Μετά τον Β' Παγκόσμιο

¹⁶ «Προτιμώ τη λέξη αξία και όχι αξιοπρέπεια, γιατί η αξιοπρέπεια σημαίνει μόνο την αξία σε σχέση με τους άλλους, ενώ η λέξη αξία εκφράζει την ουσία, που είναι δεδομένη χωρίς συσχετισμό με τρίτους», Βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών, Β', 29 Ιανουαρίου 1975, Μαγκάκη Γ., σελ. 418

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά, Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1118 και Βιδάλη, ό.π., σελ. 148, υποσημ. 10.

¹⁸ Βλ. Μανιτάκη Αντ., Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 Συντάγματος, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1981, σελ. 123-124.

¹⁹ Παραρά, ό.π., σελ. 193-194.

Πόλεμο, πρώτος ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών της 26.6.1945 έκανε επίκληση της έννοιας της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας στο Προοίμιό του, συνδέοντας την σαφώς με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Σαφέστερα, ωστόσο, από τον Χάρτη, η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια προβλήθηκε στο πλαίσιο της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου της 10.12.1948 του ΟΗΕ, στην οποία διακηρύσσεται ότι η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια αποτελεί το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο. Στην ίδια λογική σκέψευς, τόσο το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ICCPR) της 16.12.1966, όσο και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (ICESCR) της 19.12.1966, διακηρύσσουν ότι τα δικαιώματα, των οποίων την προστασία επιδιώκουν, «πηγάζουν από την εγγενή αξιοπρέπεια του ανθρώπου». Επίσης, στο Προοίμιο του 13^{ου} Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ γίνεται αναφορά στην ανθρωπίνη αξιοπρέπεια σχετικά με την κατάργηση της θανατικής ποινής, ενώ στο άρθρο 1 παρ. 1 της Σύμβασης για την Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και της Αξιοπρέπειας του Ανθρώπου σε σχέση με τις εφαρμογές της Βιολογίας και της Ιατρικής: Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική («Σύμβαση για την Βιοηθική» - ΟΒΙΕΔΟ-) της 4.4.1997, η προστασία της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας προσδιορίζεται από την προστασία της ταυτότητας κάθε ανθρώπινου όντος και από την εγγύηση του σεβασμού της ακεραιότητάς του και των λοιπών δικαιωμάτων του, χωρίς διάκριση, σε σχέση με την εφαρμογή της βιολογίας και της ιατρικής, στο δε πεδίο προστασίας της συμπεριλαμβάνεται και η αγέννητη ζωή (*nasciturus*).

Για πρώτη φορά στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7.12.2000 περιλαμβάνει ρητή διάταξη προστασίας της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, ορίζοντας αφενός στο Προοίμιό του ότι «η Ένωση βασίζεται στις αδιαίρετες και οικουμενικές αξίες της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης» και αφετέρου στο άρθρο 1-2 ότι «Η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια είναι απαραβίαστη. Πρέπει να γίνεται σεβαστή και να προστατεύεται». Έτσι, η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια αναγνωρίστηκε ως βάση για όλα τα ειδικότερα θεμελιώδη δικαιώματα και τις κλασικές θεμελιώδεις ελευθερίες του Χάρτη. Τέλος, την πεποίθηση ότι η αξιοπρέπεια του ανθρώπου είναι η πρωταρχική αξία της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιβεβαίωσε το Σχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, στο οποίο (Μέρος Ι, άρθρο 2: οι αξίες της Ένωσης) ορίζεται ότι: «Η Ένωση βασίζεται στις αξίες της

ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων...», ενώ και τα πρώτα πέντε άρθρα του Μέρους ΙΙ (Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.) είναι επίσης αφιερωμένα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

II. Η νομική φύση της συνταγματικής διάταξης για την ανθρώπινη αξία

1. **Το «απόλυτο» και «απαραβίαστο» της έννοιας:** Με την κατοχύρωσή της στο άρθρο 2 παρ. 1 Σύντ. και την αναγνώρισή της ως θεμελιώδους συνταγματικής αξίας, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ανακηρύσσεται σε αξία «απόλυτη» και μάλιστα τη *μόνη απόλυτη αξία*²⁰ της έννομης τάξης μας. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπόκειται σε κανέναν περιορισμό και σε καμία νομοθετική επιφύλαξη, ενώ δεν περιορίζεται ούτε από τις διατάξεις του Συντάγματος που αφορούν την κατάσταση ανάγκης. Δεν επιτρέπεται καμία εξαίρεση από την απαγόρευση της παραβίασης της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Αξιοσημείωτο είναι ότι το κανονιστικό περιεχόμενο της αξιοπρέπειας του κάθε ανθρώπου διαφυλάσσεται ακόμη και στις περιπτώσεις που ο συγκεκριμένος άνθρωπος έχει αποδεχθεί την ενδεχόμενη προσβολή της αξίας του ή είναι εγκληματίας, κρατούμενος ή διάγει βίο αναξιοπρεπή, προσβάλλοντας π.χ. την τιμή ή τη σωματική ακεραιότητα τρίτων. Η απόλυτη ισχύς της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας επιβεβαιώνεται και από την ένταξή της στον σκληρό πυρήνα των μη αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος.²¹

Περαιτέρω το «απαραβίαστο» της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, αποδίδει μια διάσταση της έννοιας της, η οποία δικαιώνει ταυτόχρονα τη σημασιολογική της ιδιαιτερότητα. Έτσι, η αξία του ανθρώπου είναι βάσιμο να θεωρείται ως «απαραβίαστη», κυρίως λόγω της εμφατικής κανονιστικής δύναμης αλλά και της ιδιαίτερης *λογικής και σημασιολογικής φόρτισης* που διαθέτει. Πρόκειται για αρχή που επιτάσσει το σεβασμό της ανθρώπινης αξίας, ως πολύτιμο συνταγματικό αγαθό, και αναφέρεται επομένως σε κάθε τι που αφορά την ίδια την ανθρώπινη

²⁰ «...Έτσι σχεδόν σε όλα τα σχετικά (που κατοχυρώνουν ανθρώπινα δικαιώματα) άρθρα των Συνταγμάτων προβλέπεται ότι, δια νόμου επιτρέπεται αυτός ή εκείνος ο περιορισμός ενός ατομικού δικαιώματος. Υπάρχει, όμως, ατομικό δικαίωμα που δεν επιδέχεται από τη φύση του κανέναν περιορισμό: το δικαίωμα που αφορά τον σεβασμό της αξίας του ανθρώπου. Ο σεβασμός αυτός δεν μπορεί και δεν πρέπει να περιορίζεται δια νόμου, γιατί εδώ βρισκόμαστε μπροστά στη μόνη απόλυτη αξία. Γι' αυτό ισχύει η αρχή ότι: «Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξίας δεν ημπορεί να τεθή υπό περιορισμόν, τον οποίον θα επιτρέψη νόμος», βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών, Β', 29 Ιανουαρίου 1975, Μαγκάκη Γ., σελ. 415 επ.

²¹ Βλ. Αντωνίου Θ., Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975 - Συγχρόνως μια συμβολή στη δογματική των ατομικών δικαιωμάτων και στην ερμηνεία του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975 -, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010, σελ. 102.

ύπαρξη. «Συνεπώς, η αξία του ανθρώπου λειτουργεί ως αρχή «απαραβίαστη», υπό την έννοια ότι κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει την ανθρώπινη υπόσταση του προσώπου ή να του στερήσει τη δυνατότητα να απολαμβάνει ελεύθερα το σύνολο των δικαιωμάτων που του αναγνωρίζει η έννομη τάξη, στο πλαίσιο, πάντως, σεβασμού τόσο των δικαιωμάτων των άλλων, όσο και των κανόνων της εύρυθμης κοινωνικής συμβίωσης.»²²

2. Ο επιτακτικός χαρακτήρας και η άμεση ισχύς της διάταξης: Η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. δεν είναι απλώς «κατευθυντήρια»²³, αλλά πρόκειται για νομικά πλήρως δεσμευτική διάταξη, κανόνα δικαίου άμεσης ισχύος.²⁴ Τον επιτακτικό χαρακτήρα της διάταξης αποδέχεται πρόδηλα και η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας.²⁵ Ακόμη, πρόκειται για διάταξη με πλήρη κανονιστική δύναμη και δεσμευτικότητα, που αναγορεύει την ανθρώπινη αξία σε *υπέρτατο έννομο αγαθό* αυτοτελώς προστατευόμενο. Η συνταγματική κατοχύρωση της ανθρώπινης αξίας προσδιορίζει διττώς και το κανονιστικό της περιεχόμενο: α) η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών από τα άτομα δεν μπορεί να φθάνει μέχρι του σημείου που θίγει την αξιοπρέπεια των άλλων και β) οι με κρατικές πράξεις περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων δεν μπορούν να έχουν τέτοια έκταση ώστε να προσβάλλουν την αξιοπρέπεια των φορέων των δικαιωμάτων αυτών. Δηλαδή η προσβολή του πυρήνα των ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί συγχρόνως και προσβολή της αξιοπρέπειας.²⁶

Για την ελληνική έννομη τάξη η υποχρέωση σεβασμού της ανθρώπινης αξίας συνιστά *κανόνα δημόσιας τάξης*. Με απλά λόγια, τα πολιτειακά όργανα οφείλουν να απέχουν από κάθε ενέργεια, η οποία προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και, ιδίως, να μην ερμηνεύουν ή εφαρμόζουν κανόνα δικαίου σε αντίθεση με την αρχή σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου.

3. Η ειδικότερη νομική φύση της διάταξης: Η ειδικότερη νομική φύση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. είναι αμφίβολη. Συγκεκριμένα, αμφισβητείται,

²² Ibid, Τσεβρένη, ό.π., σελ. 47.

²³ Αντίθετος ο Μάνεσης Αρ., Ατομικές Ελευθερίες, 4^η εκδ., Θεσσαλονίκη, 1982, σ. 111, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου αποτελεί μια κατευθυντήρια διάταξη, με την οποία απευθύνεται συνταγματική εντολή ιδίως προς τον κοινό νομοθέτη.

²⁴ Ενδεικτικά βλ. Ράϊκου Αθ., Συνταγματικό Δίκαιο - Θεμελιώδη Δικαιώματα, 2^η εκδ., Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2002, σελ. 263 και Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1118.

²⁵ Βλ. τη νομολογία που παρατίθεται σε Παραρά, ό.π., σελ. 186 επ.

²⁶ Τσεβρένη, ό.π., σελ. 48-49.

ιδίως στην επιστήμη²⁷, αν η διάταξη καθιερώνει ένα *θεμελιώδες δικαίωμα* ή μόνο έναν *κανόνα του αντικειμενικού συνταγματικού δικαίου*. Η διχογνωμία αυτή δεν ανάγεται μόνο σε θεωρητικό επίπεδο αλλά έχει και πρακτικές διαστάσεις. Κατά κύριο λόγο, η σημασία θεμελίωσης και ενός ατομικού δικαιώματος στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. έγκειται στο αγωγή των αξιώσεων που απορρέουν από αυτή, αφού υπό τη θεωρία του κανόνα αντικειμενικού δικαίου δεν επιτρέπεται καταρχήν η συναγωγή οποιασδήποτε αξίωσης από τη διάταξη περί της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.²⁸

Υποστηρίζονται και οι δύο λύσεις του ζητήματος αυτού. Τη γνώμη περί καθιέρωσης μόνο ενός κανόνα του αντικειμενικού συνταγματικού δικαίου υποστηρίζει κυρίως ο Αθ. Ράϊκος²⁹, με επιχειρήματά του α) την ηθελημένη θέση της διάταξης στο πρώτο και όχι στο δεύτερο μέρος του Συντάγματος, β) ότι ένα θεμελιώδες δικαίωμα δεν συνάγεται οπωσδήποτε από τον όρο «υποχρέωση» που χρησιμοποιεί η διάταξη, διότι «σε κάθε υποχρέωση δεν αντιστοιχεί πάντοτε και ένα δικαίωμα»³⁰ και γ) κατά μείζονα λόγο, ότι είναι πρακτικά περιττός ο χαρακτηρισμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως θεμελιώδους δικαιώματος, γιατί το θεμελιώδες δικαίωμα του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ. (ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας και δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας) μπορεί να συμπληρώσει επαρκώς κενά που εμφανίζονται στο σύστημα προστασίας όλων των κατηγοριών θεμελιωδών δικαιωμάτων (ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών).

²⁷ Στη νομολογία φαίνεται να επικρατεί η άποψη περί καθιέρωσης μιας θεμελιώδους αρχής. Ενδεικτικά βλ. ΑΠ (Ολομ.) 40/1998, ΤοΣ 25, 1999, σελ. 103, κατά την οποία το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. «δεν θεσπίζει δικαίωμα αλλά κανόνα δικαίου συνταγματικού επιπέδου». Βέβαια, βλ. και Κασιμάτη Γ., ο οποίος στον σχολιασμό που έκανε για την εν λόγω απόφαση (NoB 47, 1999, σελ. 706-707) υποστήριξε ότι ο συνταγματικός νομοθέτης θέσπισε με τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 θεμελιώδη κανόνα αντικειμενικού χαρακτήρα και άμεσης ισχύος, άλλως μια θεμελιώδη αρχή, παγκοσμίως αναγνωρισμένη, την αρχή προστασίας και σεβασμού της αξίας του ανθρώπου, από την οποία όμως μπορεί να γεννώνται ατομικά δικαιώματα συνταγματικού επιπέδου.

²⁸ Βλ. Αντωνίου, ό.π., σελ. 77 και Ράϊκο, ό.π., σελ. 266.

²⁹ Βλ. Ράϊκου, ό.π., σελ. 264-269.

³⁰ Τα επιχειρήματα υπό α' και β' αντικρούει ο Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1120-1121: «Στην ανωτέρω υποχρέωση (σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου) του κράτους, αντιστοιχεί *δικαίωμα του ανθρώπου*. Η ένταξη της διατάξεως του άρθρου 2 παρ. 1 εκτός του μέρους του Συντάγματος που είναι αφιερωμένο στα ατομικά δικαιώματα δεν σημαίνει ότι η διάταξη αυτή περιέχει μια αντικειμενική μόνο αρχή και κανένα (υποκειμενικό) ατομικό δικαίωμα. Μια τέτοια ερμηνεία θα αντέφασκε σ' αυτήν την ίδια την αξία του ανθρώπου ως φυσικού υποκειμένου δικαίου». Πάντως, και ο ίδιος ο Ράϊκος (ό.π., σελ. 267) παραδέχεται ότι, «de lege ferenda, ορθότερη είναι η θεωρία του θεμελιώδους δικαιώματος ενόψει της αναμφίβολης φύσης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως πηγής όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων».

Από την άλλη πλευρά, η Θ. Αντωνίου³¹, κατόπιν ενδελεχούς εξέτασης και των δύο απόψεων, ορθώς καταλήγει στο *διπλό χαρακτήρα* της προστασίας της αξιοπρέπειας του ανθρώπου ως δικαιώματος και ως αρχής. Το ότι η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. αποτελεί θεμελιώδη συνταγματική αρχή, συστατική μάλιστα του δημοκρατικού συνταγματικού κράτους, είναι αναντίρρητο. Η αναγνώριση, όμως, σε αυτή μόνο του χαρακτήρα της αρχής, θα μπορούσε να οδηγήσει σε αποξένωσή της από τον μεμονωμένο άνθρωπο ή ακόμη και να της στερήσει το ιστορικοπνευματικό της υπόβαθρο. Εξάλλου η διάταξη συγκεντρώνει χαρακτηριστικά τόσο για να είναι αρχή όσο και κανόνας. Στη θεώρηση αυτή στηρίζεται και η άποψη που αποδίδει στην εγγύηση της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αφενός τη λειτουργία της ακτινοβολίας κατά την ερμηνεία των μεμονωμένων ατομικών δικαιωμάτων, αφετέρου τη συμβολή της στη δημιουργία ενός τμήματος από το περιεχόμενο των κατ' ιδίαν ατομικών δικαιωμάτων, το οποίο είναι απαραβίαστο σε κάθε περίπτωση (θεωρία του πυρήνα των δικαιωμάτων).

Μια υβριδική λύση, χωρίς ωστόσο ευθεία αποδοχή της καθιέρωσης ατομικού δικαιώματος στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., υιοθετεί ο Κ. Χρυσόγονος, ο οποίος υποστηρίζει μεν ότι η αξία του ανθρώπου είναι μια θεμελιώδης αρχή, που έχει σημασία για την ερμηνεία και οποιασδήποτε άλλης συνταγματικής διάταξης και διατάξεων της κοινής νομοθεσίας, πέρα όμως από αυτό μπορεί να αποτελέσει, έστω και σε οριακές μάλλον περιπτώσεις, απευθείας το κριτήριο για την αξιολόγηση της συνταγματικότητας μιας νομοθετικής ρύθμισης. *«Στις περιπτώσεις αυτές, η λειτουργία της μοιάζει μ' εκείνη ενός ατομικού δικαιώματος, ενώ προφανής είναι η ιδιαίτερη νοηματική σύνδεσή της με το σύνολο καταρχήν των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων»*.³²

III. Η νομική σημασία της συνταγματικής διάταξης για την ανθρώπινη αξία

1. **Επικουρικός χαρακτήρας:** Η συνταγματική εγγύηση της αξίας του ανθρώπου αποτελεί τη βάση, την πηγή όλων των δικαιωμάτων και ελευθεριών του ανθρώπου, τη «μήτρα» από την οποία αυτά προέρχονται (principe "matriciel"). Τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν καταρχήν *συγκεκριμενοποιήσεις* της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Συνεπώς, η διάταξη για την ανθρώπινη

³¹ Για την πλήρη συλλογή και αξιολόγηση επιχειρημάτων σχετικά με το εν λόγω ζήτημα βλ. τη διεξοδική μονογραφία της Αντωνίου, ό.π. και ιδίως σελ. 72-102.

³² Ibid, Χρυσόγονου Κ. - Βλαχόπουλου Σπ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 4^η εκδ., Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 147.

αξιοπρέπεια είναι γενική (*lex generalis*) απέναντι στις διατάξεις περί των θεμελιωδών δικαιωμάτων, οι οποίες είναι ειδικές (*leges speciales*). Άρα, η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., λόγω της γενικότητάς της, εφαρμόζεται *επικουρικά* μόνο έναντι των ειδικών διατάξεων που κατοχυρώνουν τα διάφορα ατομικά δικαιώματα, στις περιπτώσεις δηλαδή που δεν καλύπτονται από τις ειδικές διατάξεις.³³

2. Ερμηνευτική σημασία: Η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. θεσπίζει μια *γενική ερμηνευτική αρχή*, η οποία πρέπει να διέπει την ερμηνεία και την εφαρμογή όλων των διατάξεων του Συντάγματος αλλά και του δικαίου εν γένει. Οι διατάξεις περί των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να ερμηνεύονται, κατά το δυνατό, κατά τρόπο σύμφωνο με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, σε περίπτωση δε αμφιβολίας ισχύει το «τεκμήριο υπέρ της ανθρώπινης αξιοπρέπειας».³⁴ Η εφαρμογή της αρχής της αξίας του ανθρώπου είναι επιβεβλημένη κατά τον καθορισμό του περιεχομένου και της έκτασης των συνταγματικών και νομοθετικών περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδίως στις αμφίβολες περιπτώσεις. Σε κάθε περίπτωση, όλοι οι περιορισμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων βρίσκουν το έσχατο όριό τους εκεί που η εφαρμογή τους αρχίζει να προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.³⁵

3. Η προαναφερόμενη φύση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως υπέρτατης συνταγματικής αρχής ή αξίας δεν έχει **καμία ιδιαίτερη νομική σημασία**. Ειδικότερα, η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. δεν είναι *ιεραρχικά ανώτερη* έναντι άλλων συνταγματικών διατάξεων, συνεπώς, εφόσον υπάρχει σύγκρουση, θα επικρατεί η ειδική συνταγματική διάταξη, που κατοχυρώνει το επιμέρους δικαίωμα, έναντι της γενικής περί αξιοπρέπειας διατάξεως.³⁶ Εξάλλου, η ενδεχόμενη παραδοχή της εκδοχής ότι η αρχή της αξίας του ανθρώπου είναι υπέρτερη των άλλων συνταγματικών αρχών, πέραν του ότι θα καταργούσε τον κανόνα της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων, θα σήμαινε ότι

³³ Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1118. Για την περιττή εφαρμογή της διάταξης για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια μόνης ή σε συνδυασμό με μια γενική ή ειδική διάταξη περί θεμελιώδους δικαιώματος, όταν μια διάταξη περί θεμελιώδους δικαιώματος καλύπτει πλήρως και κατά τρόπο αναμφίβολο το σχετικό βιοτικό τομέα του ατόμου, βλ. Ράϊκου, ό.π., σελ. 272.

³⁴ Ράϊκου, ό.π., σελ. 271-272

³⁵ Ενδεικτικά, βλ. Τσεβρένη, ό.π., σελ. 44.

³⁶ Μεταξύ άλλων, βλ. Ράϊκου, ό.π., σελ. 274 και Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1119.

υποτιμάται η κανονιστική σημασία άλλων θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος, όπως ενδεικτικά η δημοκρατική αρχή ή η αρχή του πλουραλισμού.³⁷

IV. Η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι μια *αόριστη νομική έννοια*, συνεπώς ο καθορισμός της είναι δυσχερής. Έχει υποστηριχθεί ότι ως αξιοπρέπεια του ανθρώπου νοείται «η αξία που πρέπει να έχει ο άνθρωπος ως έλλογο και συνειδητό ον, δηλαδή ως πρόσωπο»³⁸ ή «ο απαραβίαστος εκείνος πυρήνας της προσωπικότητας του ανθρώπου ως φυσικού υποκειμένου δικαίου που διακρίνει τον άνθρωπο αφενός από τα άλογα όντα και αφετέρου από τα αντικείμενα του δικαίου»³⁹. Κατά τη γνώμη μου, οι ορισμοί που συσχετίζουν της αξιοπρέπεια με το περιεχόμενο της «φύσης» ή της «ουσίας» ή της «προσωπικότητας» του ανθρώπου δεν είναι επιτυχείς, καθώς καθορίζουν προφανώς μια αόριστη έννοια με μια άλλη. Κατά βάση επιτυχής φαίνεται ο ορισμός του Κ. Ζώρα: «η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι η έμφυτος και αναφαίρετος ιδιότης εκάστου ανθρώπου, (η οποία) θεμελιούται επί των βασικών εκδηλώσεων της προσωπικότητάς του, δηλαδή επί της ικανότητός του προς αυτοδιάθεσιν και αυτοδιαμόρφωσιν»⁴⁰ ή, επιγραμματικά, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι «η (πραγματική ή δυνητική) ικανότητα του αυτοκαθορισμού (της αυτοδιάθεσης)»⁴¹.

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, το βασικό προσδιοριστικό στοιχείο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι ο προσωπικός αυτοκαθορισμός, η ελεύθερη επιλογή της πορείας του ανθρώπου και της θέσης του απέναντι στη ζωή, που δεν στηρίζεται σε άγνοια, δεισιδαιμονία, προλήψεις, εμπάθεια, εξαρτήσεις κ.λπ., αλλά στον εσωτερικό του κόσμο και τις πεποιθήσεις του, που τον καταξιώνουν ως πρόσωπο. Πάντως, δεν νοείται παραίτηση του ατόμου από τη συνταγματική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειάς του καθώς θα ισοδυναμούσε όχι με πραγμάτωση της ελεύθερης βούλησης ούτε με άσκηση του δικαιώματος επιλογής και αυτοκαθορισμού του, αλλά με αυταπάρνηση της ίδιας της ανθρώπινης φύσης

³⁷ Τσεβρένη, ό.π., σελ. 63.

³⁸ Μάνεση Αρ., Ατομικές ελευθερίες, τ. α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ. 109.

³⁹ Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1121.

⁴⁰ Βλ. Ζώρα Κ., Η συνταγματική αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά το γερμανικόν ομοσπονδιακόν Σύνταγμα, ΤοΣ 4, 1978, σελ. 8.

⁴¹ Βλ. Ράϊκου, ό.π., σελ. 276. Ο εν λόγω ορισμός είναι βασισμένος σε παρόμοιο περιεχομένου ορισμό του G. Dürig: «Κάθε άνθρωπος είναι άνθρωπος εξαιτίας του πνεύματός του, το οποίο τον διακρίνει από την απρόσωπη φύση και τον κάνει με δική του απόφαση ικανό να συναισθάνεται τον εαυτό του, ν' αυτοκαθορίζεται και να διαμορφώνει τον εαυτό του και το περιβάλλον». Για αναλυτικά επιχειρήματα και παραπομπές σχετικά με την αξία του ανθρώπου ως αυτοκαθορισμού του προσώπου, βλ. Τασόπουλου, Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, ό.π., σελ. 204 επ.

του.⁴² Επειδή, όμως, η δυνατότητα αυτοκαθορισμού εξαρτάται από την ύπαρξη πρόσφορων και ευνοϊκών κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών θεσμών, καταστάσεων και πρακτικών, το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. θεμελιώνει και την υποχρέωση του Κράτους να διασφαλίζει τις στοιχειώδεις αναγκαίες συνθήκες διαβίωσης του προσώπου. Εν προκειμένω, ζωτική σημασία έχει η προστασία του οικιστικού και φυσικού περιβάλλοντος και η διατήρηση της βιώσιμης ανάπτυξης προκειμένου να καταστεί δυνατός ο αυτοκαθορισμός όχι μόνο των ζώντων προσώπων αλλά και των μελλοντικών γενεών.⁴³

Κατά κοινή παραδοχή, η αξία του ανθρώπου συνεπάγεται την αναγνώρισή του από το δίκαιο ως «υποκειμένου δικαίου», ως φορέα δηλαδή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, όπως ρητώς ορίζει την ικανότητα δικαίου το άρθρο 34 ΑΚ⁴⁴. Δεδομένου πάντως ότι όλες σχεδόν οι πτυχές της προσωπικότητας και ζωής του ανθρώπου προστατεύονται ως ατομικά δικαιώματα σε ειδικές - και, ως εκ τούτου, κατά προτεραιότητα εφαρμοστέες - διατάξεις του Συντάγματος, το νομικά σημαντικό περιεχόμενο της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. μπορεί να προσδιοριστεί λιγότερο θετικά και περισσότερο *αρνητικά*, βάσει δηλαδή των προσβολών της που δεν καλύπτονται από καμία από τις ειδικές διατάξεις.⁴⁵ Έτσι, σύμφωνα με τον απλό και ορθό ορισμό του G. Dürig, ο οποίος είναι ο επικρατέστερος σε θεωρία και νομολογία, «η ανθρώπινη αξιοπρέπεια προσβάλλεται, όταν ο συγκεκριμένος άνθρωπος υποβαθμίζεται σε αντικείμενο, σε ένα απλό μέσο, σε αντικαταστατό μέγεθος».⁴⁶ Η άποψη αυτή θέλει τον άνθρωπο ως τον *έσχατο σκοπό* για τον οποίον υπάρχει το δίκαιο. Συγκεκριμένα: α) ο άνθρωπος είναι ο μόνος ενεργητικός παράγοντας που εκφράζει αυτόνομη βούληση, το μοναδικό «υποκείμενο» του δικαίου, αντίθετα με όλα τα άλλα έμψυχα ή άψυχα «αντικείμενα», τα οποία υπάρχουν και προστατεύονται για την εξυπηρέτηση των δικών του σκοπών και β) με την ιδιότητα του «υποκειμένου», ο

⁴² Βλ. Ραΐκου, ό.π., σελ. 323.

⁴³ Τασόπουλου, ό.π., σελ. 209.

⁴⁴ «Κάθε άνθρωπος είναι ικανός να έχει δικαιώματα και υποχρεώσεις.»

⁴⁵ Βλ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1121.

⁴⁶ Για βιβλιογραφία, βλ. Ραΐκου, ό.π., σελ. 277, υποσημ. 73. Η βάση της θεωρίας αυτής αναζητείται στις αρχές που διατύπωσε ο Κάντ, βλ. παραπάνω, υποσημ. 8 και Βιδάλη, ό.π., σελ. 145, υποσημ. 1. Η θεσμική διαδρομή της ανθρώπινης αξίας δεν είναι, ωστόσο, ασήμαντη. Προτού καταλήξουμε στον ορισμό της ως «τύπο - αντικείμενο» (Objekt-Formel), στην απαγόρευση δηλαδή της μεταχείρισης του ανθρώπου ως απλού αντικειμένου για την εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών, είχαν εκφραστεί και άλλες θεωρίες, οι οποίες επιγραμματικά συνοψίζονται ως εξής: α) η θεωρία της προίκας, β) η θεωρία της επιδόσεως και γ) η θεωρία της επικοινωνίας και της αμοιβαίας σχέσης αναγνώρισης. Αναλυτικότερα για τις θεωρίες αυτές και γενικά για τον ορισμό του «τύπου - αντικειμένου», βλ. Τσεβρένη, ό.π., σελ. 85-105.

άνθρωπος δεν είναι δυνατό να «εργαλειοποιείται», να μετατρέπεται δηλαδή σε μέσον για την εξυπηρέτηση σκοπών ξένων προς τον ίδιο.⁴⁷

Ωστόσο, και η προσπάθεια συγκεκριμενοποίησης της ανθρώπινης αξίας μέσω μιας αρνητικής διατύπωσης της προσβολής της δεν δύναται να προσφέρει κάποιο ασφαλές κριτήριο για το πότε παραβιάζεται η ανθρώπινη αξία. Το ζήτημα της μεταβολής ή όχι του ανθρώπου σε απλό αντικείμενο μπορεί να κρίνεται μόνο *περιπτωσιολογικά*, κατόπιν εξέτασης των συγκεκριμένων περιστατικών. Ακριβώς, πάντως, επειδή το απαραβίαστο της αξίας του ανθρώπου, στο οποίο αναφέρθηκα παραπάνω, αφορά τον πυρήνα της ανθρώπινης προσωπικότητας, νομικά σημαντικές και απαγορευμένες είναι κατά λογική ανάγκη μόνο οι σοβαρές προσβολές στην ύπαρξη και δράση του ανθρώπου, γιατί μόνο αυτές μπορούν εννοιολογικά να θίγουν αυτή την ίδια την αξία του.⁴⁸ Δεν θα μπορούσε, δηλαδή, να θεωρηθεί προσβολή της αξίας οποιαδήποτε προσβολή άλλου ατομικού δικαιώματος. Ως εκ τούτου, η αξία του ανθρώπου θίγεται μόνο σε κατάφωρες περιπτώσεις εξευτελιστικής μεταχείρισης.⁴⁹

Υπάρχουν, λοιπόν, ορισμένες *προφανείς περιπτώσεις* προσβολής, για τις οποίες η κοινωνία μας καταλήγει αβίαστα και χωρίς την ανάγκη περαιτέρω αιτιολογίας στο συμπέρασμα ότι είναι ασύμβατες με την αξία του ανθρώπου. Τέτοιες είναι, κατά κύριο λόγο, συγκεκριμένες εξευτελιστικές για τον άνθρωπο εκφάνσεις της άσκησης δημόσιας εξουσίας πάνω σε αυτόν, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ακούσια αφαίρεση περισσότερων από 100.000 ζώων στο πλαίσιο του προγράμματος της «κάθαρσης» στη ναζιστική Γερμανία. Άλλες προφανείς περιπτώσεις είναι τα βασανιστήρια, η δουλεία, η εξορία, η μαζική εκδίωξη, η γενοκτονία, η απαγωγή, η καταναγκαστική εργασία, η διεξαγωγή ερευνών και πειραμάτων χωρίς τη συναίνεση του συμμετέχοντος, η προσωποκράτηση για χρηματικές οφειλές.⁵⁰ Περαιτέρω, οι δυνατότητες προσβολής της αξίας είναι πολλές ιδίως στον τομέα του ποινικού δικαίου. Τα βασανιστήρια, οι σωματικές κακώσεις, η άσκηση ψυχολογικής βίας, οι εξευτελιστικές μέθοδοι ποινικού κολασμού και διαλεύκανσης ή ανάκρισης αξιόποινων πράξεων, όπως η χρήση

⁴⁷ Βλ. Βιδάλη, ό.π., σελ. 145.

⁴⁸ Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1123.

⁴⁹ Πρβλ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Περί της αξίας της ανθρώπινης αξίας, ΕφημΔΔ 5, 2010, 736-744, σελ. 743: «Η αξία του ανθρώπου είναι πολύ γενική και δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται ως «υπερφορτωμένη». Η «υπερφόρτωση» αυτή είναι καταφανής στα θέματα της βιοηθικής, τα οποία θα ήταν συνεπέστερο δογματικά να αντιμετωπίζονται από τα ειδικότερα ατομικά δικαιώματα και να μην υπάγονται δίχως άλλο στο πεδίο εφαρμογής της ανθρώπινης αξίας».

⁵⁰ Η απαρίθμηση είναι ενδεικτική. Για πληθώρα παραδειγμάτων, βλ. Ράϊκου, ό.π., σελ. 281 επ., Παραρά, ό.π., σελ. 227 επ. και Παναγοπούλου-Κουτνατζή, ό.π., 741 επ.

ανιχνευτή ψεύδους ή ορού της αλήθειας, η πλύση εγκεφάλου κ.λπ. συνιστούν χαρακτηριστικές προσβολές της ανθρωπίνης αξίας και για το λόγο αυτό υπόκεινται στην απαγόρευση του άρθρου 7 παρ. 2 Συντ..

Στην ελληνική νομική πραγματικότητα, οι περιπτώσεις προσβολών που έως σήμερα έχουν κριθεί ότι θίγουν την ανθρωπίνη αξιοπρέπεια, μπορούν να καταταγούν σε δύο κατηγορίες: α) *προσβολές εξωτερικής αξιοπρέπειας*: εδώ εντάσσονται οι προσβολές ή ο εξαναγκασμός που υφίσταται ο άνθρωπος στο σώμα του, όπως λ.χ. τα βασανιστήρια, και β) *προσβολές εσωτερικής αξιοπρέπειας*: εδώ η αξιοπρέπεια συνδέεται με την ιδιότητα του ατόμου ως ανθρώπου και μόνο, δηλαδή ως φορέα αξιών, όπως είναι η προστασία της τιμής και της υπόληψης, η γλώσσα, το όνομα που φέρει ο καθένας κ.λπ. Εφόσον και καθόσον αναπτύσσεται η προσωπικότητα του κάθε ανθρώπου (άρθρο 5 παρ. 1 Συντ.), διευρύνεται ανάλογα και η νομική ασπίδα που προστατεύει ιδίως την εσωτερική του αξιοπρέπεια. *Πρέπει, δηλαδή, να γίνει δεκτό ότι η in concreto προσβολή ή μη αυτής της αξιοπρέπειας του ανθρώπου εξαρτάται και από την ιδιότητα του βλαπτομένου ατόμου (π.χ. μικρό παιδί, έφηβος, φοιτητής, δημόσιος λειτουργός, υπουργός, ΠτΔ), την κοινωνική του θέση κ.λπ.*⁵¹

V. Οι φορείς της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας

Αποκλειστικός φορέας της συνταγματικά προστατευόμενης αξιοπρέπειας είναι αναμφίβολα ο άνθρωπος, ως *φυσικό πρόσωπο*, όπως προκύπτει τόσο από τη διατύπωση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. («...της αξίας του ανθρώπου...») όσο και από τον όρο «ανθρωπίνη αξιοπρέπεια», τον οποίο χρησιμοποιούν οι διατάξεις των άρθρων 7 παρ. 2 και 106 παρ. 2 Συντ.. Συνεπώς, δεν είναι φορείς της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας τα νομικά πρόσωπα και οι ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα.⁵² Επίσης, η αξιοπρέπεια, ως έμφυτη και αναπότρεπτη συνέπεια της ανθρωπίνης ύπαρξης, περιβάλλει αδιαμφισβήτητα κάθε άτομο, ανεξάρτητα από τις σωματικές και διανοητικές του ικανότητες, και δεν μπορεί να αρθεί ή να απολεσθεί εξαιτίας εγκληματικής ή αναξιοπρεπούς συμπεριφοράς⁵³. Μάλιστα, επειδή η κατοχή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας προϋποθέτει απλώς τη *δυναμική* και όχι την πραγματική ικανότητα αυτοδιάθεσης

⁵¹ Ibid, Παραρά, ό.π., σελ. 230-231.

⁵² Βλ. Ραΐκου, ό.π., σελ. 302.

⁵³ Βλ. παραπάνω για το «απόλυτο» και «απαραβίαστο» της έννοιας της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας.

(ήτοι την ικανότητα δικαίου και όχι τη δικαιοπρακτική ικανότητα), φορείς της είναι και οι ανήλικοι, οι πνευματικά ασθενείς και οι αναισθητοί.

Δικαιούχοι της αξιοπρέπειας είναι όλοι οι άνθρωποι, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε διάκριση, δηλαδή τόσο οι Έλληνες πολίτες όσο και οι *αλλοδαποί* (πολίτες άλλων Κρατών και ανιθαγενείς). Και στις περιπτώσεις, επομένως, που αλλοδαποί δεν είναι φορείς ενός ειδικού ατομικού δικαιώματος, η θεμιτή καταρχήν κρατική επέμβαση δεν μπορεί να προσχωρήσει σε βαθμό που να προσβάλλει την ανθρώπινη αξία του αλλοδαπού.⁵⁴

Περαιτέρω, φορέας της αξιοπρέπειας είναι αναμφίβολα ο *ζωντανός* άνθρωπος.⁵⁵ Έτσι, η συνταγματική προστασία ισχύει αναμφισβήτητα από τη γέννηση μέχρι το θάνατο του ανθρώπου. Αμφίβολο είναι το ζήτημα αν το *κυοφορούμενο* (*nasciturus*) και ο *νεκρός* είναι φορείς της αξιοπρέπειας. Κατά μια άποψη: «πριν από τη στιγμή της γέννησης δεν μπορεί κανείς να κάνει καν λόγο για την ύπαρξη υποκειμένου, δηλαδή «προσώπου», ούτε συνεπώς για την ύπαρξη υποκειμένου ανθρώπινης αξίας ή οποιουδήποτε συνταγματικού δικαιώματος, όπως είναι το δικαίωμα στη ζωή»⁵⁶. Το αυτό ισχύει προφανώς, κατά την ίδια άποψη, και για το χρόνο μετά τη στιγμή του θανάτου. Κατά μια άλλη αντίθετη πάντως άποψη, την οποία θεωρώ ορθότερη, το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. προστατεύει και το *κυοφορούμενο* αλλά και τον *θανόντα*. Επειδή πρόκειται για γενική αρχή που η υλοποίησή της δεν συνδέεται οπωσδήποτε με την άσκηση ενός ατομικού δικαιώματος αναγνωρίσιμου υπέρ ορισμένου φορέα του, το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. θεμελιώνει ευρύτερα υποχρέωση σεβασμού και προστασίας της ανθρώπινης αξίας και όταν αυτή δεν αντιστοιχεί ακόμη, ή δεν αντιστοιχεί πια, σε συγκεκριμένο πρόσωπο.⁵⁷ Ως προς το *μεν* *κυοφορούμενο*, η κρατούσα γνώμη σε επιστήμη⁵⁸ και νομολογία⁵⁹ λύνει το ζήτημα καταφατικά. Ιδιαίτερη σημασία έχει,

⁵⁴ Ενδεικτικά, βλ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, σελ. 1122-1123 και Ραΐκου, *ό.π.*, σελ. 303. Για σχετική νομολογία, βλ. Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, *ό.π.*, σελ. 149. Για αναλυτική παρουσίαση του θέματος με πλήρεις παραπομπές σε έλληνες και ξένους συγγραφείς, βλ. Τασόπουλου, *ό.π.*, σελ. 211-224.

⁵⁵ Πρβλ. άρθρο 35 ΑΚ: «Το πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει μόλις γεννηθεί ζωντανό και παύει να υπάρχει με το θάνατό του».

⁵⁶ Βιδάλη Τ., *Ζωή χωρίς πρόσωπο. Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1999, σελ. 68.

⁵⁷ Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, *ό.π.*, σελ. 148-149.

⁵⁸ Ενδεικτικά βλ. Ραΐκου, *ό.π.*, σελ. 304 επ., Δαγτόγλου, *ό.π.*, σελ. 1122 και Παραρά Π., *Δικαιώματα του ανθρώπου, Res Publica II*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2014, σελ. 21 επ., με τις εκεί παραπομπές. Πάντως, επειδή στο ευρωπαϊκό επίπεδο δεν υπάρχει συμφωνία για τη φύση και τη θέση του εμβρύου και την προστασία του, επαφίεται σε κάθε κράτος να κάνει τη σχετική διευκρίνιση στην εθνική του νομοθεσία. Βλ. Ζιάμου Θ. σε Σπυρόπουλου Φ.- Κοντιάδη Ξ. - Ανθόπουλου Χ. - Γεραπετρίτη Γ., *Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2017, σελ. 25.

εξάλλου, η προβληματική περί του εάν το έμβρυο είναι φορέας ανθρώπινης αξιοπρέπειας αναφορικά με τη συνταγματική διάσταση του ζητήματος των αμβλώσεων.⁶⁰

Περισσότερο αμφίβολο είναι, από την άλλη, το ζήτημα αν ο νεκρός άνθρωπος προστατεύεται από τη διάταξη για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.⁶¹ Όταν όμως μιλάμε, δικαιολογημένα κατά την άποψή μου, για την αξιοπρέπεια των νεκρών, αυτό συμβαίνει διότι ο σεβασμός στη μνήμη εκείνων που κάποτε ήταν μεταξύ μας, ή που υπήρξαν πριν από εμάς, ανήκει στη σφαίρα της δικής μας ταυτότητας και του αυτοσεβασμού.⁶² Έτσι επιβάλλεται να τιμάται «ό,τι ακριβώς δεν εξαντλείται στην υλική ουσία και τη σωματική ανθρώπινη ύπαρξη, με την προϋπόθεση όμως ότι η προσωπική ατομικότητα είχε ήδη αποκτήσει μια υπόσταση στο παρελθόν»^{63 64}.

VI. Οι αποδέκτες της συνταγματικής επιταγής του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

⁵⁹ Χαρακτηριστικές εν προκειμένω είναι δύο αποφάσεις του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Στην υπόθεση First Abortion (BVerfGE 39, 1, 1975) το Δικαστήριο έκρινε τα εξής: «Όπου υπάρχει ανθρώπινη ζωή, αρμόζει και ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Εάν το υποκείμενο της αξιοπρέπειας έχει ή μη επίγνωση αυτού δεν είναι αποφασιστικής σημασίας. Η δυναμική των ικανοτήτων, οι οποίες είναι σύμφυτες με την ανθρώπινη ύπαρξη ήδη από την έναρξή της, είναι επαρκές στοιχείο για την κατοχύρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας», ενώ στην υπόθεση Second Abortion (BVerfGE 88, 203, 1993) διατύπωσε τα ακόλουθα: «Η αγέννητη ανθρώπινη ζωή διαθέτει ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η αξιοπρέπεια δεν συνιστά χαρακτηριστικό μόνο μιας πλήρως διαμορφωμένης προσωπικότητας ή ενός ανθρώπου μετά τη γέννησή του».

⁶⁰ Σχετικά με τη σύγχρονη αντιμετώπιση της εν λόγω προβληματικής, μεταξύ άλλων, βλ. Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, ό.π., σελ. 153-154, Τσεβρένη, ό.π., σελ. 105 επ., Παναγοπούλου, ό.π., σελ. 743 επ. και Ζιάμου σε Σπυρόπουλου Φ. - Κοντιάδη Ξ. - Ανθόπουλου Χ. - Γεραπετρίτη Γ., ό.π., σελ. 25.

⁶¹ Σύμφωνα με τον Ράϊκο (ό.π., σελ. 305 επ.), η λύση του ζητήματος αυτού συνάπτεται με τη νομική φύση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. Αν δεχθούμε ότι θεσπίζει ένα θεμελιώδες δικαίωμα, ο νεκρός δεν μπορεί να είναι φορέας αξιοπρέπειας, αφού δεν μπορεί προφανώς να είναι υποκείμενο δικαιωμάτων. Η αντίθετη λύση, την οποία και προκρίνει ο ίδιος, είναι δυνατή μόνο υπό τη θεωρία της αρχής του αντικειμενικού συνταγματικού δικαίου.

⁶² Τσεβρένη, ό.π., σελ. 107-108.

⁶³ Hofmann H., Αυτό που υπόσχεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (μετάφραση-επιμέλεια Βασιλική Ρουστοπάνη-Neumann), Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2010, σελ. 44. Σχετικά βλ. και Ζιάμου, ό.π., σελ. 25: «Επειδή δε το Σύνταγμα υποχρεώνει το κράτος σε σεβασμό και προστασία της αξίας του ανθρώπου στην ολότητά του ως έμβριο, ή ακόμη και όταν η αξία δεν αντιστοιχεί πια σε συγκεκριμένο πρόσωπο, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η συνταγματική προστασία της ανθρώπινης αξίας εκτείνεται πριν από τη γέννηση αλλά και μετά το θάνατο, περιλαμβάνει δηλαδή το κυοφορούμενο αλλά και τη μνήμη του τεθνεώτος (ΠΚ 365)».

⁶⁴ Αντίθετος ο Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1122: «Η προστασία (της αξίας του ανθρώπου)... τελειώνει πάντως με τον θάνατο του προσώπου, αν και περιλαμβάνει τη σύμφωνη με τη θέληση του θανόντος και τους κρατούντες κανόνες ταφή ή καύση της σορού».

1. Οι φορείς δημόσιας εξουσίας: Η συνταγματική επιταγή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου δεσμεύει καταρχήν την κρατική εξουσία. Ο όρος «Πολιτεία» της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. είναι προφανώς ταυτόσημος του όρου «Κράτος» και, ειδικότερα, περιλαμβάνει όχι μόνο το «νομικό πρόσωπο» του Κράτους αλλά *όλους τους φορείς δημόσιας εξουσίας*. Η διάταξη για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεσμεύει, λοιπόν, τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική λειτουργία. Δεσμεύει όμως και την αναθεωρητική λειτουργία. Πράγματι, το Σύνταγμα (άρθρο 110 παρ. 1) απαγορεύει την αναθεώρηση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1, υπό την έννοια ότι ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν μπορεί να περιορίζει κατά οποιονδήποτε τρόπο την προβλεπόμενη από αυτή προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, δεν μπορεί δηλαδή να θεωρηθεί επιτρεπτή μια αναθεώρηση του Συντάγματος που μεταβάλλει τον άνθρωπο σε απλό αντικείμενο οποιασδήποτε κρατικής διαδικασίας.⁶⁵

2. Η τριτενέργεια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας: Τίθεται το ζήτημα αν η διάταξη για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεσμεύει και τους ιδιώτες ή τρίτους. Το ζήτημα της τριτενέργειας τίθεται μόνο ως προς την επιταγή του «σεβασμού», αφού αποκλειστικός αποδέκτης της επιταγής της «προστασίας» είναι αναμφίβολα η κρατική εξουσία. Η λύση του ζητήματος αυτού εξαρτάται, νομίζω, από την απάντηση που δίνει κάποιος σχετικά με την ειδικότερη νομική φύση της διάταξης. Ειδικότερα, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια έχει τριτενέργεια⁶⁶ αν αυτή κατοχυρώνεται από τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. ως θεμελιώδες δικαίωμα, οπότε και τυγχάνει εφαρμογής η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ' Συντ.⁶⁷ Υπό την αντίθετη λύση του ζητήματος, σύμφωνα με την οποία πρόκειται για αρχή του αντικειμενικού συνταγματικού δικαίου, η τριτενέργεια δεν καλύπτει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.⁶⁸

⁶⁵ Ράϊκου, ό.π., σελ. 310-311.

⁶⁶ Υπέρ της τριτενέργειας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, χωρίς όμως να στηρίζουν την άποψή τους στην ειδικότερη νομική φύση της διάταξης, τίθενται: α) ο Παραράς (Σύνταγμα – Corpus I, Άρθρα 1-4, ό.π., σελ. 208): «Είναι προφανές ότι την αξιοπρέπεια του καθενός οφείλουν να σέβονται, περαιτέρω, και οι ιδιώτες – τρίτοι,...», β) οι Χρυσόγονος – Βλαχόπουλος (ό.π., σελ. 149): «...μπορεί να γίνει δεκτό ότι [οι ιδιώτες] υπέχουν και ευθέως σχετική υποχρέωση [σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας]» και γ) ο Τσεβρένης (ό.π., σελ. 48): «...η από τους πολίτες, ή η από τα άτομα γενικότερα, άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών τους δεν μπορεί να φθάνει μέχρι του σημείου να θίγεται η αξιοπρέπεια άλλων συνανθρώπων (τριτενέργεια της υποχρέωσης σεβασμού της αξιοπρέπειας, βάσει του άρθρου 25 παρ. 1 Σ.)».

⁶⁷ «...Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν.»

⁶⁸ Για σχετική επιχειρηματολογία, βλ. Ράϊκου, ό.π., σελ. 313-315.

VII. Το περιεχόμενο της συνταγματικής επιταγής του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. καθιερώνει, όπως προαναφέρθηκε, δύο υποχρεώσεις της κρατικής εξουσίας. Η πρώτη, η υποχρέωση του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, έχει αρνητικό περιεχόμενο: οι φορείς δημόσιας εξουσίας οφείλουν να απέχουν από κάθε ενέργεια που προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Με άλλες λέξεις, η διάταξη θεσπίζει την υποχρέωση παράλειψης κάθε προσβολής της ανθρώπινης αξίας, λειτουργώντας έτσι ως ένα κλασσικό αμυντικό δικαίωμα (*status negativus*).

Δεν περιορίζεται όμως μόνο σε αυτό. Καθιερώνει επίσης την υποχρέωση της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, το περιεχόμενο της οποίας, σε αντίθεση με αυτό της πρώτης υποχρέωσης, είναι θετικό: οι φορείς της δημόσιας εξουσίας οφείλουν να λαμβάνουν τα κατάλληλα, κυρίως νομοθετικά και κανονιστικά, μέτρα, ώστε να προφυλάσσουν την αξιοπρέπεια των ανθρώπων από προσβολές που προέρχονται όχι μόνο από κρατικά όργανα αλλά και από ιδιώτες⁶⁹ (*status positivus*). Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται κυρίως οι κανόνες του ποινικού κώδικα και των άλλων ειδικών ποινικών νόμων, οι οποίοι λειτουργούν αποτρεπτικά για συμπεριφορές ατόμων που θα μπορούσαν να παραβιάσουν την αξιοπρέπεια των συνανθρώπων τους, αλλά και διατάξεις του ιδιωτικού δικαίου, όπως ιδίως το άρθρο 57 ΑΚ που αναφέρεται στην προστασία της προσωπικότητας, ή ακόμη και η πρόβλεψη εντονότερης αστυνομικής επιτήρησης, ώστε να μην παραβιάζεται η δημόσια τάξη και ασφάλεια.⁷⁰

Εξάλλου, οι περαιτέρω εξαγγελίες του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. α'- β' Συντ., ότι: «Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους», συνδέονται άμεσα με τις εκτεθείσες υποχρεώσεις των κρατικών οργάνων, συμπληρώνοντας και προεκτείνοντας τους στόχους του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Από το συνδυασμό αυτών των δύο διατάξεων οδηγούμαστε στη συναγωγή του ειδικότερου αλλά σπουδαίου συνταγματικού κανόνα ότι το Σύνταγμα, πέραν της δέσμευσης του Κράτους να

⁶⁹ Βλ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1120 και Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, ό.π., σελ. 150. Ο Ράϊκος (ό.π., σελ. 316) κάνει λόγο για προστασία της αξιοπρέπειας από προσβολές που προέρχονται τόσο από κρατικά όργανα όσο και από τις εξωκρατικές δυνάμεις (ιδιώτες, κοινωνικές ομάδες και ξένα Κράτη), ενώ ο Παραράς (ό.π., σελ. 209) για προσβολές ιδιωτών και γενικότερα τρίτων που προκύπτουν προεχόντως όχι κατά την ενάσκηση της κρατικής εξουσίας.

⁷⁰ Βλ. Παραρά, ό.π., σελ. 209 και 212.

μην προσβάλλει τα κατοχυρωμένα σε αυτό ατομικά αμυντικά δικαιώματα, επιβάλλει σε αυτό και σειρά υποχρεώσεων που το Κράτος οφείλει να εκπληρώνει, ώστε τα άτομα και να μη θίγονται από τρίτους στην αξιοπρέπειά τους, αλλά και γενικότερα να είναι σε θέση να απολαμβάνουν πλήρως όλων των άλλων συνταγματικά κατοχυρωμένων θεμελιωδών⁷¹ δικαιωμάτων τους. Αυτές είναι οι λεγόμενες «θετικές υποχρεώσεις» ή «θετικά μέτρα» (obligations positives ή measures positives).

Τη διαπίστωση της ύπαρξης τέτοιων «θετικών υποχρεώσεων» έκανε στην Ελλάδα πρώτος ο Άρειος Πάγος με την πολύ σημαντική απόφαση 40/1998 (Ολομ.), όπου ρητώς αναφέρεται ότι εκ του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. συνάγεται «... και η αξίωση κατά της πολιτείας για θετική ενέργεια προς αποτροπή προσβολών της αξίας του ανθρώπου από τρίτους, εις τρόπον ώστε το περιεχόμενο του συγκεκριμένου ατομικού δικαιώματος εμποδίζει τον νομοθέτη να υποβιβάσει σε συγκεκριμένη περίπτωση το υφιστάμενο επίπεδο προστασίας».⁷²

Από τα προεκτεθέντα καταφαίνεται ότι υπάρχει στενή σχέση μεταξύ αφενός των «θετικών υποχρεώσεων», που επιβάλλουν στο Κράτος να προστατεύει τα θεμελιώδη δικαιώματα από επεμβάσεις τρίτων, και αφετέρου της έννοιας της τριτενέργειας, που αναφέρθηκε παραπάνω. Αξίζει, λοιπόν, να σημειωθεί εδώ ότι η υποχρέωση του Κράτους για λήψη «θετικών μέτρων» για την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δρα *ανεξάρτητα* από το αν η ανθρώπινη αξιοπρέπεια τριτενεργεί ή όχι.

Τέλος, από την ίδια διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., που καθιερώνει την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, απορρέει και η «θετική υποχρέωση» του Κράτους για τη λήψη των κατάλληλων μέτρων για την ασφάλεια των πολιτών και, αντίστοιχα, η αξίωση των τελευταίων για τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων για την ασφάλειά τους από ενέργειες τρίτων (λ.χ. παροχή υπηρεσιών αστυνόμευσης). Πρόκειται για το «δικαίωμα στην ασφάλεια», το οποίο - εν όψει και της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας - εξελίσσεται ως ένα δραστικό και αναγκαίο πλέον

⁷¹ Ο λόγος εδώ γίνεται κυρίως για τα ατομικά δικαιώματα. Βλ. Παραρά, ό.π., σελ. 211, υποσημ. 77: «Στο χώρο των κοινωνικών δικαιωμάτων δεν εφαρμόζεται η έννοια των «θετικών μέτρων» με το παραπάνω περιεχόμενο, άλλως η έννοια αυτή απορροφάται από τις εκάστοτε λαμβανόμενες πρωτοβουλίες του Κράτους να ανταποκριθεί, εφόσον τα οικονομικά του το επιτρέπουν, στις εκ του Συντάγματος απορρέουσες υποχρεώσεις του». Πρβλ. Ράϊκο, ό.π., σελ. 317-319, «Το Κράτος εκπληρώνει πλήρως τη συνταγματική υποχρέωσή του για το σεβασμό και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όχι μόνο με το σεβασμό και την προστασία των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων των ατόμων αλλά και με την εξασφάλιση μιας αξιοπρεπούς διαβίωσης αυτών στα πλαίσια των οικονομικών δυνατοτήτων του». Στο θέμα αυτό θα γίνει πιο αναλυτική αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο.

⁷² ΝοΒ 47 (1999), σελ. 752 επ., με Σημείωση του Καράκωστα Ι.Κ.

δικαίωμα, λειτουργώντας προστατευτικά και για την πραγματική απόλαυση όλων των υπόλοιπων δικαιωμάτων.⁷³

⁷³ Για το «δικαίωμα στην ασφάλεια» καθώς και για τον κίνδυνο μερικού νομοθετικού περιορισμού των ατομικών ελευθεριών που ελλοχεύει σε αυτό, βλ. Παραρά, ό.π., σελ. 214 επ., Χρυσόγονου – Βλαχόπουλου, ό.π., σελ. 150, και αναλυτικά, Ανθόπουλου Χ./Κοντιάδη Ξ./Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2005.

Κεφάλαιο δεύτερο

Η αξιοποίηση της αρχής της αξίας του ανθρώπου από τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων

I. Άρειος Πάγος

Απόφαση - ορόσημο αποτελεί η 40/1998 ΑΠ (Ολομ.)⁷⁴, με την οποία για πρώτη φορά ελληνικό δικαστήριο προέβη στον ερμηνευτικό προσδιορισμό της φύσης και της έννοιας της θεμελιώδους αρχής του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου *αυτοτελώς* και όχι σε συνδυασμό με κάποια άλλη ειδικότερη συνταγματική διάταξη. Με την απόφαση αυτή, ο Άρειος Πάγος έκρινε αντισυνταγματική αφενός μεν την πρόωρη, κατά τη διάρκεια της εκκρεμοδικίας, νομοθετική παραγραφή ποινικών αδικημάτων του τύπου ή τελούμενων διά του τύπου, αφετέρου δε την απόσβεση οικονομικών αξιώσεων για την αποκατάσταση περιουσιακής ζημίας ή την ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης που απέρρεαν από τα εν λόγω αδικήματα.

Η συμβολή της απόφασης στη νομολογιακή αξιοποίηση της αρχής της αξίας του ανθρώπου είναι πολλαπλή. Καταρχάς, το δικαστήριο λαμβάνει θέση, αν και όχι τόσο ξεκάθαρη, στο αμφιλεγόμενο ζήτημα της ειδικότερης νομικής φύσης της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., νομολογώντας ότι «Η διάταξη αυτή, η οποία βρίσκεται στο Τμήμα Α' του πρώτου μέρους του Συντάγματος, που φέρει τον τίτλο "Μορφή του Πολιτεύματος", δεν θεσπίζει «ατομικό δικαίωμα», αλλά χαρακτηρίζει το δημοκρατικό μας πολίτευμα ως ανθρωποκεντρικό, με θεμέλιο την αξία του ανθρώπου». Φαίνεται, λοιπόν, να τάσσεται υπέρ της άποψης ότι η εν λόγω διάταξη καθιερώνει μόνο έναν κανόνα του αντικειμενικού συνταγματικού δικαίου, μια *αρχή* του δικαίου και, μάλιστα, τόσο θεμελιώδη, ώστε να προσδίδει στο δημοκρατικό μας πολίτευμα ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Αναφέρει, ωστόσο, παρακάτω ότι «τα πράγματα δεν μεταβάλλονται και αν ακόμη θεωρηθεί ότι το άρθρο 2 παρ. 1 ιδρύει ατομικό δικαίωμα». Εν τέλει η ΓνωμΕισΑΠ 10/2000⁷⁵, τοποθετήθηκε ευθέως στη λογική της θεμελιώδους αρχής του Συντάγματος, όταν ανέφερε ρητώς ότι με τη συνταγματική διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 «καθιερώνεται μια γενική αρχή, σύμφωνα με την οποία τα διάφορα όργανα του κράτους υποχρεούνται αφενός μεν να σέβονται την αξία του ανθρώπου και να μην επεμβαίνουν με πράξεις ή παραλείψεις τους σε έναν ελάχιστο προσωπικό χώρο

⁷⁴ ΟΛΑΠ 40/1998, ΤοΣ 25, 1999

⁷⁵ ΓνωμΕισΑΠ 10/2000, Τραπ. Νομ. Πληρ. ΝΟΜΟΣ.

που του διασφαλίζει η εν λόγω διάταξη, αφετέρου δε υποχρεούνται να την προστατεύουν, δηλαδή να μεριμνούν για την αποτροπή της προσβολής της, τόσο εκ μέρους των φορέων της κρατικής εξουσίας όσο και εκ μέρους ιδιωτών...».

Επίσης η εν λόγω απόφαση επιχειρεί να ορίσει την αξία του ανθρώπου, αναφέροντας ότι σε αυτήν «περιλαμβάνεται πρωτίστως η ανθρώπινη προσωπικότητα ως εσωτερικό συναίσθημα τιμής και ως κοινωνική αναγνώριση υπόληψης». Άλλα, ιδιαίτερος σημαντικά, στοιχεία που συνεισέφερε η απόφαση είναι αφενός η αναγνώριση *πλήρους κανονιστικής δύναμης* στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., αφετέρου η συναγωγή, πέραν της αρνητικής - αμυντικής διάστασης της διάταξης, της υποχρέωσης του Κράτους να λαμβάνει και «*θετικά μέτρα*» για την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και από επεμβάσεις τρίτων: «Με βάση τη διάταξη αυτή του άρθρου 2, που δεν αποτελεί απλή διακήρυξη, αλλά κανόνα δικαίου συνταγματικού επιπέδου, η πολιτεία, δηλαδή όλα τα πολιτειακά όργανα, οφείλουν όχι μόνο να «σέβονται» αλλά και να «προστατεύουν» την αξία αυτή από προσβολές προερχόμενες από τρίτους όταν ορισμένη πολιτειακή πράξη μειώνει ή καταργεί σε συγκεκριμένη περίπτωση την προστασία που παρέχεται από την κοινή νομοθεσία (άρθρα 34, 57, 59, 932 ΑΚ), αίροντας έτσι στην περίπτωση αυτή τη γενικώς αναγνωρισμένη διασφάλιση της προσωπικότητας έναντι προσβολών κατ' αυτής, η πράξη αυτή αντιβαίνει στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. και είναι ανίσχυρη ως αντισυνταγματική. (...) Με τις διατάξεις του άρθρου 45 παρ. 1 α και 3 του Ν. 2172/1993 αναιρείται η προβλεπόμενη, βάσει των άρθρων 57, 59, 932 του ΑΚ, προστασία της αξίας του ανθρώπου, αφού θεσπίζεται η απόσβεση των συγκεκριμένων αξιώσεων των προσώπων που έχουν προσβληθεί στην ανθρώπινη αξία τους, από τον τύπο και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μέχρι τη δημοσίευση του νόμου αυτού. (...)».

Πάντως, χωρίς να παραγνωρίζεται η μεγάλη βαρύτητα και η κρίσιμη συμβολή της απόφασης αυτής στην εξέλιξη της αρχής της αξίας του ανθρώπου, δεν έλειψαν οι επικριτές της. Από τη θεωρία του δικαίου σχολιάστηκε ότι η συγκεκριμένη απόφαση στηρίχθηκε σε μια παράδοξη νομική κατασκευή, καθώς θεμελιώνει την αντισυνταγματικότητα της νομοθετικής κατάργησης ενοχικών απαιτήσεων που απορρέουν από διατάξεις που αφορούν στην προστασία της προσωπικότητας *αποκλειστικά* στη γενική διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στην κατεξοχήν αρμόζουσα διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ., η οποία κατοχυρώνει ειδικώς την προστασία της προσωπικότητας.

Πέραν της προηγηθείσας απόφασης, ο Άρειος Πάγος συνέχισε τη διακήρυξη της σπουδαιότητας του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. με την ΟΛΑΠ 1/2001⁷⁶, με την οποία αποφάνθηκε ότι: «Στην προστατευόμενη από το Σύνταγμα, και μάλιστα πρωταρχικά, αξία του ανθρώπου περιλαμβάνεται και η ελευθερία της επικοινωνίας, αφού μέσω αυτής εκφράζεται και πραγματώνεται η αξία του ανθρώπου». Με τις αποφάσεις που ακολούθησαν ΑΠ 34/2011, 840/2011 και 1323/2011 κρίθηκε ότι, ενώ η αρχή της αξίας του ανθρώπου επιβάλλει τον κανόνα της απαγόρευσης χρήσης αποδεικτικών μέσων που έχουν κτηθεί κατά παράβαση του απορρήτου της ελεύθερης ανταπόκρισης ή επικοινωνίας, η ίδια αυτή αρχή επιβάλλει να καμφθεί ο ως άνω κανόνας όταν, προκειμένου να προστατευθούν τα έννομα αγαθά της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας, τα οποία απολαύουν απόλυτης συνταγματικής προστασίας και τα οποία τίθενται σε διακινδύνευση στην περίπτωση μη απόδειξης της αθωότητας του κατηγορουμένου, λαμβανομένης δε υπόψη της αρχής της αναλογικότητας, τα παράνομα αυτά μέσα αποτελούν το μόνο προτεινόμενο από τον κατηγορούμενο αποδεικτικό μέσο προς απόδειξη της αθωότητάς του.

Εξάλλου, με την ΑΠ 499/2013 έχει κριθεί ότι η *απαραβίαστη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων* προστατεύεται τόσο από το άρθρο 2 παρ. 1 όσο και από το άρθρο 9 παρ. 1 Συντ., ενώ ο νόμος 2472/1997 «Προστασία του Ατόμου από την Επεξεργασία Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα», οι διατάξεις του οποίου προβλέπουν περιορισμούς στην επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων, αποβλέπουν στην προστασία αξιών που αναγνωρίζονται από τα ως άνω άρθρα του Συντάγματος. Τέλος, ο ΑΠ έχει συνδέσει την προστασία της αξίας του ανθρώπου και με την *προστασία της προσωπικότητας*, κρίνοντας ότι και η επαγγελματική μείωση, μέσω της μονομερούς βλαπτικής μεταβολής των όρων εργασίας, δύναται, υπό προϋποθέσεις, να προσβάλει την προσωπικότητα του μισθωτού εργαζομένου, κατά παραβίαση, μεταξύ άλλων, του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. και να αποτελέσει τη νομική βάση για την έγερση αγωγής αποζημίωσης (ΑΠ 1046/2012).

II. Συμβούλιο της Επικρατείας

Παρ' ότι η νομολογία του Αρείου Πάγου σχετικά με την αρχή της αξίας του ανθρώπου προσφέρει σημαντικά στοιχεία στον προσδιορισμό της έννοιας της αρχής και στον καθορισμό του ρόλου της στην έννομη τάξη μας, πολύ πιο

⁷⁶ ΟΛΑΠ 1/2001, Τραπ. Νομ. Πληρ. ΝΟΜΟΣ.

αποκαλυπτική στη μελέτη αυτή αποδεικνύεται η - μεταπολιτευτική ιδίως - νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Ακόμη και αν η εν λόγω νομολογία δεν έχει να επιδείξει αποφάσεις που να έχουν προκαλέσει «θόρυβο», ανάλογες με εκείνες συνταγματικών ή ανώτατων δικαστηρίων άλλων χωρών, παραμένει ένα υποδειγματικό πεδίο έρευνας για το ζήτημα της χρήσης της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Αυτό συμβαίνει, κυρίως, διότι το Δικαστήριο φάνηκε να επιμένει σταθερά στον επικουρικό, σε σχέση με την ερμηνεία άλλων διατάξεων του Συντάγματος, χαρακτήρα της.⁷⁷

Κατά την κρίση της συνταγματικότητας των διαφόρων νομοθετημάτων, το Συμβούλιο της Επικρατείας είχε σε αρκετές περιπτώσεις την ευκαιρία να ερμηνεύσει τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. Ωστόσο, πολύ σπάνια η νομολογία του αναφέρθηκε στο γενικό της περιεχόμενο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, το Δικαστήριο άφησε να προκύψουν κάποια δείγματα αυτού του περιεχομένου με έμμεσο τρόπο, «πίσω από τις γραμμές» των αποφάσεων. Σε μια τέτοια προσέγγιση, μπορεί κανείς να διακρίνει δύο ειδών αποφάσεις: 1. *αυτές που θέτουν ακραία όρια στο εύρος της διάταξης*, πληροφορώντας πότε δεν συντρέχει θέμα προσβολής της αξίας του ανθρώπου και 2. *αυτές που ορίζουν με θετικό τρόπο το περιεχόμενό της*, ανεξάρτητα από το αν διαπιστώνουν ή όχι προσβολή της αξίας του ανθρώπου.⁷⁸ Αναλυτικότερα:

1. **Ακραία όρια της έννοιας:** Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνεται η μεγάλη πλειονότητα των αποφάσεων. Γενικά, ο ισχυρισμός περί προσβολής της ανθρώπινης αξίας προβάλλεται συχνά από τους προσφεύγοντες ως επιχείρημα που μπορεί να ενισχύσει «επικουρικά» τους βασικούς τους ισχυρισμούς για παραβίαση ιδιαίτερων θεμελιωδών δικαιωμάτων ή συνταγματικών αρχών, όπως λ.χ. του δικαιώματος ανάπτυξης της προσωπικότητας (5 παρ. 1 Συντ.) ή της αρχής της ισότητας (4 παρ. 1 Συντ.). Το Δικαστήριο, όταν κρίνει ότι η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. δεν λειτουργεί επικουρικά και ο αντίστοιχος ισχυρισμός πρέπει να απορριφθεί, αντιμετωπίζει κυρίως τον βασικό ισχυρισμό και δεν επιχειρηματολογεί αναλυτικά για το ζήτημα της αξίας του ανθρώπου. Ακόμη και τότε, όμως, η «αρνητική» αυτή νομολογία δημιουργεί ένα - αδρό έστω - περιγράμμα «ακραίων ορίων» της κρίσιμης έννοιας.

⁷⁷ Βιδάλη Τ., Κανονιστικές συνέπειες της αρχής της αξίας του ανθρώπου, με αφορμή τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 147.

⁷⁸ Βλ. Βιδάλη, ό.π., σελ. 147 επ.

Ενδεικτικά, λοιπόν, μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένες, χαρακτηριστικές για την επικουρικότητα της διάταξης, αποφάσεις. Τέτοια είναι η ΣΤΕ 2565/1990, με την οποία κρίθηκε ότι η προστασία της προσωπικής ελευθερίας εντοπίζεται στις ειδικές διατάξεις του άρθρου 5 παρ. 3 και 4 Συντ. και όχι στη γενική διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1. Επιβεβαιώνεται, έτσι, ότι στη συνταγματική προστασία της προσωπικής ελευθερίας, ως της βασικότερης όψης της προσωπικής αυτονομίας, η αναφορά στην αξία του ανθρώπου δεν θεωρείται πρωτεύον στοιχείο. Άρα η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. μόνο επικουρικά μπορεί να αξιοποιηθεί. Επίσης με τις ΣΤΕ 352/1986 και 1485/1987, η αξία του ανθρώπου θεωρείται διακριτή έννοια από εκείνη της «αξιοκρατίας». Χαρακτηριστικό της τελευταίας είναι ότι δημιουργεί ιεραρχήσεις μεταξύ των υποκειμένων με κριτήριο ιδιότητες και ικανότητες που αποκτούν στην κοινωνική τους ζωή. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι η αξία του ανθρώπου δεν νοείται ως προϊόν κοινωνικής επίδοσης και είναι ανεπίδεκτη σχετικοποιήσεων που οφείλονται σε κοινωνικά δεδομένα: ανεξάρτητα από την παρουσία ενός προσώπου στην κοινωνική ζωή, η αξία του ως ανθρώπου είναι δεδομένη, αδιαβάθμητη και ακριβώς ίδια με εκείνη των άλλων προσώπων.⁷⁹

Πέρα από τις παραπάνω αποφάσεις, ιδιαίτερα ανεπτυγμένη είναι μια «αρνητική» νομολογία, σύμφωνα με την οποία συγκεκριμένοι *λόγοι δημοσίου συμφέροντος* αποκλείουν επιχειρήματα προσβολής όχι μόνο άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και της ανθρώπινης αξίας. Έτσι, κρίθηκε ότι η απαγόρευση της - χωρίς προηγούμενη γενική ή ειδική άδεια της διοίκησης - σύναψης εμπράγματων δικαιπραξιών σε παραμεθόριες περιοχές εξυπηρετεί την ασφάλεια αυτών των περιοχών και γι' αυτό δεν αντίκειται στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. (ΣΤΕ 1366/1983). Επίσης, σε πληθώρα αποφάσεων το δημόσιο συμφέρον - υπό διάφορες εκδοχές (ως «εθνικό», «κοινωνικό» κ.λπ.) - φαίνεται ικανό να δικαιολογεί την ευχέρεια του κράτους να προβαίνει ή όχι σε πολιτογράφηση αλλοδαπού (ΣΤΕ 2279/1990⁸⁰, 1159/1991), να αποκλείει τη μετάθεση δικηγόρων ορισμένων παραμεθόριων περιοχών (ΣΤΕ 739/1992, 527/2003), καθώς και να περιορίζει τη δυνατότητα άσκησης ιδιωτικού επαγγέλματος στους πανεπιστημιακούς γιατρούς του ΕΣΥ (ΣΤΕ 1678/2002, 2027/2002), χωρίς να παραβιάζεται η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Βέβαια, στις παραπάνω

⁷⁹ Βλ. Βιδάλη, *ό.π.*, σελ. 148.

⁸⁰ «... η απόρριψη αιτήματος για πολιτογράφηση δεν χρειάζεται αιτιολογία, η διάταξη δε αυτή [άρθρο 6 παρ. 3, εδ. γ', του ΝΔ 3370/1955] που την υπαγόρευσε λόγοι γενικότερων εθνικών συμφερόντων, ουδόλως αντιβαίνει στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. ή την αρχή του κράτους δικαίου». Σχετικά με τη ΣΤΕ 2279/1990 (Ολομ.), βλ. Τασόπουλου Γ., Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, *ό.π.*, σελ. 214 επ.

αποφάσεις το δημόσιο συμφέρον έχει, κατά πρώτο λόγο, κριθεί ότι υπερέχει στην αντιπαράθεσή του με συγκεκριμένα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως π.χ. το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, το γενικό δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας ή την επαγγελματική ελευθερία.

Εκτός των παραπάνω αποφάσεων, το Δικαστήριο απέρριψε ισχυρισμούς για προσβολή της αξίας του ανθρώπου και χωρίς ρητή αναφορά, αλλά οπωσδήποτε με αναγωγή σε κάποια μορφή δημοσίου συμφέροντος. Κρίθηκε, λοιπόν, ότι δεν θίγουν την αξία του ανθρώπου η κατάργηση θέσης υπαλλήλου και απόλυσής του ή ανάθεσης άλλων καθηκόντων (ΣτΕ 468/1984), η απαγόρευση αυξήσεων και η μη χορήγηση διεκδικούμενων επιδομάτων εργαζομένων για ορισμένο χρονικό διάστημα (ΣτΕ 1975/1991), η πρόβλεψη του 67^{ου} έτους για τη συνταξιοδότηση των πανεπιστημιακών καθηγητών (ΣτΕ 1265-1266/1997), η προσωρινή παύση λειτουργίας επαγγελματικού χώρου για οφειλές στο Δημόσιο (ΣτΕ 3078/1997), η καθιέρωση φορολογικών τεκμηρίων (ΣτΕ 340/2000), η μη αναγνώριση συνταξιοδοτικού δικαιώματος στη σύζυγο μετά το θάνατο του συζύγου της, λόγω μικρής διάρκειας του γάμου (ΣτΕ 3831/2001), κ.ά.. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το δημόσιο συμφέρον νοείται εντελώς γενικά, συνίσταται δε κυρίως στη διατήρηση από το νομοθέτη και τη διοίκηση της ευχέρειας είτε να ρυθμίζουν υπηρεσιακά θέματα δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων είτε να διαχειρίζονται και να κατανέμουν δημόσιους πόρους.

2. Θετικά στοιχεία της έννοιας: Αυτό το πολύ γενικό πλαίσιο της εμβέλειας της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., που οριοθετεί η «αρνητική» νομολογία του ΣτΕ, έρχεται να συμπληρώσει μια άλλη κατηγορία αποφάσεων, οι οποίες, είτε διαπιστώνουν την προσβολή της αξίας του ανθρώπου είτε όχι, οδηγούν σε μια σαφέστερη πρόσληψη του περιεχομένου της, επιχειρώντας να διευκρινίσουν όχι τι «δεν είναι», αλλά τι «είναι» στοιχείο της αξίας του ανθρώπου.⁸¹

Σε αυτή τη νομολογία πρέπει, καταρχήν, να μνημονευθούν η ΣτΕ 1460/1978, σύμφωνα με την οποία η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως υπέρτατη αξία της έννομης τάξης και τούτο αποτελεί τη βάση για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων του, και η ΣτΕ 448/1989, η οποία συνδέει την έννοια της αξίας του ανθρώπου με το δικαίωμα της προσωπικότητας⁸². Και οι δύο

⁸¹ Βλ. Βιδάλη, ό.π., σελ. 150 επ.

⁸² Πρβλ. τον ίδιο συσχετισμό στην ανάλυση που προηγήθηκε για την ΑΠ 40/1998 (ΤοΣ 25, 1999, σελ. 103 επ.).

αυτές αποφάσεις αναφέρονται στο περιεχόμενο της έννοιας κατά τρόπο γενικό. Το Δικαστήριο έκρινε, επίσης, σε δύο γνωστές αποφάσεις, ότι η απαιτούμενη από την Υπηρεσία άδεια για την άσκηση του δικαιώματος σύναψης γάμου στρατιωτικού παραβιάζει, εκτός των ειδικών συναφών διατάξεων θεμελιωδών δικαιωμάτων, και τη διάταξη του άρθρου 2 παρ.1 Συντ. (ΣτΕ 1647/1987, 867/1988).⁸³

Πολύ σημαντικές και κατατοπιστικές για την εφαρμογή της αρχής της αξίας του ανθρώπου είναι οι αποφάσεις που κρίνουν την αντισυνταγματικότητα της προσωποκράτησης για χρέη προς το Δημόσιο. Ειδικότερα, με την ΣτΕ 1264/2002 κρίθηκε ότι η προσωποκράτηση για χρέη προς το Δημόσιο συνιστά παραβίαση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., όταν καταργείται το όριο ηλικίας ή διατάσσεται νέα προσωποκράτηση μετά την πάροδο ορισμένου χρόνου από την προηγούμενη ή το μέτρο αυτό εκτίεται στον ίδιο χώρο με ποινικούς κρατούμενους. Το Δικαστήριο θεώρησε ότι το μέτρο δικαιολογείται μόνο σε περιπτώσεις δόλιας απόκρυψης περιουσιακών στοιχείων, ενώ το Δημόσιο φέρει το βάρος να αποδείξει ότι επιβλήθηκε χωρίς να παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας. Επίσης, με την απόφαση - ορόσημο ΣτΕ 250/2008 (Ολομ.) κρίθηκε ότι το μέτρο της προσωπικής κράτησης ως διοικητικό μέτρο καταναγκασμού όχι επί της περιουσίας αλλά επ' αυτού τούτου του προσώπου του οφειλέτη, προκειμένου να εξαναγκαστεί αυτός στη διά παντός μέσου καταβολή του οφειλόμενου χρέους (έστω και αν δεν δύναται το Δημόσιο να αποδείξει ότι ο οφειλέτης έχει την οικονομική δυνατότητα), είναι συνταγματικώς ανεπίτρεπτο ως αντικείμενο στα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 3 Συντ..⁸⁴

⁸³ Διαφοροποιήθηκε έτσι από παλιότερη αντίθετη απόφαση, κατά την οποία το δημόσιο συμφέρον μπορούσε να δικαιολογήσει την προηγούμενη άδεια γάμου από την Υπηρεσία ως πρόσθετη προϋπόθεση για την άσκηση του σχετικού δικαιώματος από γυναίκες υπαλλήλους των σωμάτων ασφαλείας. Το Δικαστήριο είχε κρίνει τότε ότι ως προς αυτές και μόνο - όχι όμως και ως προς τους συζύγους, των οποίων προσβάλλεται όντως η ανθρώπινη αξία - δεν τίθεται ζήτημα προσβολής επιμέρους συνταγματικών δικαιωμάτων ή της αξίας του ανθρώπου (ΣτΕ 395/1978). Ευτυχώς, η νομολογία αυτή δεν είχε συνέχεια.

⁸⁴ Η άποψη ότι η προσωπική κράτηση ως μέσο αναγκαστικής εκτέλεσης για την ικανοποίηση χρηματικών απαιτήσεων προσβάλλει την αρχή της ανθρώπινης αξίας, καθώς χρησιμοποιεί τον άνθρωπο ως μέσο για την επίτευξη ορισμένου σκοπού και έτσι τον μετατρέπει σε απλό αντικείμενο, είναι κρατούσα και στη θεωρία. Ενδεικτικά, βλ. Ράϊκου, Συνταγματικό Δίκαιο – Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σελ. 301-302 και Κρουσταλάκη Ευ., Η προσωπική κράτηση με το πρίσμα της συνταγματικής αρχής του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, Δ 18/1987, 487. Αντίθετος ο Δαγτόγλου (Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 1118), ο οποίος υποστηρίζει ότι η αντισυνταγματικότητα της προσωπικής κράτησης για χρέη μπορεί να στηριχθεί στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ., μόνο εφόσον θεωρηθεί (όχι σωστά) ότι το άρθρο 6 Συντ., ως ειδικότερο, περιορίζεται μόνο στον ποινικό κολασμό.

Επίκληση της αρχής της αξίας του ανθρώπου γίνεται και σε σχέση με το *δικαίωμα στην πληροφόρηση*. Σύμφωνα με το ΣτΕ, η προστασία της ανθρώπινης αξίας οριοθετεί τη λειτουργία των ραδιοτηλεοπτικών μέσων, ο δε άμεσος έλεγχος του Κράτους επί της τηλεόρασης σκοπεί, μεταξύ άλλων, κατά τη ρητή πρόβλεψη του άρθρου 15 παρ. 2 Συντ. στη διασφάλιση του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου, στην αποτελεσματική προάσπιση της οποίας αποσκοπεί και η συνταγματική κατοχύρωση των επιμέρους ατομικών δικαιωμάτων και, κατ'εξοχήν, του δικαιώματος του καθενός να απαιτεί *σεβασμό της ιδιωτικής του ζωής*.⁸⁵ Ενόψει αυτών, η ΣτΕ 1213/2010 (Ολομ.) έκρινε ότι η χρησιμοποίηση κρυφού μέσου για την, εν αγνοία ορισμένου προσώπου, απόσπαση οπτικού ή ηχητικού υλικού της ιδιωτικής του ζωής και τη μετάδοση, με τον τρόπο αυτό, σχετικών ειδήσεων, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως θεμιτή άσκηση του δικαιώματος του πληροφορείν, εκτός εάν το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης θεωρήσει αιτιολογημένα ότι η θεμιτή μετάδοση της συγκεκριμένης είδησης είναι απολύτως αδύνατη ή ιδιαίτερος δυσχερής χωρίς τη μετάδοση της εικόνας που ελήφθη με κρυφά μέσα. Άλλες σχετικές αποφάσεις προσδιορίζουν θετικά στοιχεία της έννοιας της ανθρώπινης αξίας, αν και δεν διαπιστώνουν παραβίαση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Εδώ ανήκουν όσες έκριναν ζητήματα νομιμότητας των κυρώσεων που επιβάλλει το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης σε σταθμούς. Η πρόβλεψη τέτοιων κυρώσεων θεωρείται γενικά σύμφωνη με την προστασία της αξίας του ανθρώπου (ΣτΕ 644/1998, 2543-2544/1999). Ειδικότερα, το Δικαστήριο δέχεται περιορισμούς των ελευθεριών της πληροφόρησης και της έκφρασης μέσω ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών στις περιπτώσεις όπου θίγεται η ερωτική ζωή, η οποία ανήκει στον πυρήνα της ιδιωτικότητας του προσώπου και, κατά τούτο, συνδέεται με την ανθρώπινη αξία του (ΣτΕ 3545/2003).

Πέραν των παραπάνω, η διαφύλαξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας βρίσκεται στη βάση γενικών αρχών δικαίου⁸⁶, όπως της *αρχής της νομιμότητας*. Με τις ΣτΕ

⁸⁵ Βλ. Ζιάμου, σε Σπυρόπουλου Φ.- Κοντιάδη Ξ. - Ανθόπουλου Χ. - Γεραπετρίτη Γ., Σύνταγμα – Κατ'άρθρο ερμηνεία, ό.π., σελ. 28.

⁸⁶ Πρβλ. Αντωνίου, Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975, ό.π., σελ. 75: «Η διάταξη αυτή [του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.] αποτελεί και την έννοια-κλειδί για τον καθορισμό της σχέσης του ανθρώπου με το κράτος, της οργάνωσης της κρατικής εξουσίας σε σχέση με τους πολίτες της. Ως βάση του συνόλου του Συντάγματος η αξιοπρέπεια του ανθρώπου ακτινοβολεί σε όλη την έννομη τάξη, αλλά και στους οργανωτικούς κανόνες του κράτους. Έτσι η νομιμοποίηση της κρατικής δράσης, ο εξορθολογισμός, η διαφάνεια και η δικαιολογημένη και αιτιολογημένη κρατική δράση δεν αποτελούν παρά μερικές από τις αξιώσεις που θέτει η διάταξη για την προστασία της αξίας του ανθρώπου όσον αφορά τον τρόπο οργάνωσης της κρατικής εξουσίας». Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. αποτελεί το συνταγματικό έρεισμα γενικών αρχών του δικαίου, όπως η αρχή της νομιμότητας, της ασφάλειας του δικαίου κ.λπ..

3500/2009 και 3921/2010 (Ολομ.) κρίθηκε ότι η επί μακρόν διατήρηση αυθαίρετων κατασκευών και χρήσεων που παραβιάζουν τις εκάστοτε ισχύουσες πολεοδομικές διατάξεις, ακόμη και αν πρόκειται για κατασκευές μεταγενέστερες του Ν. 1337/1983, με αποτέλεσμα να νοθεύεται ο επιβαλλόμενος από το άρθρο 24 Συντ. ορθολογικός πολεοδομικός σχεδιασμός, αντίκειται, μεταξύ άλλων, στις συνταγματικές αρχές του κράτους δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 Συντ.) και του σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.), εφόσον θεμελιώδης επιδίωξη του κράτους δικαίου είναι η πραγμάτωση του Δικαίου στην Πολιτεία, που πρωτίστως επιτυγχάνεται με τη διαφύλαξη του κύρους του νόμου.⁸⁷ Από την άλλη πλευρά, όπως έχει επίσης κριθεί, από την αρχή του κράτους δικαίου και ιδίως από τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Συντ. απορρέει η συνταγματική αρχή της ασφάλειας δικαίου, με ειδικότερη εκδήλωσή της την αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης του διοικουμένου (ΣτΕ 1508/2002, 3777/2008). Η τελευταία επιβάλλει την καταρχήν διατήρηση της ισχύος της ευμενούς για τον καλόπιστο διοικούμενο πράξης, σε περίπτωση δε μεταγενέστερης ακύρωσης της πράξης αυτής για λόγους νομιμότητας, γεννά, υπό προϋποθέσεις, αξιώσεις αποζημίωσης υπέρ του καλόπιστου διοικουμένου (Ολ. ΣτΕ 2036/2011).

Επιχειρώντας, λοιπόν, κανείς να περιγράψει το θετικό περιεχόμενο της αξίας του ανθρώπου, όπως παρουσιάζεται στην παραπάνω νομολογία, θα σημείωνε ότι στο περιεχόμενο αυτό ανήκουν: α) γενικές αρχές της έννομης τάξης, όπως οι αρχές της νομιμότητας, της ασφάλειας του δικαίου και της προστατευόμενης εμπιστοσύνης και β) καταστάσεις που συνδέονται με τον πυρήνα της προσωπικής αυτονομίας, εκφράζονται δε κατ' εξοχήν σε θεμελιώδη δικαιώματα σχετικά με i) τα προσωπικά δεδομένα και την «ιδιωτικότητα» εν γένει, όπως η προσωπική ταυτότητα, ο γάμος, η οικογένεια, η ερωτική ζωή, ii) την ασφάλεια του προσώπου, όπως είναι η περίπτωση της προσωποκράτησης και iii) την προστασία του προσώπου σε συνθήκες ειδικών σχέσεων εξουσίας.

III. Συμπεράσματα από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας

1. Η αυτοτελής κανονιστική σημασία της διάταξης⁸⁸: Αυτό που αναμφίβολα προκύπτει από τη νομολογία του ΣτΕ και που γίνεται γενικότερα δεκτό⁸⁹ είναι ο

⁸⁷ Ζιάμου, ό.π., σελ. 27-28.

⁸⁸ Βιδάλη, ό.π., σελ. 152 επ.

⁸⁹ Για τον επικουρικό χαρακτήρα της συνταγματικής διάταξης για την αξία του ανθρώπου, βλ. παραπάνω (2§1.III-1).

επικουρικός ρόλος της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. στην ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αν η προεκτεθείσα είναι, σε αδρές γραμμές, μια ολοκληρωμένη εικόνα της μεταπολιτευτικής νομολογίας του Δικαστηρίου⁹⁰, εκείνο που χρειάζεται, εν προκειμένω, να εξετασθεί είναι σε ποιο βαθμό μπορεί να αποσαφηνίσει τον επικουρικό ρόλο που δέχεται το ΣτΕ για την εν λόγω διάταξη. Το ερώτημα, δηλαδή, που μας απασχολεί είναι αν αυτός ο επικουρικός ρόλος αντιστοιχεί σε κάποια αυτοτελή κανονιστική σημασία ή αν δεν προσθέτει στο Δίκαιο τίποτα που να μην περιλαμβάνεται στο κανονιστικό εύρος των άλλων κανόνων δικαίου και καλύπτει απλώς, με εύσημο τρόπο, μια συνταγματική διάταξη που, στην πραγματικότητα, περιπτύει. Για να οδηγηθούμε με ασφάλεια στην απάντηση του ερωτήματος αυτού, οφείλουμε να εξετάσουμε ξεχωριστά τα δύο είδη αποφάσεων που διακρίναμε ανωτέρω:

α) Ως προς το πρώτο είδος αποφάσεων, που καθορίζουν τα ακραία όρια της έννοιας της ανθρώπινης αξίας, διαπιστώνεται ότι το κύριο μέρος της νομολογίας που δεν δέχεται την προσβολή της αξίας του ανθρώπου βασίζεται σε *διάγνωση υπεροχής του δημοσίου συμφέροντος*, είτε συγκεκριμενοποιώντας το τελευταίο είτε όχι. Σε όλες τις σχετικές αποφάσεις, όπως προαναφέρθηκε, το δημόσιο συμφέρον έχει πρωτίστως αξιολογηθεί ότι υπερέχει στην αντιπαράθεσή του με συγκεκριμένα θεμελιώδη δικαιώματα. Η σχέση δημοσίου συμφέροντος/αξίας του ανθρώπου αντιμετωπίζεται από τη νομολογία αυτή σε δεύτερο επίπεδο και μπορεί λογικά να ερμηνευθεί υπό δύο έννοιες: i) εφόσον η άμεσα συναφής ειδική διάταξη ενός συγκεκριμένου θεμελιώδους δικαιώματος δεν είναι σε θέση να υπερισχύσει *in concreto* του δημοσίου συμφέροντος, κατά μείζονα λόγο τούτο δεν είναι δυνατό να συμβεί με τη γενική διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. ή ii) το δημόσιο συμφέρον αποδεικνύεται στις συγκεκριμένες περιπτώσεις τόσο επιτακτικό, ώστε όχι μόνο η ειδική διάταξη του συναφούς δικαιώματος δεν αρκεί για να το παραμερίσει, αλλά ούτε ακόμη και η «προγραμματική» διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., η οποία κατοχυρώνει την αυτονομία του ανθρώπου, δεν μπορεί να κλονίσει τη μεγάλη σημασία του.

Είναι προφανές ότι οι δύο αυτές ερμηνευτικές εκδοχές έχουν αντίθετες μεταξύ τους συνέπειες για την κανονιστικότητα της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.: η

⁹⁰ Στην εδώ αναφερόμενη ως μεταπολιτευτική νομολογία του ΣτΕ σκόπιμα δεν συμπεριλαμβάνεται η οποιαδήποτε αναφορά στη σχετική με την οικονομική κρίση νομολογία, καθώς το θέμα αυτό θα εξεταστεί αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια.

μεν πρώτη αρνείται κάθε κανονιστική συνέπειά της όσο θα υπάρχει κάποια ειδική διάταξη που θα την εκτοπίζει, ενώ η δεύτερη δέχεται μια τέτοια αυτοτελή κανονιστική συνέπεια, ενισχυτική της προστασίας των ειδικών διατάξεων. Σύμφωνα με τη δεύτερη, ακόμη και αν οι ειδικές διατάξεις περί δικαιωμάτων επιδέχονται γενικά περιορισμούς εν όψει του δημοσίου συμφέροντος, οι περιορισμοί αυτοί δεν μπορούν να φθάνουν σε σημείο να αναιρούν το «ελάχιστο» της αυτονομίας, που κατοχυρώνει η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ..⁹¹

Στις περιπτώσεις που, όπως είδαμε, δεν προβάλλεται ένας συγκεκριμένος και επιτακτικός λόγος δημοσίου συμφέροντος, μπορεί να πει κανείς με βεβαιότητα ότι το ΣτΕ ακολουθεί την πρώτη ερμηνευτική εκδοχή: αφού δεν διαπιστώνει προσβολή του άμεσα συναφούς ειδικού θεμελιώδους δικαιώματος, πολύ περισσότερο δεν τίθεται ζήτημα προσβολής της αξίας του ανθρώπου. Τι γίνεται όμως στις περιπτώσεις που προβάλλεται ένας συγκεκριμένος λόγος δημοσίου συμφέροντος; Η άρνηση του Δικαστηρίου να αναγνωρίσει εν προκειμένω προσβολή της ανθρώπινης αξίας συνεπάγεται την εκ μέρους του αποδοχή ότι ο συγκεκριμένος λόγος δημοσίου συμφέροντος υπερέχει στην κρινόμενη περίπτωση έναντι της αξίας του ανθρώπου; Και γενικότερα, το δημόσιο συμφέρον μπορεί πράγματι να δικαιολογηθεί ως γενικός ή ειδικός περιορισμός της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.;

Να σημειωθεί εδώ ότι στην ανάλογη προβληματική για την αποδοχή του δημοσίου συμφέροντος ως γενικού λόγου περιορισμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η θεωρία έχει απαντήσει αρνητικά, διαβλέποντας κινδύνους ουσιαστικής αναιρέσης της φιλελεύθερης αρχής ή της αρχής του κράτους δικαίου⁹². Το ίδιο ισχύει και για την αρχή της αξίας του ανθρώπου. Ακόμη και υπό την άποψη ότι η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. δεν κατοχυρώνει κάποιο θεμελιώδες δικαίωμα αλλά απλώς καθιερώνει μια γενική αρχή του δικαίου, η αξία του ανθρώπου δεν παύει να αποτελεί την κοινή βάση κάθε δικαιώματος. Αν, λοιπόν, η κανονιστική ισχύς αυτού του κοινού παρονομαστή των δικαιωμάτων τεθεί υπό κάποια γενική επιφύλαξη δημοσίου συμφέροντος, θα σημαίνει ότι το δημόσιο συμφέρον δεν θα αποτελεί απλά λόγο για να στερηθεί κάποιος πρόσκαιρα την απόλαυση ενός συγκεκριμένου δικαιώματός του, αλλά θα φθάνει

⁹¹ Βλ. Βιδάλη, ό.π., σελ. 149-150.

⁹² Ενδεικτικά βλ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Τ. Β', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, σελ. 146-147, ο οποίος επισημαίνει τον κίνδυνο «αναρχίας και ανασφάλειας δικαίου, καθώς και της αυταρχίας και ανελευθερίας εν ονόματι του δημοσίου συμφέροντος».

στο σημείο να δικαιολογεί ακόμη και την παράβλεψη της ίδιας της ανθρώπινης ιδιότητάς του, αφού το πρόσωπο θα μετατρέπεται σε «μέσον» για την εξυπηρέτηση αυτού του συμφέροντος. Το αποτέλεσμα σε αυτή την περίπτωση θα είναι και πάλι η αναίρεση της φιλελεύθερης αρχής και της αρχής του κράτους δικαίου και, μάλιστα, στην έσχατη μορφή της.

Κάτι τέτοιο σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γίνει δεκτό. Επομένως, η άρνηση του Δικαστηρίου να αναγνωρίσει στη σχετική νομολογία του προσβολή της ανθρώπινης αξίας εν όψει του δημοσίου συμφέροντος, πρέπει να αποδοθεί όχι στην υιοθέτηση κάποιας ευθείας υπεροχής του τελευταίου απέναντι στην πρώτη, αλλά μάλλον στον επικουρικό ρόλο που αυτή διαδραματίζει. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο διακρίνει υπεροχή του δημόσιου συμφέροντος κυρίως σε σχέση με το ειδικό δικαίωμα που εκάστοτε του αντιπαρατίθεται και αρκείται σε αυτό: ο έλεγχος της σχέσης δημοσίου συμφέροντος/ανθρώπινης αξίας φαίνεται να παρέλκει και γι' αυτό δεν τίθεται τελικά θέμα προσβολής της τελευταίας.⁹³

β) Αλλά και η «θετική» νομολογία του ΣτΕ δείχνει να επιβεβαιώνει την παραπάνω υπόθεση. Διότι, σε αυτή τη νομολογία, η επικουρική χρήση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. «επιστρατεύεται», προκειμένου να δείξει την ένταση της προσβολής είτε ενός δικαιώματος είτε μιας γενικής αρχής του δικαίου και μάλιστα είτε από το κράτος είτε από ιδιώτες. Έτσι, π.χ., η προσωποκράτηση για χρέη προς το Δημόσιο αποτελεί, υπό ορισμένες συνθήκες, *τέτοιας έντασης περιορισμό* που δεν αφορά απλώς το επιμέρους θεμελιώδες δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας. Εξάλλου, εν όψει της επιφύλαξης νόμου στη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 3 Συντ., θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ένας τέτοιος περιορισμός του σχετικού δικαιώματος. Εδώ όμως επαπειλείται η μετατροπή του οφειλέτη σε απλό «μέσον», προσβάλλοντας ευθέως την ίδια την ανθρώπινη αξία του.

Μια παρόμοια προσέγγιση υιοθετείται και όσον αφορά στη σύνδεση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. με τις γενικές αρχές του δικαίου. Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν παραπάνω, η εν λόγω διάταξη φαίνεται να αποτελεί το συνταγματικό έρεισμα αυτών των αρχών. Εν προκειμένω, λοιπόν, η ένταση της προσβολής μιας γενικής αρχής του δικαίου είναι τόσο μεγάλη που δεν θα αρκούσε το Δικαστήριο να επικαλεστεί απλώς τη συγκεκριμένη γενική αρχή για να αιτιολογήσει τη σχετική απόφασή του, αλλά δικαιολογείται πια η ειδική αναφορά στην προσβολή της αξίας του ανθρώπου.

⁹³ Βιδάλη, ό.π., σελ. 153-154.

Κατόπιν της προηγηθείσας ανάλυσης, καθίσταται σαφές ότι πρόθεση του Δικαστή όντως είναι να προσθέσει κάτι παραπάνω με την επίκληση του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.: η ένταση της παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων ή των γενικών αρχών στις συγκεκριμένες περιπτώσεις είναι τέτοια, που η διακινδύνευση της αξίας του ανθρώπου - ουσιαστικά η μεταχείριση του ενδιαφερομένου ως μη έλλογου μέρους μιας βιοτικής ή έννομης σχέσης - πρέπει να εξαρθεί. Με αφορμή, λοιπόν, τη νομολογία του ΣτΕ για την προστασία της αξίας του ανθρώπου, διακρίνεται ένα *αυτοτελές κανονιστικό νόημα στην επικουρική χρήση της τελευταίας*, όταν αντιμετωπίζονται θέματα προσβολής επιμέρους συνταγματικών διατάξεων: η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. μπορεί να αποκλείσει τον περιορισμό ενός θεμελιώδους δικαιώματος ή την σχετικοποίηση μιας γενικής αρχής του δικαίου, έστω και αν η δυνατότητα του εν λόγω περιορισμού ή της σχετικοποίησης προβλέπεται συγκεκριμένα στο Σύνταγμα ή έστω και αν ο περιορισμός ή η σχετικοποίηση είναι το αποτέλεσμα στάθμισης συμφερόντων σε περιπτώσεις σύγκρουσης δικαιωμάτων ή/και αρχών. Κάτι τέτοιο συμβαίνει όταν αποδεικνύεται ότι η άσκηση του συγκεκριμένου δικαιώματος ή η ισχύς της συγκεκριμένης γενικής αρχής είναι *in concreto* η μόνη διέξοδος για να διατηρηθεί η συνολική αυτονομία του προσώπου αλώβητη σε μια ορισμένη βιοτική ή έννομη σχέση.

2. Ο «πυρήνας» των δικαιωμάτων υπό το φως της αξίας του ανθρώπου:
Η αντίληψη ότι ο απαραβίαστος πυρήνας του δικαιώματος συνιστά έναν από τους λεγόμενους «περιορισμούς των περιορισμών» των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι ευρέως γνωστή και φαίνεται να την αποδέχονται τόσο η θεωρία του συνταγματικού δικαίου όσο και η νομολογία των δικαστηρίων μας. Σύμφωνα με την αρχή αυτή, οι όποιοι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων οφείλουν *να μην θίγουν την ουσία ή τον πυρήνα τους*. Για το ακριβές περιεχόμενο της αρχής εκδηλώνονται πάντως αρκετές διαφωνίες, με σημαντικότερη αυτή του καθορισμού του περιεχομένου του εν λόγω «πυρήνα» των δικαιωμάτων. Ακροθιγώς, το ζήτημα που ανακύπτει είναι αν υπάρχει ένας *a priori* δεδομένος, *απόλυτος πυρήνας* κάθε συνταγματικού δικαιώματος, που να μην επιτρέπεται να θιγεί σε καμία περίπτωση, ή αν πρόκειται για *σχετική έννοια*, το περιεχόμενο της οποίας

μπορεί να προσδιορισθεί μόνο ενόψει της κρινόμενης κάθε φορά περίπτωσης, μέσω της σύγκρισης της βαρύτητας των συγκρουόμενων συμφερόντων ή αξιών.⁹⁴

Πολλοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι, υπό τα ελληνικά δεδομένα, φαίνεται ορθότερο ο πυρήνας των συνταγματικών δικαιωμάτων να εκληφθεί με την «απόλυτη» έννοια.⁹⁵ Μια ερμηνευτική ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση προσφέρει το άρθρο 23 παρ. 2 εδ. δ' Συντ., σύμφωνα με το οποίο οι με νόμο περιορισμοί του δικαιώματος της απεργίας των δημοσίων υπαλλήλων «δεν μπορούν να φθάνουν έως την κατάργηση του δικαιώματος της απεργίας ή την παρεμπόδιση της νόμιμης άσκησης του». Κατά την άποψή μου, ωστόσο, η αποδοχή ενός «απόλυτου» πυρήνα των δικαιωμάτων δημιουργεί περισσότερα προβλήματα συγκριτικά με τις λύσεις που προσφέρει⁹⁶. Μάλιστα, στην περίπτωση της διάταξης του προαναφερθέντος άρθρου του Συντάγματος, όπως και σε άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, δεν θα μπορούσε καν να γίνεται λόγος κατά κυριολεξία για περιορισμό του δικαιώματος, αλλά απλώς για έναν κατ' επίφαση περιορισμό, που ισοδυναμεί στην ουσία με πλήρη αναίρεση του δικαιώματος. Κατά την αντίθετη άποψη, την οποία θεωρώ ορθότερη, ο πυρήνας του δικαιώματος δεν πρέπει να νοείται ως ένα αμετακίνητο «ελάχιστο» απόλαυσης του δικαιώματος υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, αλλά μάλλον ως ένα μεταβλητό μέγεθος που διαφοροποιείται ανάλογα με τις συγκεκριμένες συνθήκες απόλαυσης του δικαιώματος.⁹⁷

Σε μια αξιοσημείωτη προσέγγιση της κλασικής αντίληψης του «πυρήνα» των δικαιωμάτων, ο Τ. Βιδάλης προχωρεί στον συσχετισμό του εκάστοτε περιοριζόμενου δικαιώματος με την αξία του ανθρώπου⁹⁸. Αυτό το επιτυγχάνει αξιοποιώντας περαιτέρω το αυτοτελές κανονιστικό νόημα της επικουρικής χρήσης

⁹⁴ Αναλυτικά για τον «πυρήνα» των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων ως «περιορισμό των περιορισμών», βλ. Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 131 επ.. Και οι δύο αναφερόμενες εκδοχές έχουν βρει τους υποστηρικτές και τους επικριτές τους. Επιχειρώντας μια κριτική επί των δύο εκδοχών, θα λέγαμε ότι αφενός η πρώτη, του *απόλυτου πυρήνα*, προσκρούει σε προβλήματα οριοθέτησης του πυρήνα αυτού, ενώ ερωτηματικό αποτελούν, στην περίπτωση αυτή, θεσμοί ή διατάξεις του κοινού δικαίου που είχε υπόψη του ο συντακτικός νομοθέτης και θέλησε να τους διατηρήσει, παρότι αναιρούν τον πυρήνα ενός δικαιώματος, αφετέρου κατά τη δεύτερη, της *σχετικής έννοιας*, ο πυρήνας του δικαιώματος θίγεται μόνο όταν ο θεμελιωτικός λόγος του περιορισμού έχει *in concreto* μικρότερη σημασία από το προστατευόμενο εκ του δικαιώματος συμφέρον, καταλήγοντας έτσι να ταυτίζεται με την αναλογικότητα *stricto sensu*, δηλαδή με μια στάθμιση πλεονεκτημάτων - μειονεκτημάτων.

⁹⁵ Ενδεικτικά βλ. Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, ό.π., σελ. 132 και Παντελή Α., *Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1984, σελ. 265.

⁹⁶ Αναλυτικότερα βλ. στα συμπεράσματα της εργασίας.

⁹⁷ Βλ. Βιδάλη, ό.π., σελ. 156.

⁹⁸ Βλ. Βιδάλη, ό.π., σελ. 155-156.

της αξίας του ανθρώπου, στο οποίο καταλήξαμε με την προηγηθείσα αναδρομή στη νομολογία του ΣΤΕ. Πράγματι, συμπεράναμε αμέσως παραπάνω ότι, υπό προϋποθέσεις, το θεμελιώδες δικαίωμα, το οποίο υφίσταται ορισμένο περιορισμό, μπορεί να είναι τόσο σπουδαίο - «δεσπότης», όπως το αποκαλεί ο κ. Βιδάλης - για τον αυτοκαθορισμό του προσώπου, ώστε το υποκείμενο να εμποδίζεται λόγω των πραγματικών συνθηκών στην απόλαυση και άλλων δικαιωμάτων του, αν δεν αφεθεί ελεύθερο να το ασκήσει. Ο συσχετισμός αυτός του «δεσπότης» δικαιώματος με την αξία του ανθρώπου δύναται να προσφέρει μια πιο συγκεκριμένη προσέγγιση περί της εκδοχής της «σχετικής έννοιας» του πυρήνα των δικαιωμάτων, ως φραγμού των περιορισμών τους. Έτσι, ο πυρήνας αυτός, ως μεταβλητό μέγεθος, μπορεί να διαπιστώνεται στην εκάστοτε κρινόμενη περίπτωση με τη συνδρομή του αυτοτελούς, από κανονιστική άποψη, παράγοντα της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ..

Η άποψη αυτή παρουσιάζει ένα σημαντικό πλεονέκτημα συγκριτικά με την εκδοχή του «απόλυτου» πυρήνα των δικαιωμάτων: το ότι λειτουργεί *pro libertate*. Πράγματι, το «ελάχιστο» μέγεθος του «πυρήνα», επειδή εξ ορισμού προϋποτίθεται με τρόπο γενικό και αφηρημένο, δεν προσαρμόζεται σε απρόβλεπτες συνθήκες δοκιμασίας του δικαιώματος, όπου μπορεί να διακυβεύεται η αξία του ανθρώπου. Αντίθετα, η μεταβλητότητα αυτού του μεγέθους διατηρεί ως σταθερά την προστασία της τελευταίας, καταλήγοντας ακόμη και να αποκλείει κάθε περίπτωση περιορισμού, να επιβάλλει δηλαδή την πλήρη απόλαυση του συγκεκριμένου δικαιώματος και όχι απλώς του «πυρήνα» του.⁹⁹ Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή τη λογική, η προστασία της αξίας του ανθρώπου αναδεικνύεται σε κοινό πυρήνα περίπου όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων.¹⁰⁰

Βέβαια και αυτή η θεωρία έχει δεχθεί κριτική. Ο Κ. Χρυσόγονος¹⁰¹ υποστηρίζει ότι μια τέτοια παραδοχή εγκυμονεί κινδύνους, επειδή οδηγεί σε πλήρη σχετικοποίηση του πυρήνα κάθε επιμέρους θεμελιώδους δικαιώματος. Θα ελλόχευε έτσι ο κίνδυνος να καταλήξουμε, στο βωμό της ανάδειξης της αυτοτελούς κανονιστικής σημασίας της γενικής αρχής του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., στην υποβάθμιση του κανονιστικού περιεχομένου των επιμέρους δικαιωμάτων

⁹⁹ Ibid, Βιδάλης, ό.π., σελ. 156 και ιδίως υποσημ. 17.

¹⁰⁰ Η θεωρία αυτή δεν είναι εξολοκλήρου καινοφανής. Αποτελεί εξέλιξη της γενικής παραδοχής ότι η αξία του ανθρώπου αποτελεί το *άκρο όριο οποιουδήποτε περιορισμού* θεμελιώδους δικαιώματος που επιτρέπει εκάστοτε το Σύνταγμα. Με τη σειρά της η τελευταία παραδοχή πηγάζει από το «απόλυτο» και «απαραβίαστο» της αρχής της αξίας του ανθρώπου. Ενδεικτικά βλ. Δαγτόγλου, Συναγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, 2012, σελ. 1123.

¹⁰¹ Βλ. Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, ό.π., σελ. 155.

και, τελικά, στη μείωση του συνολικού προστατευτικού τους αποτελέσματος, αφού αντισυνταγματικοί θα κινδύνευαν να θεωρηθούν μόνο όσοι περιορισμοί των δικαιωμάτων προσβάλλουν και την αξία του ανθρώπου. Μα, ούτως ή άλλως, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν συνιστά, σε τελική ανάλυση, προϋπόθεση και ratio άσκησης όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων;

Κεφάλαιο τρίτο

Η νομολογία της κρίσης για την αρχή της αξίας του ανθρώπου

Αφού σκιαγραφήσαμε το απαραίτητο νοηματικό και κανονιστικό πλαίσιο της αρχής της αξίας του ανθρώπου σε επίπεδο τόσο θεωρητικό όσο και νομολογιακό, οφείλουμε να υπεισέλθουμε στο κατ' ουσίαν θέμα της παρούσας μελέτης με μια παρατήρηση: η οικονομική κρίση, πέραν του ότι αποτελεί, όπως προαναφέρθηκε, μοναδική ευκαιρία για την ανανοηματοδότηση θεμελιωδών εννοιών του δικαίου, κατά κανόνα αποτελεί λαμπρό πεδίο ανάδειξης του ρόλου του δικαστή. Σε όλα τα κράτη που ήρθαν αντιμέτωπα με την κρίση, οσοδήποτε και αν επλήγησαν από αυτή, είναι κοινός τόπος η παραγωγή μιας αξίας λόγου, τόσο για την ποσότητα όσο και για την ποιότητά της, νομολογίας. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος βρέθηκαν, έτσι, κυρίως τα συνταγματικά ή ανώτατα δικαστήρια των εν λόγω κρατών, τα οποία ανέλαβαν να εξετάσουν τη συνταγματικότητα ή μη των νομοθετικών μέτρων της κρίσης και να προβούν σε καίριες σταθμίσεις μεταξύ των περιοριζόμενων ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και της αναγκαιότητας της δημοσιονομικής εξυγίανσης.

Οι συνέπειες της κρίσης είναι, σε κάθε περίπτωση, άμεσες και πολυεπίπεδες. Η επίδραση, ιδίως των οικονομικών κρίσεων που οφείλονται στον υπερβολικό δανεισμό και στην ανεπάρκεια των μακροοικονομικών επιδόσεων, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, είναι καθολική και καταλυτική, δεδομένου του κυρίαρχου ρόλου του σύγχρονου κοινωνικού κράτους, σε όλους τους τομείς όχι μόνο της ανθρώπινης δραστηριότητας αλλά και της ανθρώπινης ζωής γενικότερα. Κατ' ακολουθία, θίγονται όχι μόνο τα «οικονομικά» αγαθά που προστατεύονται από το δίκαιο, όπως η εργασία, οι μισθοί, οι συντάξεις και η περιουσία των πολιτών, αλλά ακόμη και οι πιο θεμελιώδεις αξίες, όπως η ασφάλεια, η υγεία, η κοινωνική πρόνοια και, εν τέλει, η ίδια η ανθρώπινη αξία με την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Στην Ελλάδα, ενόψει αυτών των σφοδρών ανατροπών και των νέων δεδομένων, τα Διοικητικά Δικαστήρια και, κατά κύριο λόγο, το Συμβούλιο της Επικρατείας κλήθηκαν και καλούνται να επιλύσουν διαφορές με τελείως διαφορετικό χαρακτήρα από αυτές που αντιμετώπιζαν μέχρι το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Π. Πικραμμένος, επί τιμή Πρόεδρος του ΣτΕ, «στις δίκες ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις ρυθμίσεις που προβλέπουν αύξηση της φορολόγησης, περικοπές σε μισθούς,

συντάξεις, επιδόματα, αλλαγές στα εργασιακά, στην κοινωνική ασφάλιση, στη δικαιοσύνη, στην υγεία, στην παιδεία, στην προστασία του περιβάλλοντος, οι νομικοί ισχυρισμοί έχουν αρχίσει να περιορίζονται και οι διάδικοι προβάλλουν πλέον οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά επιχειρήματα προκειμένου να στηρίξουν την ορθότητα των αιτημάτων τους». Έτσι, «το Δικαστήριο χρησιμοποιώντας τις διάφορες θεωρίες που συνδέουν το δίκαιο και την οικονομία, τη θεωρία των «εξαιρετικών περιστάσεων» αλλά και συνταγματικές αρχές που διέπουν παγίως τη νομολογική του στάση, όπως η αρχή της ισότητας, της αναλογικότητας και της προστασίας του πυρήνα των συνταγματικών δικαιωμάτων, προσπάθησε και προσπαθεί να επιτελέσει το ρόλο του, που δεν είναι άλλος από τη διασφάλιση της εφαρμογής των κανόνων που έχουν ως στόχο τη διατήρηση της τάξης, της λειτουργικότητας, της αποτελεσματικότητας αλλά και της κοινωνικής ειρήνης στη Χώρα»¹⁰².

I. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, ερχόμαστε να απαντήσουμε στο βασικό ερώτημα της παρούσας εργασίας: ποια διάσταση έλαβε η αρχή της αξίας του ανθρώπου στη νομολογία της οικονομικής κρίσης που βιώνει η Ελλάδα από το 2009. Για το σκοπό αυτό, επιλέχθηκαν προς σχολιασμό οι πιο χαρακτηριστικές δικαστικές αποφάσεις, στο μέτρο που αναδεικνύουν περισσότερο από άλλες την αξιοποίηση της αρχής της αξίας του ανθρώπου από τη λεγόμενη «μνημονιακή» νομολογία του ΣτΕ. Οι σχολιαζόμενες αποφάσεις κατηγοριοποιούνται με κριτήριο το είδος της βιοτικής σχέσης και το καταρχήν περιοριζόμενο δικαίωμα που αφορούν. Σημειώνεται προκαταβολικά ότι, προκειμένου να υπηρετηθεί καλύτερα η ανάπτυξη του θέματος και δεδομένου ότι στην πλειονότητά τους οι αποφάσεις του ΣτΕ είναι ιδιαίτερα εκτενείς και αναλυτικές, ο σχολιασμός των αποφάσεων θα είναι κατά το δυνατόν εστιασμένος στα συγκεκριμένα επιχειρήματα του Δικαστηρίου σχετικά με την ανθρώπινη αξία.

1. Μισθολογικά - συνταξιοδοτικά ζητήματα:

α) **ΣτΕ 668/2012 (Ολομ.):** Απόφαση - σταθμό για τη νομολογία της κρίσης αποτελεί η 668/2012 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, καθώς είναι εκείνη που έκρινε τη συνταγματικότητα του Ν. 3845/2010, με τον οποίο

¹⁰² Ibid, Πικραμμένος Π., Η επιρροή της κρίσεως στον θεσμό του Συμβουλίου της Επικρατείας, Νομικές Συμβολές, 12/2012 - Έτος 5^ο, σελ. 1053.

κυρώνεται το προσαρτημένο σε αυτόν «Μνημόνιο Ι». Δικαίως έχει χαρακτηριστεί ως η πρώτη «μεγάλη» απόφαση της κρίσης, αφού αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς για όλη τη μετέπειτα «μνημονιακή» νομολογία. Συγκεκριμένα, πρόκειται για την εκδίκαση της αίτησης νομικών και φυσικών προσώπων κατά των Υπουργών Οικονομικών και Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, με την οποία επιδιώκουν να ακυρωθούν οι ρυθμίσεις περί μείωσης των αποδοχών των υπηρετούντων, με οποιαδήποτε σχέση εργασίας, στο στενό ή ευρύτερο δημόσιο τομέα, καθώς και των πάσης φύσεως επιδομάτων, αποζημιώσεων και αμοιβών γενικά και των συνταξιοδοτικών παροχών, κατ' εφαρμογή των διατάξεων του Ν. 3833/2010 και του άρθρου 3 του Ν. 3845/2010.

Μεταξύ άλλων, οι αιτούντες προέβαλαν ως λόγο ακύρωσης την παραβίαση του προστατεύοντος την ανθρώπινη αξία άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Η πλειοψηφούσα γνώμη υποστήριξε ότι ο ανωτέρω λόγος ακυρώσεως, «ανεξαρτήτως αν προβάλλεται παραδεκτώς από τα αιτούντα νομικά πρόσωπα, είναι απορριπτέος εν πάση περιπτώσει ως αβάσιμος, διότι η συνταγματική αυτή διάταξη, όπως και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ε.Σ.Δ.Α., *δεν κατοχυρώνει δικαίωμα ορισμένου ύψους αποδοχών ή συντάξεως, εκτός αν συντρέχει περίπτωση διακινδυνεύσεως της αξιοπρεπούς διαβιώσεως*. Οι αιτούντες, όμως, δεν προβάλλουν με συγκεκριμένους ισχυρισμούς ότι οι επίμαχες περικοπές αποδοχών και συνταξιοδοτικών παροχών, εν όψει του ύψους τους, συνεπάγονται τέτοια διακινδύνευση είτε για τα μέλη των αιτούντων νομικών προσώπων είτε για τα συγκεκριμένα αιτούντα φυσικά πρόσωπα». ¹⁰³ Σημειώνει επίσης ότι οι αιτούντες δεν προβάλλουν στην προκειμένη περίπτωση τέτοιους συγκεκριμένους ισχυρισμούς, παρότι οι εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι έχουν το δικαίωμα να προσβάλουν τις πράξεις με τις οποίες καθορίζονται οι καταβλητέες σε αυτούς, αντίστοιχα, αποδοχές και συντάξεις. Ως εκ τούτου δε συντρέχει ούτε περίπτωση παραβίασης του άρθρου 20 παρ. 1 Συντ. ή του άρθρου 6 παρ. 1 της Ε.Σ.Δ.Α., που κατοχυρώνουν το δικαίωμα παροχής δικαστικής προστασίας, όπως αβάσιμα προβλήθηκε με το πρόσθετο δικόγραφο, λόγω του ότι ο νομοθέτης θέσπισε ως υποχρεωτική τη μείωση επιδομάτων και συνταξιοδοτικών παροχών για όλους τους εργαζομένους και συνταξιούχους αντίστοιχα, χωρίς να προβλέψει τη δυνατότητα εξατομικευμένης κρίσης περί εφαρμογής ή μη των συγκεκριμένων μειώσεων σε κάθε δικαιούχο χωριστά.

¹⁰³ Σκ. 35, ΟΛΣτΕ 668/2012.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η αναφορά στην ανθρώπινη αξία ακολουθεί τη σκέψη¹⁰⁴ σχετικά με τη μη αντίθεση των μέτρων στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, περί του σεβασμού της περιουσίας, και στο άρθρο 17 Συντ., περί του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, καθώς και τα επιχειρήματα σχετικά με τη μη παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας. Επομένως, συστηματικά η ανθρώπινη αξία αντιμετωπίζεται σε συσχετισμό με το ειδικότερο ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας και με την αρχή της αναλογικότητας. Επίσης, στην ίδια σκέψη (35) το δικαστήριο επικαλείται και την ανάγκη εξυγίανσης των δημόσιων οικονομικών ως σοβαρό λόγο δημοσίου συμφέροντος που, όπως προαναφέρθηκε, θεμελιώνει την αναγκαιότητα και την αναλογικότητα των μέτρων. Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι η εν λόγω απόφαση ανήκει στη λεγόμενη «αρνητική» νομολογία του ΣΤΕ, σύμφωνα με την οποία συγκεκριμένοι λόγοι δημοσίου συμφέροντος, εν προκειμένω ιδιαιτέρως επιτακτικοί, αποκλείουν επιχειρήματα προσβολής πρωτίστως των επιμέρους θεμελιωδών δικαιωμάτων και, κατ' επέκταση, της ανθρώπινης αξίας.

Επίσης, το γεγονός ότι ο έλεγχος της αναλογικότητας των μέτρων προηγείται του συλλογισμού σχετικά με την παραβίαση ή μη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., υπονοεί ανοιχτά στη δικανική κρίση ότι η διακινδύνευση των βασικών βιοτικών μέσων τίθεται *εκτός της εκτίμησης της αναλογικότητας* των ρυθμίσεων, δηλαδή *πέρα από οποιαδήποτε στάθμιση*. Ακόμα και η πιο δριμεία κρίση δεν μπορεί να δικαιολογήσει την πλήρη υποβάθμιση και απαξίωση του ατόμου, τη στέρηση του ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσής του. Η παρατήρηση αυτή μας παραπέμπει μοιραία σε μια σύνδεση της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης με τη θεωρία του «πυρήνα» των δικαιωμάτων, για την οποία έγινε λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο. Εάν δεχθούμε ότι στα θεμελιώδη δικαιώματα υπάρχει ένα τέτοιο ελάχιστο περιεχόμενο, που ο νομοθέτης σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αγνοήσει, οφείλουμε να αναζητήσουμε σε τι συνίσταται αυτό που νοείται και στη νομολογία ως μη ανεκτή προσβολή του πυρήνα συνταγματικής διάταξης ή ολοσχερής κατάργηση της υφιστάμενης προστασίας. Σε μεθοδολογικό επίπεδο, δύσκολα μπορεί να παραγνωρισθεί ότι η ίδια η ανεύρεση του πυρήνα προϋποθέτει τελικά τη *δικαστική στάθμιση και την ερμηνεία*. Και από τη στιγμή που αυτός ο πυρήνας σχετικοποιείται ανάλογα με τα ιστορικά δεδομένα και

¹⁰⁴ Σκ. 34 της απόφασης.

προσλαμβάνει μοιραία διαφορετικό περιεχόμενο, μάλλον υπάγεται και αυτός συνεχώς στη νομική βάση της αναλογικότητας¹⁰⁵.

Για να εντοπιστεί, λοιπόν, αυτός ακριβώς ο (υποθετικός) πυρήνας, ο δικαστής προχωρεί στον έλεγχο της αναλογικότητας των μέτρων, δηλαδή υιοθετεί μια τεχνική στάθμισης μέσω της αντιπαραβολής των δικαιωμάτων με το δημόσιο συμφέρον. Η αναζήτηση της ισορροπίας καταλήγει, όπως γίνεται ξεκάθαρα αντιληπτό από τη σχολιαζόμενη απόφαση, όχι ακριβώς σε ένα ισομερές ζύγισμα μεταξύ δημοσίου συμφέροντος και περιορισμού του θεμελιώδους δικαιώματος, στο οποίο τα δύο μεγέθη θα βρίσκονταν στην ίδια θέση και η ζυγαριά της Θέμιδας θα ισορροπούσε, αλλά στην ασαφή εξ ορισμού διαφύλαξη ενός *ultimum refugium* για τα υποκείμενα του δικαίου, που δεν είναι άλλο από την *αξιοπρεπή τους διαβίωση*¹⁰⁶. Με άλλα λόγια, η δημόσια ωφέλεια δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να δικαιολογήσει την απώλεια των βασικών μέσων διαβίωσης του ατόμου και, συνακολούθως, την έκπτωσή του από υποκείμενο σε αντικείμενο του κράτους. Σε αντίθετη περίπτωση, η διατήρηση του κράτους θα περνούσε μέσα από την εξαφάνιση των υποκειμένων του, γεγονός λογικά αντιφατικό, διότι υπονοεί τελικά, μεταξύ άλλων, και την καθαίρεση του ίδιου του κράτους, από τη στιγμή που αυτό έχει συσταθεί για να εγγυάται τη ζωή και τη συνύπαρξη των πολιτών του¹⁰⁷.

Ως προς το ζήτημα αν συντρέχει στην προκειμένη περίπτωση παράβαση του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., εκφράστηκε και *μειοψηφούσα γνώμη*, σύμφωνα με την οποία «ο λόγος ακυρώσεως περί παραβιάσεως του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος, που προστατεύει την ανθρώπινη αξία, είναι βάσιμος, στον βαθμό που οι ρυθμίσεις του άρθρου τρίτου του Ν. 3845/2010 δεν συναρτούν την περικοπή (κατάργηση ή μείωση) των επίμαχων επιδομάτων (ιδίως δε των επιδομάτων Χριστουγέννων, Πάσχα και αδείας, τα οποία αντιστοιχούν στα 2/14, ήτοι στο 15% περίπου των ετησίων αποδοχών ή συντάξεων) με τον προσδιορισμό ενός ελάχιστου ποσού αποδοχών ή συντάξεων, διασφαλίζοντας το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης (Existenzminimum)». ¹⁰⁸ Η μειοψηφία παρατηρεί ότι ο νομοθέτης προέβη στις επίμαχες περικοπές για την εξυπηρέτηση του δημοσιονομικού συμφέροντος, χωρίς πρώτα να μεριμνήσει να καταλείπεται στους υφιστάμενους τις περικοπές ένα ελάχιστο ποσό αποδοχών ή συντάξεων,

¹⁰⁵ Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 106-107. Αναλυτικότερα, βλ. Κοντιάδη Ξ./Φωτιάδου Αλ., Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση. Θεωρητικές επισημάνσεις επί ευκαιρία της ΟλστΕ 668/2012, ΔτΑ 53/ 2012, σελ. 27-51.

¹⁰⁶ Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 106.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Σκ. 36, στοιχείο (Γ) της απόφασης.

που να εξασφαλίζει το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσής τους, και χωρίς καν να ορίσει ειδικώς ποιο θεωρείται το ποσό αυτό. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή την άποψη, η αποδυνάμωση του κοινωνικού δικαιώματος είναι ερευνητέο αν μπορεί να δικαιολογείται από την έκτακτη δημοσιονομική κατάσταση της χώρας, ενώ είναι προφανές ότι ο νομοθέτης οφείλει να ορίζει κάθε φορά και με βάση συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, ποιο είναι το επίπεδο της αξιοπρεπούς διαβίωσης¹⁰⁹. Η αποδοχή από τη μειοψηφία, στις απαρχές της νομολογίας της κρίσης, της υποχρέωσης του νομοθέτη να λαμβάνει υπόψη τη διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, η οποία απορρέει από την προστασία της ανθρώπινης αξίας, είναι αξιοσημείωτη. Παρότι η αναφορά της είναι περιορισμένη και δεν αναδεικνύει πλήρως την αξιοποίηση που θα μπορούσε να έχει η αρχή της αξίας του ανθρώπου για την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο του ελληνικού Σύνταγματος, καθώς και τη συναρμογή της με τις υποχρεώσεις του νομοθέτη που απορρέουν από την αναλογικότητα, ωστόσο αποκαλύπτει την επίδραση που μπορεί να ασκήσει η οικονομική κρίση στην υιοθέτηση και επεξεργασία των σύγχρονων τάσεων για την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων.¹¹⁰ Συνεπώς, αναγνωρίζεται ότι, περισσότερο από ποτέ, στην παρούσα περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης που βιώνουμε, ο καθορισμός και η εγγύηση από την Πολιτεία ενός ελαχίστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης καθίσταται αναγκαίο θεωρητικό και νομολογιακό εργαλείο για την προστασία των κοινωνικών, ιδίως, δικαιωμάτων.¹¹¹

Με βάση πάντως τη γνώμη της πλειοψηφίας, ότι δηλαδή οι αιτούντες δεν προβάλλουν με συγκεκριμένους ισχυρισμούς τη διακινδύνευση της αξιοπρεπούς τους διαβίωσης, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ένα σημείο που απειλεί να αδυνατίσει τη νομολογική θέση. Κατά την άποψη αυτή, το δικονομικό βάρος της απόδειξης μιας τέτοιας διακινδύνευσης επιρρίπτεται στους διαδίκους. Πρόκειται για ανεπίτρεπτη *αντιστροφή του βάρους απόδειξης*¹¹² που υπονομεύει την τήρηση του έσχατου αυτού ορίου. Δεν είναι δυνατόν εκείνος που υφίσταται την περικοπή

¹⁰⁹ Μαντζούφα Π., Οικονομική κρίση και Σύνταγμα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 154.

¹¹⁰ Κοντιάδη Ξ./ Φωτιάδου Α., Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση, ό.π., σελ. 48.

¹¹¹ Κτιστάκη Σ., Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα, ΕΔΚΑ 2012, σελ. 506

¹¹² Βλ. Κοντιάδη / Φωτιάδου, ό.π., σελ. 45, όπου το επιχείρημα ότι οι αιτούντες δεν επικαλούνται συγκεκριμένα στοιχεία που να αποδεικνύουν το προδήλως εσφαλμένο των παραδοχών από τις οποίες εκκινεί ο νομοθέτης, αφορά τον έλεγχο τήρησης της αναλογικότητας των μέτρων και την ιδιαίτερη διάσταση που έλαβε αυτός ως βασικό εργαλείο για την αξιολόγηση της συρρίκνωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων ενόψει της οικονομικής κρίσης.

να πρέπει να αποδείξει την ορθότητα και το εμπειριστατωμένο της επιλογής εκείνου που προχώρησε σε αυτή¹¹³. Παρατηρείται, δηλαδή, ότι, αν και ο νομοθέτης είναι εκείνος που υποχρεούται να αποδείξει την ορθότητα των επιλογών του και να πείσει ότι έλαβε υπόψη του όλα τα κρίσιμα στοιχεία και επέδειξε τη δέουσα επιμέλεια στην αξιολόγησή τους, προκειμένου να καθορίσει ένα προστατευόμενο ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης, η υποχρέωση για σοβαρή έρευνα και επίκληση συγκεκριμένων ισχυρισμών μετακυλύεται εν τέλει στα θιγόμενα υποκείμενα του δικαιώματος.

Αυτό που επίσης διακρίνεται με ενάργεια από την εν λόγω απόφαση είναι η πρώτη αντίδραση της νομολογίας ως προς την ένταση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων με βάση την αρχή της αναλογικότητας. Ο λόγος γίνεται για την τάση του «δικαστικού αυτοπεριορισμού», με την έννοια ότι ο δικαστής συνειδητά επιλέγει να μην υποκαθιστά τις πολιτικές επιλογές του νομοθέτη με δικές του κρίσεις.¹¹⁴ Σε έκτακτες περιπτώσεις και σε στιγμές κρίσης, ο κύριος μηχανισμός προστασίας των δικαιωμάτων, ο δικαστικός έλεγχος, τείνει να γίνεται οριακός και να παραχωρεί στη δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική εξουσία το προβάδισμα, δηλαδή μεγαλύτερο περιθώριο ουσιαστικής εκτίμησης του δημοσίου συμφέροντος και των μέτρων που αυτό επιτάσσει για την έξοδο από την κρίση.¹¹⁵ Πάντως, το Δικαστήριο δεν παρέλειψε να θέσει και τα όρια δράσης του νομοθέτη, τόσο στην παρούσα όσο και σε μελλοντικές φάσεις της κρίσης.¹¹⁶ Σχετικά, λοιπόν, αναφέρει ότι σε περιπτώσεις παρατεταμένης οικονομικής κρίσης δύναται μεν ο νομοθέτης να θεσπίσει μέτρα περιστολής δαπανών που συνεπάγονται οικονομική επιβάρυνση μεγάλων κατηγοριών του πληθυσμού, πλην η δυνατότητα αυτή έχει ως όριο την καθιερούμενη από το άρθρο 4 παρ. 5 Συντ. αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη αναλόγως των δυνάμεων εκάστου, καθώς και την καθιερούμενη στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Τούτο σημαίνει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει¹¹⁷, ότι «η επιβάρυνση αυτή πρέπει να κατανέμεται

¹¹³ Στεργίου Α., Τα κοινωνικά (αναδιανεμητικά) δικαιώματα ενώπιον της κρίσης - Ο δικαστής ως εγγυητής ενός εύλογου επιπέδου ευημερίας, ΕφημΔΔ 1/2016, σελ. 92.

¹¹⁴ Κοντιάδη /Φωτιάδου, ό.π., σελ. 39.

¹¹⁵ Πετρόγλου Α., Η σημασία της ΣτΕ 668/2012 (Ολομ.) για την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων σε συνθήκες κρίσης. Ο επιστημονικός προβληματισμός που έχει προκληθεί., ΕΔΚΑ 2012, σελ. 581.

¹¹⁶ Βλ. Πικραμμένου Π., Η επιρροή της κρίσεως στον θεσμό του Συμβουλίου της Επικρατείας, ό.π., σελ. 1055.

¹¹⁷ Σκέψη 37 της απόφασης.

μεταξύ όλων των κατηγοριών απασχολουμένων τόσο στον δημόσιο, όσο και στον ιδιωτικό τομέα, καθώς και των ασκούντων ελευθέριο επάγγελμα».

β) ΕΔΔΑ, Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, 7-5-2013 (Προσφυγές υπ' αριθμ. 57665/12 και 57657/12): Στο ίδιο πλαίσιο με την ΟΛΣΤΕ 668/2012 εντάσσεται και η ΕΔΔΑ «Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας». Ειδικότερα, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου συνεδρίασε την 7^η Μαΐου 2013 για να κρίνει τις προσφυγές της Ιωάννας Κουφάκη, δικηγόρου Αθηνών και μέλους του επιστημονικού προσωπικού του Γραφείου Συνηγόρου του Πολίτη, και της Συνδικαλιστικής Οργάνωσης των Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ) εναντίον της Ελλάδας, αναφορικά με το ζήτημα της μείωσης των μισθών και συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων, η οποία επήλθε με τους νόμους 3833/2010, 3845/2010 και 3847/2010. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν¹¹⁸ ότι οι ως άνω μειώσεις, οι οποίες εισάγουν μέτρα με μόνιμο και σταθερό χαρακτήρα, σε συνδυασμό με την κατάργηση των επιδομάτων Χριστουγέννων, Πάσχα και διακοπών, συνιστούν στέρηση της ιδιοκτησίας, η οποία παραβιάζει το άρθρο 1 παρ. 1 εδαφ. β' του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, καθώς και ότι η έννοια της «δημόσιας ωφέλειας», η οποία αναφέρεται στο εν λόγω άρθρο, δεν καλύπτει το απλό ταμειακό συμφέρον του δημοσίου, τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος ή τη σταθερότητα των δημόσιων οικονομικών. Η επίκληση της δημόσιας ωφέλειας, όμως, προϋποθέτει *εμπεριστατωμένη απόδειξη μέσω οικονομικοτεχνικής μελέτης*, η οποία εξετάζει προηγουμένως όλες τις εναλλακτικές λύσεις και όλα τα ηπιότερα μέτρα σε επίπεδο συνεπειών, η προσφυγή δε στη στέρηση της ιδιοκτησίας θα πρέπει να θεωρείται ως ύστατη λύση. Επιπροσθέτως, οι προσφεύγοντες θεμελιώνουν την αντισυνταγματικότητα των ρυθμίσεων, στην αντίθεσή τους προς τις θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές (ισότητα στα δημόσια βάρη, αρχή αναλογικότητας) και προς τα κοινωνικά δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα. Αναφορικά δε με την αρχή της αναλογικότητας, οι προσφεύγοντες προέβαλαν τον ισχυρισμό ότι αυτή υποχρεώνει το νομοθέτη να εξετάζει πριν την ψήφιση των επίδικων μέτρων εάν το αποτέλεσμά τους έχει χαρακτήρα μόνιμο ή προσωρινό, εάν η έκταση και η διάρκεια των τιθέμενων περιορισμών συνάδουν με τον επιδιωκόμενο σκοπό και εάν συνοδεύονται από *αντισταθμιστικά μέτρα* (όπως θα ήταν στην περίπτωση της πρώτης προσφεύγουσας η δυνατότητα ασκήσεως του επαγγέλματος του

¹¹⁸ Σκέψεις 22-28 της απόφασης.

δικηγόρου, συγχρόνως με τα καθήκοντά της στην Υπηρεσία του Συνηγόρου του Πολίτη). Ιδίως η τελευταία ισχυρίστηκε ότι η οικονομική της κατάσταση χειροτερεύει με την υιοθέτηση δυσβάσταχτων οικονομικών μέτρων, τα οποία εισάγουν μια δραματική πτώση του επιπέδου της ζωής της.

Το Δικαστήριο ξεκινά την κρίση του¹¹⁹ με τη σκέψη ότι οι εθνικές αρχές των κρατών - μελών της Συνθήκης χαίρουν ευρείας διακριτικής ευχέρειας σχετικά με τον καθορισμό της κοινωνικής τους πολιτικής, ευχέρεια που διευρύνεται ακόμα περισσότερο στα επίδικα ζητήματα, τα οποία αφορούν τον καθορισμό των προτεραιοτήτων σχετικά με την κατανομή των περιορισμένων πηγών του Κράτους. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το Δικαστήριο δεν δικαιούται να ελέγξει τις νομοθετικές αυτές επιλογές. Εν συνεχεία αποκρούει τον ισχυρισμό των προσφευγουσών ότι τα μέτρα του πρώτου Μνημονίου συνιστούν παραβίαση του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, η περικοπή των μισθών, των συντάξεων και των επιδομάτων εντάσσεται στην ύλη του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου και ο δικαστής αναλαμβάνει να κρίνει, όπως και το ΣΤΕ, κατά πόσο οι περιορισμοί αυτοί, οι οποίοι «δεν πρέπει να θεωρηθούν ως “στέρξη της ιδιοκτησίας”, όπως υποστηρίζουν οι προσφεύγουσες, αλλά μάλλον ως επέμβαση στην απόλαυση του δικαιώματος του σεβασμού της περιουσίας, κατά την έννοια της πρώτης παραγράφου του άρθρου 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου», είναι ανάλογοι με το σκοπό που εξυπηρετούν, δηλαδή να ιδρύουν «μια δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στις απαιτήσεις του γενικού δημοσίου συμφέροντος και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου. Τέτοια ισορροπία δεν επιτυγχάνεται εάν το άτομο υποβάλλεται σε υπερβολική επιβάρυνση». Πάντως το Δικαστήριο σέβεται τον τρόπο με τον οποίο ο εθνικός νομοθέτης αντιλαμβάνεται τις απαιτήσεις της «δημόσιας ωφέλειας», εκτός εάν η απόφασή του στερείται πλήρως λογικής βάσης. Εν προκειμένω, «δεδομένου ότι διακυβεύονται ζητήματα γενικής πολιτικής, πάνω στα οποία είναι λογικό να υπάρχουν έντονες αποκλίσεις μέσα σε ένα δημοκρατικό κράτος, είναι απαραίτητο να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στο ρόλο αυτού που παίρνει τις εθνικές αποφάσεις». Περαιτέρω, αφού το ΕΔΔΑ επανέλαβε την πάγια θέση του ότι το Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο δεν θεμελιώνει δικαίωμα σε ένα ορισμένο ύψος σύνταξης ή αμοιβής, ανέτρεξε στην επιχειρηματολογία του ΣΤΕ (668/2012), σύμφωνα με την οποία «*οι προσφεύγουσες ενώπιον του δεν επικαλέστηκαν με έναν συγκεκριμένο τρόπο ότι η κατάστασή τους έχει επιδεινωθεί σε τέτοιο σημείο που η ύπαρξή τους να τίθεται*

¹¹⁹ Σκέψεις 30-50 της απόφασης.

σε κίνδυνο», για να καταλήξει ότι «η μείωση του μισθού της πρώτης προσφεύγουσας δεν είναι σε τέτοιο επίπεδο που να την εκθέτει σε κακουχίες ασυμβίβαστες με το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου».

Η εν λόγω απόφαση θέτει δύο πολύ σημαντικά ζητήματα, τα οποία αξίζει να μας απασχολήσουν. Σε μια πρώτη προσέγγιση, η εξεταζόμενη υπόθεση, και ιδίως με τον τρόπο που τέθηκε, παρουσιάζει έναν έντονα πολιτικό χαρακτήρα. Πιο αναλυτικά, το πολιτικό στοιχείο της υπόθεσης προκύπτει τόσο από το γεγονός ότι προσέφυγε η ΑΔΕΔΥ, συνδικαλιστική οργάνωση, εκ μέρους όλων των μελών της, όσο και από το γεγονός ότι η τελευταία συμπεριέλαβε στους ισχυρισμούς της γενικές τοποθετήσεις, όπως για παράδειγμα ότι οι εν λόγω νομοθετικές ρυθμίσεις υποσκάπτουν «το σύνολο της κοινωνικής πολιτικής του ελληνικού κράτους». Η αγωνία της ΑΔΕΔΥ για την προστασία των μελών της με χαμηλά εισοδήματα είναι εμφανής από το σύνολο της επιχειρηματολογίας που αναπτύχθηκε και σαφώς εύλογη. Η αφηρημένη τοποθέτησή της, όμως, σε συνδυασμό με τη λογική αντίφαση που περικλείει το γεγονός ότι προσέφυγε εκ μέρους όλων των μελών της, δηλαδή τόσο αυτών που έχουν υψηλά εισοδήματα όσο και αυτών που έχουν χαμηλά, μετατοπίζει το κέντρο ενδιαφέροντος από το νομικό ζητούμενο, που είναι η αναζήτηση του προσβαλλόμενου δικαιώματος εξαιτίας μιας νομοθετικής ρύθμισης σε μία συγκεκριμένη υπόθεση, στο γενικότερο πολιτικό διακύβευμα, που είναι η αμφισβήτηση γενικά της νομοθετικής επιλογής αυτής καθαυτής. Το τελευταίο είχε ως περαιτέρω συνέπεια να οδηγήσει το Δικαστήριο σε «αυτοπεριορισμό», διότι διαφορετικά θα έπρεπε να ελέγξει το σύνολο των νομοθετικών ρυθμίσεων και τις επιπτώσεις τους στο σύνολο των προσώπων που απευθύνονται με κίνδυνο να υποκαταστήσει το νομοθέτη στις πολιτικές του επιλογές.

Το δεύτερο σημαντικό ζήτημα που αναδεικνύεται είναι η εκτενής αναφορά του Δικαστηρίου στην έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση, για το οποίο έγινε λόγος πρώτη φορά στην απόφαση ΣΤΕ 668/2012 και το οποίο εμφανίζεται σε διεθνείς συνθήκες υπό τη μορφή του ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης, αναφορικά με την κατοχύρωση του ελάχιστου βασικού μισθού, φαίνεται να αναγνωρίζεται και σε σχέση με τα περιουσιακά δικαιώματα που προστατεύει το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου. Τα περιουσιακά δικαιώματα, και ιδίως αυτό της ιδιοκτησίας, προσεγγίζονται κατά κύριο λόγο από τη φιλελεύθερη σκοπιά και έχουν το νόημα της προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας από αυθαίρετες κρατικές επεμβάσεις.

Πλέον, και δεδομένου ότι το εν λόγω άρθρο περιλαμβάνει στο αντικείμενο προστασίας του και ενοχικές αξιώσεις, όπως οι μισθοί και οι συντάξεις ως κατεξοχήν μέσα βιοπορισμού, τα ως άνω δικαιώματα προσλαμβάνουν και έντονο κοινωνικό περιεχόμενο. Αν και το Δικαστήριο τόνισε πολλάκις ότι η κοινωνική πολιτική είναι υπόθεση των κυβερνώντων, φρόντισε να θέσει ουκ ολίγες φορές την επιταγή της μη εξαθλίωσης, θέτοντας το συγκεκριμένο ζήτημα ως απώτατο όριο της διακριτικής ευχέρειας των κρατών - μελών. Παρόλο, λοιπόν, που το δικαστήριο δεν αναγνωρίζει, όπως έχει επανειλημμένα τονίσει, δικαίωμα σε ένα συγκεκριμένο ποσό αποδοχών, εμμέσως υπονοεί, χωρίς να το αρθρώνει ρητά, ότι ένα *minimum* ποσό, ικανό να εξασφαλίσει στο άτομο το δικαίωμα της αξιοπρεπούς διαβίωσης, αποτελεί το *έσχατο απαραβίαστο όριο των μειώσεων*.¹²⁰ Παράλληλα, θέτει, σιωπηρά αλλά με σαφήνεια, ως προϋπόθεση για τη διάγνωση της προσβολής του δικαιώματος της αξιοπρεπούς διαβίωσης σε μελλοντικές υποθέσεις, την επίκληση από τον προσφεύγοντα συγκεκριμένης κατάστασης, η οποία αφενός θα επιτρέπει στο Δικαστήριο να προβεί σε συγκεκριμένο έλεγχο, αφετέρου θα θέτει πραγματικά σε διακινδύνευση την αξιοπρεπή διαβίωση του ατόμου.

Σε κάθε περίπτωση, το σημαντικό είναι ότι, από την συνδυασμένη ανάγνωση των παραπάνω αποφάσεων του ΣτΕ και του ΕΔΔΑ, αναδύεται ένα δικαίωμα το οποίο μέχρι τώρα, τουλάχιστον σε εθνικό επίπεδο, δεν ήταν στην πρώτη γραμμή. Το *δικαίωμα αξιοπρεπούς διαβίωσης*, ή ενός ελάχιστου εισοδήματος, μοιάζει να είναι το *ultimum refugium* των ατόμων και, ταυτόχρονα, το ακραίο όριο των νομοθετικών επιλογών. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ένα τέτοιο δικαίωμα πηγάζει από το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.¹²¹ και άρα, ως ειδική έκφανση της υποχρέωσης του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου, έχει ως φορέα τον «καθένα» και ενεργοποιείται ως κανόνας προστασίας για κάθε άτομο που πλησιάζει τα όρια της

¹²⁰ Για πιο αναλυτικό σχολιασμό της εν λόγω απόφασης, βλ. Χριστοφορίδου Στ., Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Πρώτο Τμήμα), Ιωάννα Κουφάκη κατά Ελλάδας και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, Προσφυγές υπ' αρ. 57665/12 και 57657/12, 07/05/2013, με σημείωμα Στυλιανής Χριστοφορίδου, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση 25/1/2019.

¹²¹ Σύμφωνα με την Θ. Αντωνίου, η συνδυασμένη εφαρμογή της διάταξης για την προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου, αλλά και της δέσμευσης των κρατικών λειτουργιών από τα ατομικά δικαιώματα (άρθρο 25 Συντ.), της αρχής της ισότητας και των μεμονωμένων κοινωνικών δικαιωμάτων, επιβάλλει την εξασφάλιση για το άτομο και την οικογένειά του ενός *αξιοπρεπούς υπαρξιακού ελάχιστου*. Πρόκειται για την αξίωση παροχής του υπαρξιακού ελάχιστου, η οποία έχει αυτοτελή σημασία και συνυπάρχει με την αξίωση σεβασμού της αξίας του ανθρώπου στην ίδια διάταξη (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.). Αναλυτικότερα, βλ. Αντωνίου Θ., Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975, ό.π., σελ. 83-84 και ιδίως την υποσημ. 224, σελ. 84.

εξαθλίωσης. Με μια τέτοια ερμηνεία, η θεμελιώδης αρχή της ανθρώπινης αξίας δίνει νέα πνοή στην έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης και δικαιοσύνης.

γ) **ΣΤΕ 3177/2014 (Ολομ.):** Με την απόφαση αυτή, η Ολομέλεια του ΣΤΕ έκρινε ότι οι διατάξεις του ν. 4024/2011, με τις οποίες οι δημόσιοι υπάλληλοι του Υπουργείου Οικονομικών κατατάσσονται στους βαθμούς του εν λόγω νόμου (κατάργηση της αυτόματης βαθμολογικής εξέλιξης με μόνο ουσιαστικό κριτήριο τη συμπλήρωση συγκεκριμένου χρόνου υπηρεσίας και καθιέρωση συστήματος βαθμολογικής προαγωγής κατόπιν αξιολόγησης) και επέρχεται μείωση των αποδοχών τους, δεν αντίκεινται στα άρθρα 17, 25 παρ. 1, 2 παρ. 1 και 103 Συντ., στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, καθώς και στην αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης. Η οικεία απόφαση παραμένει εν πολλοίς προσκολλημένη στο σκεπτικό της ΣΤΕ (Ολομ.) 668/2012, κρίνοντας ότι η θέσπιση του νέου βαθμολογίου και μισθολογίου των συγκεκριμένων υπαλλήλων δικαιολογείται επαρκώς από τους λόγους δημοσίου συμφέροντος που αναπτύσσονται στην τελευταία και, ειδικότερα, από την ανάγκη της διατήρησης μιας βιώσιμης δημόσιας διοίκησης, που καθιστά επιτακτικό τον εξορθολογισμό του μισθολογικού κόστους του δημόσιου τομέα. Εξάλλου, η επί το δυσμενέστερο μεταβολή μισθολογικού χαρακτήρα ρυθμίσεων δεν αντίκειται, καταρχήν, σε καμία συνταγματική διάταξη ή συνταγματική αρχή, καθόσον ο νομοθέτης, εκτιμώντας τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες και λαμβάνοντας υπόψη τη δημοσιονομική κατάσταση της χώρας, μπορεί να προβαίνει σε αναμόρφωση του μισθολογίου των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα, κινούμενος, βεβαίως, πάντοτε εντός ευλόγων ορίων.

Ο δικανικός συλλογισμός της ΣΤΕ 668/2012 επαναλαμβάνεται και ως προς την αρχή της αξίας του ανθρώπου: οι επίμαχες διατάξεις του ν. 4024/2011 δεν παραβιάζουν το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ., αφού, μέσα στο πλαίσιο της οξείας δημοσιονομικής κρίσης, η επίδικη παρέμβαση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι επιβαρύνει, στη φάση αυτή, τους αιτούντες στο βαθμό εκείνο που θα προσέβαλλε την αξιοπρεπή τους διαβίωση, δεδομένου ότι αφενός μεν, με την εφαρμογή του νέου μισθολογίου, δεν επέρχεται μείωση του βασικού μισθού των δημοσίων υπαλλήλων αναφορικά προς το προηγούμενο καθεστώς¹²², αφετέρου δε, διότι η μεγαλύτερη κατά ποσοστό μείωση του μισθού των αιτούντων σε σχέση με άλλους

¹²² Πρβλ. σκ. 35 ΟλΣΤΕ 668/2012 και σκ. 45-46 ΕΔΔΑ, Ι. Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδος, 57665/2012.

δημόσιους υπαλλήλους οφείλεται στο ότι αυτοί, ως υπάλληλοι του Υπουργείου Οικονομικών, λάμβαναν ιδιαιτέρως αυξημένα ειδικά επιδόματα. Το γεγονός, εξάλλου, ότι ορισμένοι από τους αιτούντες, βρίσκονται σε δυσχερή οικονομική κατάσταση, λόγω των υψηλών δανείων που είχαν λάβει κατά το παρελθόν ή λόγω των αυξημένων εν γένει οικονομικών τους υποχρεώσεων, δεν καθιστά αντισυνταγματικές τις επίδικες ρυθμίσεις, διότι ο νομοθέτης *δεν μπορεί και δεν οφείλει να προβαίνει σε εξατομικευμένη κρίση περί της εφαρμογής ή μη διατάξεων του νόμου*, ούτε να φροντίζει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση να εξασφαλίζεται ισορροπία ανάμεσα στις απαιτήσεις του γενικού συμφέροντος και την ανάγκη προστασίας του περιουσιακού δικαιώματος του κάθε υπαλλήλου. Ωστόσο, η εν λόγω απόφαση προσθέτει ένα απλό αλλά ουσιώδες στοιχείο στην προηγηθείσα νομολογία. Τονίζει ότι η ως άνω παραδοχή *δεν αποκλείει αντίθετη κρίση του Δικαστηρίου για τυχόν μέλλουσες μειώσεις μισθών*, οι οποίες, ενδεχομένως, θα οδηγούσαν σε περαιτέρω υποβάθμιση του επιπέδου διαβίωσης των δημοσίων υπαλλήλων. Αφήνει, έτσι, μια ένδειξη για πιθανές ευνοϊκότερες αποφάσεις.¹²³

δ) **ΣτΕ 3372/2015 (Ολομ.)**: Η υπόθεση αυτή αφορά στην αίτηση των έμμισθων δικηγόρων, οι οποίοι παρέχουν υπηρεσίες με σχέση έμμισθης εντολής στα Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου (Ν.Π.Ι.Δ.) που ανήκουν στο Κράτος, Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (Ν.Π.Δ.Δ.), Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.) κ.λπ. ή σε επιχειρήσεις που χρηματοδοτούνται κατά 50% τουλάχιστον από τους φορείς αυτούς, για την ακύρωση της ΚΥΑ οικ.2/844/0022/2013, η οποία εκδόθηκε βάσει της εξουσιοδοτικής διάταξης του άρθρου 1 παρ. Γ', υποπαρ. Γ.1 περ. 12 του ν. 4093/2012 (Μνημόνιο ΙΙ), με την οποία επεκτάθηκε σε αυτούς το μισθολογικό καθεστώς των έμμισθων δικηγόρων του Δημοσίου. Η Ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε, μεταξύ άλλων, ότι η επίμαχη ρύθμιση δεν αντίκειται στα άρθρα 4 παρ. 1, 5 παρ. 1 και 25 παρ. 1 Συντ., ούτε στο άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ και στην αρχή της αναλογικότητας, και απέρριψε την αίτηση ακύρωσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην απόφαση παρουσιάζει η σκέψη του Δικαστηρίου ότι, κατά το μέρος που προβάλλεται πλημμέλεια της επίδικης απόφασης λόγω της μη θέσπισης από το νομοθέτη συγκεκριμένου ανώτατου ορίου μείωσης των αποδοχών των έμμισθων δικηγόρων, ο λόγος ακύρωσης είναι απορριπτέος ως αβάσιμος διότι, εφόσον δεν προβάλλεται, με την επίκληση συγκεκριμένων στοιχείων, ούτε προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, ότι το

¹²³ Σκ. 8 της σχολιαζόμενης απόφασης.

επίμαχο μέτρο συνεπάγεται τέτοια μείωση αποδοχών ώστε να επηρεάζεται η αξιοπρεπής διαβίωση των αιτούντων, μόνη η μη πρόβλεψη συγκεκριμένου ανώτατου ορίου (πλαφόν) μειώσεων αποδοχών δεν αντίκειται στην αρχή της αναλογικότητας.¹²⁴

Η άποψη αυτή θυμίζει σε μεγάλο βαθμό το σκεπτικό της ΣτΕ (Ολομ.) 668/2012, ιδίως κατά την απαίτηση του Δικαστηρίου από τους αιτούντες να εισφέρουν τα κρίσιμα στοιχεία ώστε να αποδείξουν ότι πλήττεται η αξιοπρεπής τους διαβίωση. Φαίνεται, όμως, να διαφέρει ως προς τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην αρχή της αναλογικότητας και την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ενώ στην ΟΛΣΤΕ 668/2012 το Δικαστήριο επέλεξε να μην εμπλέξει τον έλεγχο της αναλογικότητας των μέτρων με το συλλογισμό σχετικά με την παραβίαση ή μη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., γεγονός που, όπως εκτέθηκε στον οικείο σχολιασμό, υπονοεί ανοιχτά ότι η διακινδύνευση της αξιοπρεπούς διαβίωσης τίθεται εκτός της εκτίμησης της αναλογικότητας των ρυθμίσεων, δηλαδή *πέρα από οποιαδήποτε στάθμιση*, στην ΟΛΣΤΕ 3372/2015 η αναφορά στην αξιοπρεπή διαβίωση όχι μόνο εντάσσεται στο δικανικό συλλογισμό περί του ελέγχου της αναλογικότητας των επίμαχων μέτρων, αλλά και η διακινδύνευση της αξιοπρεπούς διαβίωσης προβάλλεται ως *αναγκαία συνθήκη* για τη διάγνωση της παραβίασης της αρχής της αναλογικότητας. Γίνεται δεκτό ότι η μη εκπλήρωση της υποχρέωσης του κράτους να διασφαλίζει ένα επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης είναι σε κάθε περίπτωση προδήλως απρόσφορη και μη αναγκαία¹²⁵, παραβιάζει, δηλαδή, οπωσδήποτε την επιβαλλόμενη από την αρχή της αναλογικότητας δίκαιη ισορροπία μεταξύ των απαιτήσεων του γενικού και του ατομικού συμφέροντος. Επομένως, η λεκτική εμπλοκή της αξιοπρεπούς διαβίωσης με την αρχή της αναλογικότητας δεν σημαίνει ότι η πρώτη τίθεται σε στάθμιση, αλλά ότι η απόδειξη της διακινδύνευσής της θα οδηγούσε, το δίχως άλλο, στην παραβίαση της δεύτερης. Η σκέψη αυτή του Δικαστηρίου προβάλλει emphaticά ότι η υποχρέωση της διαφύλαξης ενός επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης είναι σχεδόν απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη. Άρα, δεν πρόκειται στην ουσία της για διαφορετική προσέγγιση σε σχέση με αυτή της ΟΛΣΤΕ 668/2012.

ε) **Ειδικά μισθολόγια:** Πρόκειται για μια «οικογένεια» αποφάσεων, οι οποίες κρίνουν την αντισυνταγματικότητα των περικοπών στις αποδοχές (μισθούς,

¹²⁴ Σκ. 18 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹²⁵ Βλ. Στεργίου Α., Τα κοινωνικά (αναδιανεμητικά) δικαιώματα ενώπιον της κρίσης, ό.π., σελ. 92.

επιδόματα) και τις συντάξεις δημοσίων λειτουργών ή υπαλλήλων, που αμείβονται με τα λεγόμενα «ειδικά» μισθολόγια, από τις διατάξεις του Ν. 4093/2012 (Μνημόνιο ΙΙ). Η αρχή αυτής της - καινοτόμου για εκείνη τη χρονική περίοδο - νομολογίας έγινε με την Ειδικαστ. άρθρου 88 Συντ. 89/2013, η οποία ακύρωσε ως αντισυνταγματικές τις περικοπές στο μισθολόγιο των δικαστών. Η απόφαση αυτή, παρόλο που ανέτρεψε τη μέχρι τότε σταθερή νομολογία του ΣΤΕ, που έκρινε συνταγματικές τις «μνημονιακές» περικοπές σε μισθολογικά και συνταξιοδοτικά ζητήματα, δεν προκάλεσε μεγάλη έκπληξη. Θεωρήθηκε λίγο έως πολύ αναμενόμενη, δεδομένου ότι αφορούσε τους ίδιους τους δικαστές, αλλά και ότι κατοχυρώνεται ρητά στο Σύνταγμα τόσο ο ιδιαίτερος θεσμικός ρόλος των δικαστών (άρθρο 87 επ.) όσο και η ιδιαίτερη μισθολογική τους μεταχείριση (άρθρο 88 παρ. 2). Η σπουδαία συμβολή της, ωστόσο, έγκειται στο ότι «άνοιξε το δρόμο» για την παραγωγή μιας σειράς ανάλογων αποφάσεων και για άλλες κατηγορίες «ειδικών» μισθολογίων. Έτσι, ακολούθησαν οι ΣΤΕ (Ολομ.) 2192-2193/2014 για τα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων και των Σωμάτων Ασφαλείας, η 2194/2014 για τα στελέχη της Ελληνικής Αστυνομίας, η 2196/2014 για τα στελέχη του Λιμενικού Σώματος, η περίφημη 4741/2014 για τα μέλη Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού των ΑΕΙ και προσφάτως, κατά τα πρότυπα της τελευταίας, η 431/2018 για τους ιατρούς νοσοκομείων του ΕΣΥ.

1) **Κοινά σημεία των αποφάσεων για τα «ειδικά μισθολόγια»:** Στο σημείο αυτό, λόγω του πλήθους και της έκτασης των ανωτέρω αποφάσεων, αλλά και, κυρίως, του γεγονότος ότι αναπαράγουν, κατά βάση, το ίδιο σκεπτικό, σε κάποιες περιπτώσεις και με πανομοιότυπη ακόμη φρασεολογία, δεν κρίνεται σκόπιμη η αναλυτική εξέταση των επιμέρους αποφάσεων. Για το λόγο αυτό θα αρκεστώ στην παρουσίαση ορισμένων κρίσιμων κοινών σημείων τους, τα οποία μας επιτρέπουν να καταλήξουμε στα αναγκαία συμπεράσματα σχετικά με το θέμα της παρούσας μελέτης.

Καταρχάς, κοινό τόπο στις εν λόγω αποφάσεις συνιστά η αναγνώριση εκ μέρους του Δικαστηρίου της *υποχρέωσης του νομοθέτη προς ιδιαίτερη μισθολογική μεταχείριση* των συγκεκριμένων κατηγοριών δημοσίων λειτουργών ή υπαλλήλων, με αποδοχές προβλεπόμενες ειδικώς στο νόμο, κατ' εκτίμηση των ειδικών συνθηκών άσκησης του λειτουργήματος ή επαγγέλματός τους και ύψους ανάλογου προς την σπουδαιότητα του εν λόγω λειτουργήματος ή επαγγέλματος. Στην περίπτωση των δικαστών η υποχρέωση ιδιαίτερης μισθολογικής τους

μεταχείρισης πηγάζει ευθέως, όπως προαναφέρθηκε, από το άρθρο 88 παρ. 2 Συντ.. Για τους στρατιωτικούς συνάγεται εμμέσως από τις διατάξεις των άρθρων 45, 23 παρ. 2 και 29 παρ. 3 Συντ., ως μια πρόσθετη θεσμική εγγύηση που εξασφαλίζει την αποτελεσματική εκπλήρωση της αποστολής των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας¹²⁶. Για τα μέλη ΔΕΠ των ΑΕΙ, απορρέει εμμέσως από το άρθρο 16 Σύντ., το οποίο αναγνωρίζει ευθέως τους καθηγητές των ΑΕΙ ως δημόσιους λειτουργούς, τελούντες υπό ιδιαίτερο προστατευτικό καθεστώς εγγυώμενο την προσωπική και λειτουργική τους ανεξαρτησία¹²⁷. Τέλος για τους ιατρούς του ΕΣΥ συνάγεται εμμέσως από την κατά το Σύνταγμα (άρθρο 21 παρ. 3) υποχρέωση του Κράτους για την παροχή υπηρεσιών υγείας υψηλού επιπέδου προς όλους τους πολίτες¹²⁸.¹²⁹ Κατά την προέκταση του δικανικού συλλογισμού, οι ανωτέρω δημόσιοι λειτουργοί ή υπάλληλοι αντλούν δικαιώματα όχι τόσο ως άτομα αλλά κυρίως από την ένταξή τους σε ορισμένο θεσμό, από τη λειτουργική άσκηση των καθηκόντων τους.¹³⁰

Πέραν της αναγνώρισης της συνταγματικής βάσης του ειδικού μισθολογίου των ανωτέρω λειτουργών ή υπαλλήλων, την οποία οι επίμαχες ρυθμίσεις του Ν. 4093/2012 κρίθηκε ότι παραβιάζουν, το Δικαστήριο προχωρεί σε περαιτέρω έλεγχο συνταγματικότητας. Λόγω της συνταγματικής περιωπής των εν λόγω «ειδικών» μισθολογίων σε συνδυασμό με την εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας, ο δικαστής αναζητά ειδική αιτιολογία ως προς τις οικονομικές και δημοσιονομικές επιλογές του νομοθέτη. Με την αιτιολογία αυτή οφείλει να θεμελιώνεται ειδικά για τη συγκεκριμένη κατηγορία μισθοδοτούμενων που αφορά η κάθε μια απόφαση η ανάγκη περικοπής των αποδοχών τους. Μην τηρώντας τους όρους αυτούς ο νομοθέτης εξομοιώνει το μισθολόγιο της κάθε φορά κρινόμενης κατηγορίας λειτουργών με τα υπόλοιπα «ειδικά» μισθολόγια, τα οποία,

¹²⁶ Σκ. 11 ΟΛΣτΕ 2193/2014.

¹²⁷ Σκ. 10-14 ΟΛΣτΕ 4741/2014.

¹²⁸ Σκ. 13 ΟΛΣτΕ 431/2018.

¹²⁹ Σύμφωνα με τον Ι. Μαθιουδάκη, η προσεκτική ανάγνωση των διαδοχικών αυτών αποφάσεων αποδεικνύει μια διαβάθμιση του ελέγχου από το πρόδηλο και αυτονόητο στο συναγόμενο αφαιρετικά, πιθανώς και αμφισβητούμενο. Ενώ για τους δικαστικούς λειτουργούς κατοχυρώνεται ρητά συνταγματικά τόσο ο ιδιαίτερος θεσμικός τους ρόλος όσο και η ιδιαίτερη μισθολογική τους αντιμετώπιση, για τους πανεπιστημιακούς κατοχυρώνεται ρητά η ιδιαίτερη θεσμική τους θέση ως δημοσίων λειτουργών χωρίς ρητή αναφορά στο μισθολογικό τους καθεστώς, το οποίο το ΣτΕ συνάγει από τον θεσμικό τους ρόλο, ενώ για τους στρατιωτικούς και τους γιατρούς του ΕΣΥ τόσο ο ιδιαίτερος θεσμικός ρόλος όσο και το μισθολόγιό τους αποτελούν συναγόμενα με βάση το Σύνταγμα ερμηνευτικά πορίσματα του ΣτΕ. Βλ. Μαθιουδάκη, Παρατηρήσεις στην 4741/2014 ΣτΕ (Ολομ) «Η αρχή της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχείρισης των μελών ΔΕΠ και η εκδοχή της σημειακής “εξόδου” από τις μνημονιακές ρυθμίσεις», Αρμενόπουλος, 3/2015, σελ. 492.

¹³⁰ Βλ. Μαθιουδάκη, ό.π., σελ. 488.

ωστόσο, αφορούν «διαφορετική κατηγορία λειτουργών ή υπαλλήλων, με απολύτως διακεκριμένα καθήκοντα και αποστολή καθώς και διαφορετικά τυπικά και ουσιαστικά προσόντα»¹³¹. Με τις επίμαχες διατάξεις, λοιπόν, ο νομοθέτης αντιμετώπισε τα ως άνω «ειδικά» μισθολόγια συλλήβδην «ως ένα ενιαίο οικονομικό μέγεθος, το οποίο έπρεπε, υπολογιζόμενο ως σύνολο, να μειωθεί κατά ποσοστό 10% στο πλαίσιο της επιχειρούμενης μείωσης του δημοσιονομικού ελλείμματος και του δημοσίου χρέους»¹³², και, περαιτέρω, επέβαλε μειώσεις στους βασικούς μισθούς και στα ειδικά επιδόματα των λειτουργών αυτών με βάση ένα αμιγώς αριθμητικό κριτήριο (επί τη βάση του μισθού της κατώτερου βαθμού και των συντελεστών που εφαρμόζονται επ' αυτού για τον υπολογισμό των βασικών μισθών των λοιπών βαθμών), με συνέπεια την επιβολή εντός του ίδιου μισθολογίου μεγαλύτερων μειώσεων στις αποδοχές των ανώτερων βαθμών. Έτσι, ο νομοθέτης αντιμετωπίζει κατά τρόπο όμοιο καταστάσεις ανόμοιες μεταξύ τους, παραβιάζοντας την αρχή της ισότητας των πολιτών ενώπιον των δημοσίων βαρών (άρθρο 4 παρ. 5 Συντ.), καθώς και την αξίωση του κράτους να εκπληρώνουν όλοι οι πολίτες το χρέος κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης κατά το άρθρο 25 παρ. 4 Συντ. υπό καθεστώς ισότητας, εν προκειμένω ισότητας κατηγοριών λειτουργών ή υπαλλήλων και όχι προσώπων.

Εκτός από την αρχή της ειδικής μισθολογικής μεταχείρισης και την αρχή της ισότητας, ελέγχονται στις αποφάσεις αυτές και άλλες συνταγματικές αρχές. Όπως διευκρινίζουν οι σχολιαζόμενες αποφάσεις, παρότι οι μισθοδοτούμενοι από το κράτος αποτελούν εύλογα τον προφανή και εύκολο πρώτο στόχο των βραχυπρόθεσμων δημοσιονομικών ρυθμίσεων, καθώς μισθοδοτούνται από το ίδιο το κράτος, οι νομοθετικές αυτές παρεμβάσεις πρέπει να υπακούουν στις διαγραφόμενες από το Σύνταγμα αρχές της αναλογικότητας, της ισότητας στην κατανομή των δημοσίων βαρών και *του σεβασμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας*¹³³. Προκύπτει, λοιπόν, ότι δεν είναι επιτρεπτό η επιβάρυνση, από τα μέτρα που λαμβάνονται προς αντιμετώπιση δυσμενούς και παρατεταμένης οικονομικής συγκυρίας, να πλήττει πάντοτε συγκεκριμένες κατηγορίες πολιτών. Στην κρινόμενη περιπτώσεις, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι δεν εξετάσθηκε αν οι αποδοχές των εν λόγω υπαλλήλων ή λειτουργών παραμένουν, και μετά τις νέες μειώσεις, *επαρκείς για την αντιμετώπιση του κόστους αξιοπρεπούς διαβίωσής*

¹³¹ Σκέψεις 16 ΟλΣτΕ 2193/2014, 23 ΟλΣτΕ 4741/2014, 17 ΟλΣτΕ 431/2018 .

¹³² Ο.π. υποσημ.

¹³³ Πρβλ. και σκ. 37 ΟλΣτΕ 668/2012.

τους και ανάλογες της αποστολής τους. Επίσης, οι επίμαχες μειώσεις, σε συνδυασμό και με προηγούμενες μειώσεις του εισοδήματος των συγκεκριμένων κατηγοριών δημοσίων λειτουργών με άλλα νομοθετήματα της περιόδου της κρίσεως, «υπερβαίνουν, λόγω του σωρευτικού τους αποτελέσματος και της έκτασής τους, το όριο που θέτουν οι συνταγματικές αρχές της αναλογικότητας και της ισότητας στα δημόσια βάρη»¹³⁴.

Το σκεπτικό των αποφάσεων ολοκληρώνεται με μια αναφορά που θυμίζει τον έλεγχο νομιμότητας των διοικητικών πράξεων¹³⁵. Η υποχρέωση εξειδικευμένης τεκμηρίωσης των επιλογών του νομοθέτη σε σχέση με τα «ειδικά» μισθολόγια καθίσταται αναγκαία, επιπλέον καθώς τα επίμαχα μέτρα διασπούν μια πάγια μισθολογική μεταχείριση των λειτουργών αυτών. Ο συλλογισμός αυτός δεν απέχει πολύ από την υποχρέωση της διοίκησης να αιτιολογεί ειδικά την παρέκκλισή της από την πάγια άσκηση της διακριτικής της ευχέρειας κατά ορισμένο τρόπο στο παρελθόν¹³⁶. Εξάλλου, η υποχρέωση αιτιολογίας του νόμου θυμίζει την υποχρέωση ειδικής αιτιολόγησης των δυσμενών ατομικών διοικητικών πράξεων: ο νομοθέτης θα έπρεπε να αποδεικνύει ότι έλαβε υπόψη του λ.χ. για τους πανεπιστημιακούς την εξέλιξη των οικονομικών εν γένει συνθηκών και του γενικού κόστους διαβίωσης, την ανάγκη διαφύλαξης του κύρους του δημοσίου λειτουργήματος των μελών ΔΕΠ, τα ιδιαίτερος αυξημένα τυπικά και ουσιαστικά τους προσόντα, για την απόκτηση των οποίων απαιτούνται μακροχρόνιες μεταπτυχιακές σπουδές και πρωτότυπες συγγραφικές εργασίες, καθώς επίσης και τη μέριμνα για την προσέλκυση στα Πανεπιστήμια της Χώρας νέου, υψηλής επιστημονικής επάρκειας, στελεχιακού δυναμικού¹³⁷.

¹³⁴ Σκέψεις 20 ΟλΣτΕ 2193/2014, 23 ΟλΣτΕ 4741/2014 και 17 ΟλΣτΕ 431/2018.

¹³⁵ Βλ. Μαθιουδάκη, ό.π., σελ. 489, όπου εύγλωττα χαρακτηρίζει τον έλεγχο αυτόν ως «οιονεί έλεγχο νομιμότητας».

¹³⁶ Ενδεικτικά βλ. σκ. 11 ΟλΣτΕ 2193/2014: «ανατροπή του έως τότε ισχύοντος μισθολογικού καθεστώτος».

¹³⁷ Σκ. 23 ΟλΣτΕ 4741/2014. Αντίστοιχες απαιτήσεις αιτιολογίας του νομοθέτη εκφράζει το Δικαστήριο και στη σκ. 11 ΟλΣτΕ 2193/2014 για τους στρατιωτικούς («...όχι μόνο τα κριτήρια του κλάδου, του βαθμού ή των καθηκόντων αλλά και κριτήρια, όπως οι ιδιαίτερες συνθήκες ασκήσεως και η επικινδυνότητα του επαγγέλματός τους, (...) προκειμένου, συγχρόνως, να αποτρέπονται η εξυπηρεσιακή απασχόλησή τους, και δη σε τομείς που ιδιαίτερος εξυπηρετούνται από την στρατιωτική ή αστυνομική τους ιδιότητα (φύλαξη προσώπων, επιχειρήσεων κ.λπ.), καθώς και οι συνδεδόμενοι με την άσκηση των καθηκόντων τους αυξημένοι κίνδυνοι διαφθοράς»), καθώς και στη σκ. 13 ΟλΣτΕ 431/2018 για τους γιατρούς του ΕΣΥ («...οι ειδικές συνθήκες ασκήσεως του εν λόγω λειτουργήματος, οι ιδιαίτερες απαιτήσεις του ιατρικού επαγγέλματος, όσον αφορά το χρόνο απασχόλησης, την ένταση και την ποιότητα της εργασίας, οι ιδιαίτερες ευθύνες που απορρέουν από την άσκησή του, το καθεστώς πλήρους και αποκλειστικής απασχόλησης υπό το οποίο παρέχουν τις υπηρεσίες τους, ο μεγαλύτερος χρόνος γενικής εκπαίδευσης σε σχέση με άλλους επιστήμονες, η

Γίνεται αντιληπτό ότι σε όλες τις αποφάσεις που αφορούν τα «ειδικά» μισθολόγια η *αξιοπρεπής διαβίωση* λαμβάνεται ως κριτήριο προσδιορισμού των αποδοχών, σε συνδυασμό με άλλα κριτήρια, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως μισθολογικά, εφόσον διαφοροποιούνται ανάλογα με την κατηγορία των δημοσίων λειτουργών ή υπαλλήλων, τόσο ως προς τη φύση του επαγγέλματος όσο και ως προς το συνταγματικό τους έρεισμα (όπως η αποστολή με την οποία είναι επιφορτισμένη η κάθε κατηγορία)¹³⁸. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι ότι σε καμία από τις εν λόγω αποφάσεις δεν γίνεται αναφορά στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Παρόλο που η έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης εμφανίζεται σε αρκετά σημεία αυτών των αποφάσεων, σε αντίθεση με την ΟΛΣΤΕ 668/2012, δεν ενεργοποιείται η προστατεύουσα την ανθρώπινη αξία διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Ωστόσο αυτό δε θα πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι μόνο το ελάχιστο όριο της αξιοπρεπούς διαβίωσης («*Existenzminimum*», κατά την ορολογία της 668/2012) βρίσκει έρεισμα στη συνταγματική αυτή διάταξη, αλλά ότι, όταν συντρέχουν άλλα κριτήρια, όπως εν προκειμένω τα μισθολογικά, τότε ενεργοποιούνται οι ειδικότερες αυτές διατάξεις. Αντίθετα, στις περιπτώσεις που δεν είναι δυνατό να ληφθούν υπόψη μισθολογικά κριτήρια¹³⁹ ή στις περιπτώσεις που η λήψη υπόψη τέτοιων κριτηρίων δεν οδηγεί σε αυξημένη προστασία έναντι του κριτηρίου της αξιοπρεπούς διαβίωσης¹⁴⁰, το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. εμφανίζεται στο δικανικό συλλογισμό.¹⁴¹

Πέραν αυτού, κατά μια άποψη εντοπίζονται στις εν λόγω αποφάσεις ψήγματα προσβολής του δικαιώματος αξιοπρεπούς διαβίωσης σε ένα ακόμη επίπεδο. Από την *αρχή της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης προς το κράτος*, η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, απορρέει από την προστατεύουσα την αξία του ανθρώπου διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., συνάγεται ότι δεν είναι επιτρεπτές οι διαδοχικές μειώσεις αποδοχών μιας κατηγορίας μισθοδοτούμενων, εάν καταλήγουν σε δραστική και υπέρμετρη απώλεια του προηγούμενως διαθέσιμου εισοδήματος, ιδίως όταν αυτές επέρχονται αιφνιδιαστικά και κλονίζουν

πολυετής μεταπανεπιστημιακή μετεκπαίδευσή τους για ειδίκευση αλλά και η ανάγκη για διαρκή εκπαίδευση στην επιστήμη τους»).

¹³⁸ Βλ. ενδεικτικά Σκ. 11 ΟΛΣΤΕ 2193/2014 και Σκ. 23 ΟΛΣΤΕ 4741/2014: «[...] επαρκείς για την αντιμετώπιση του κόστους αξιοπρεπούς διαβίωσης τους και ανάλογες της αποστολής τους».

¹³⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ΟΛΣΤΕ 1972/2012 για το ΕΕΤΗΔΕ, την οποία θα σχολιάσουμε αναλυτικά παρακάτω.

¹⁴⁰ Π.χ. ΟΛΣΤΕ 2287/2015, την οποία θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω.

¹⁴¹ Χριστοφορίδου Στ., Ο λειτουργικός προορισμός του εισοδήματος - Σκέψεις με αφορμή τη νομολογία της αξιοπρεπούς διαβίωσης, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση 27/1/2019, (δημοσιευμένο επίσης σε ΘΠΔΔ 2017, σελ. 1276 επ.).

ριζικά την οικονομική κατάσταση των ατόμων ή ανατρέπουν καταστάσεις στις οποίες αυτά είχαν καλόπιστα αποβλέψει.¹⁴² Πράγματι, το Δικαστήριο επικαλέστηκε την ανατροπή του διαχρονικά ισχύοντος μισθολογικού καθεστώτος των υπό κρίση κατηγοριών δημοσίων λειτουργών ή υπαλλήλων, καθώς υπέστησαν αλληπάλληλες μισθολογικές περικοπές με μια σειρά νομοθετικών διατάξεων ήδη από το 2010 («Μνημόνιο Ι») και τελικά οι αποδοχές τους μειώθηκαν δραστικά με τις διατάξεις του Ν. 4093/2012, με αποτέλεσμα να καθίσταται αβέβαιο αν επαρκούν πλέον για να ανταποκριθούν στα έξοδα διαβίωσής τους και στα καθήκοντα του λειτουργήματός τους. Σύμφωνα με το σκεπτικό του Δικαστηρίου, όλοι όσοι εντάσσονται στα «ειδικά» μισθολόγια των εξεταζόμενων αποφάσεων (δικαστές, στρατιωτικοί, καθηγητές ΑΕΙ, ιατροί ΕΣΥ) δικαιολογημένα αποβλέπουν στην ιδιαίτερη μισθολογική τους μεταχείριση είτε λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών του επαγγέλματός τους (επικινδυνότητα, περιορισμοί σε άλλες ατομικές ή συλλογικές τους ελευθερίες κ.λπ.) είτε λόγω των σημαντικών θυσιών στις οποίες έχουν υποβληθεί για να καταλάβουν τη συγκεκριμένη εργασιακή θέση (μακροχρόνιες και πολυδάπανες σπουδές, είσοδος στην αγορά εργασίας σε μεγάλη ηλικία κ.λπ.). Ειδικά στην ΟΛΣΤΕ 431/2018, οι προσφεύγοντες ιατροί του ΕΣΥ επικαλούνται και ευθέως την αντίθεση των μισθολογικών τους περικοπών στην αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης ως λόγο ακύρωσης των επίμαχων «μνημονιακών» μέτρων¹⁴³.

Στο πλαίσιο αυτό θα αποπειραθούμε μια προέκταση σε επίπεδο ελέγχου συνταγματικότητας των «μνημονιακών» ρυθμίσεων με βάση την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία βέβαια δεν προκύπτει ευθέως, συνάγεται όμως έμμεσα από τις σχολιαζόμενες αποφάσεις. Ο έλεγχος συνταγματικότητας με βάση το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. είναι, κατά τα γενικώς ισχύοντα, *απολύτως οριακός*, τελεσφορεί δε εξαιρετικά σπάνια. Προϋποθέτει ότι ο εργαζόμενος έχει απολέσει το ελάχιστο εκείνο εισόδημα, το οποίο θα μπορούσε να του εξασφαλίσει μια ανθρώπινη διαβίωση - μια κρίση υποκείμενη εύλογα σε συγκριτικά και αβέβαια επιχειρήματα. Οι σχολιαζόμενες, όμως, αποφάσεις μετέφεραν τον έλεγχο συνταγματικότητας της αξιοπρεπούς διαβίωσης σε ένα νέο επίπεδο. Η αξιοπρεπής διαβίωση είναι συνάρτηση όχι μόνον ενός Existenzminimum, κατά την έννοια της απόφασης ΟΛΣΤΕ 668/2012, αλλά και του θεσμικού ρόλου του

¹⁴² Βλ. Χρυσόγονου Κ., «Η καταστρατήγηση του Συντάγματος στην εποχή των Μνημονίων», Λιβάνης, Αθήνα, 2013, σελ. 139-143.

¹⁴³ Σκ. 16 της ΟΛΣΤΕ 431/2018.

κρατικού λειτουργού. Πρόκειται για την *αξιοπρεπή διαβίωση εντός του εκάστοτε λειτουργήματος*. Υπό την έννοια αυτή, οι αποφάσεις των «ειδικών» μισθολογίων προεκτείνουν και διευκολύνουν μια πτυχή του ελέγχου με βάση το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.¹⁴⁴

2) **Ιδίως, ΣτΕ 4741/2014 (Ολομ.)**: Έχει δικαίως υποστηριχθεί ότι η ΟΛΣΤΕ 4741/2014 κατέχει μια ξεχωριστή θέση ανάμεσα στις αποφάσεις που αφορούν τα ειδικά μισθολόγια. Η σπουδαιότητά της έγκειται στο ότι, πέραν του ότι έκρινε την αντισυνταγματικότητα των μειώσεων των αποδοχών των μελών Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού (ΔΕΠ) των ΑΕΙ κατά το ν. 4093/2012 και ανήγαγε για πρώτη φορά το ειδικό μισθολόγιο των μελών ΔΕΠ των ΑΕΙ σε συνταγματική αρχή¹⁴⁵, δίδει πληρέστερα - συγκριτικά με τις προηγηθείσες αποφάσεις για το μισθολόγιο των δικαστών και των στρατιωτικών - το στίγμα της εκδοχής της «εξόδου»¹⁴⁶ από τις «μνημονιακές» ρυθμίσεις περικοπής των μισθών των λειτουργών και υπαλλήλων του κράτους, μέσω του ελέγχου συνταγματικότητας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ι. Μαθιουδάκης¹⁴⁷, «η σχολιαζόμενη απόφαση αποτέλεσε, από μία άποψη, την «απάντηση» του Συμβουλίου προς τρεις τουλάχιστον κατευθύνσεις». Αρχικά, προς τη γενική κατηγορία που δέχθηκε ότι εκώφευσε προς την έντονη κριτική της «αντιμνημονιακής» μερίδας της θεωρίας, χαρακτηρίζοντας «τα πάντα» εντός μνημονίου συνταγματικά. Ακόμη, «απάντηση» προς την εύλογη καχυποψία, που συνόδευσε την πρώτη χρονικά απόφαση, η οποία έκρινε τις περικοπές του μισθολογίου των ομοτέχνων του δικαστικών λειτουργών αντισυνταγματικές, ενώ τα ένδικα βοηθήματα των λοιπών δικαιούχων απορρίπτονταν. Τέλος, υπέρβαση του περιορισμένου ορίζοντα του ευνοϊκού προηγούμενου των στρατιωτικών και των σωμάτων ασφαλείας, το οποίο κατά

¹⁴⁴ Μαθιουδάκη Ι., ό.π., σελ. 488-489.

¹⁴⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν απαντάται στη θεωρία ούτε, από όσο γνωρίζουμε, στην προγενέστερη νομολογία του ΣτΕ ανάλογη συνταγματική αρχή. Βλ. Μαθιουδάκη, ό.π., σελ. 488, ιδίως υποσημ. 10.

¹⁴⁶ Πρόκειται πάντως για σημειακή «έξοδο» από τις μνημονιακές περικοπές των αποδοχών, αφού είναι σαφές ότι η μνημονιακή νομοθεσία δεν μπορεί να κριθεί αντισυνταγματική εν όλω, ούτε όμως και για τις βασικές της επιλογές στο σύνολο ή σε μεγάλες κατηγορίες των εργαζομένων. Το Δικαστήριο φρόντισε να διευκρινίσει επαρκώς ότι τα «ειδικά» μισθολόγια δεν αφορούν σε μια ενιαία ομάδα λειτουργών και υπαλλήλων, αλλά ότι κάθε κατηγορία πρέπει να αντιμετωπίζεται αυτοτελώς και κεχωρισμένα. Αυτό σημαίνει όχι μόνο ότι οι εκτός των ευνοϊκών αυτών αποφάσεων λειτουργοί και υπάλληλοι δεν επιτρέπεται να θεωρούν δεδομένη τη δική τους όμοια ευνοϊκή αντιμετώπιση, αλλά και ότι ούτε εντός των συγκεκριμένων αναγνωρισμένων εξαιρέσεων επιτρέπεται να υπάρξουν εξομοιώσεις. Αναλυτικά, βλ. Μαθιουδάκη, ό.π., σελ. 491.

¹⁴⁷ Μαθιουδάκη, ό.π., σελ. 490-491.

τρόπο ρητό στηριζόταν στην άσκηση καθηκόντων του σκληρού πυρήνα της κρατικής κυριαρχίας.

Η απόφαση αυτή, όμως, ξεχωρίζει έναντι των προηγούμενων της για έναν ακόμη λόγο: τη μειοψηφία της¹⁴⁸. Η μειοψηφία έμεινε πιστή στη θέση της παραπεμπτικής απόφασης 2705/2014 του Στ' Τμήματος του ΣτΕ, η οποία δεν είχε διαγνώσει αντίθεση των επίμαχων περικοπών σε κάποια συνταγματική διάταξη. Μεταξύ άλλων, αποδέχθηκε μεν ότι οι αποδοχές των μελών ΔΕΠ των ΑΕΙ *πρέπει να επαρκούν για την εξασφάλιση της αξιοπρεπούς τους διαβίωσης*, αναγνωρίζοντας μάλιστα ότι η αξιοπρεπής διαβίωση δεν συνίσταται σε απλή κατοχή των μέσων επιβίωσης, με την έννοια της διατήρησης ενός ελάχιστου επιπέδου περιουσίας και κοινωνικών παροχών, αλλά *συναρτάται με το κύρος του λειτουργήματος που ασκούν*. Ωστόσο, ακολουθώντας την τάση αυτοπεριορισμού που επέδειξε ο δικαστής σε ανάλογες περιπτώσεις ελέγχου της συνταγματικότητας «μνημονιακών» ρυθμίσεων (ΟλΣτΕ 668/2012 και ΕΔΔΑ Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδος), δήλωσε ότι η επιλογή του νομοθέτη ως προς την ακολουθητέα πολιτική υπόκειται σε οριακό μόνο δικαστικό έλεγχο. Περαιτέρω, δικαιολόγησε την άποψή της με το επιχείρημα ότι στις περιπτώσεις αυτές το επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης δεν μπορεί να προσδιορίζεται με βάση τις προηγούμενες αποδοχές κάθε συγκεκριμένης κατηγορίας δημοσίων λειτουργών ή υπαλλήλων, αλλά *πρέπει να προσαρμόζεται στις γενικότερα επικρατούσες οικονομικές συνθήκες και να συναρτάται με το επίπεδο διαβίωσης των υπολοίπων δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων, καθώς και του πληθυσμού της χώρας εν γένει*.

Μια δεύτερη παραδοχή της μειοψηφίας είναι ότι, παρότι οι μισθοί των μελών ΔΕΠ μετά τις περικοπές του ν. 4093/2012 διαμορφώνονται όντως σε μη ικανοποιητικά επίπεδα, αφενός η συνταγματική επιταγή της ιδιαίτερης μισθολογικής τους μεταχείρισης πληρούται τόσο με την ένταξή τους σε ειδικό μισθολόγιο, ευνοϊκότερο έναντι του ενιαίου μισθολογίου των δημοσίων υπαλλήλων, όσο και με τη χορήγηση σε αυτούς ειδικών επιδομάτων, αφετέρου, σε κάθε περίπτωση, *οι μισθοί τους δεν εξικνούνται σε σημείο που να διακυβεύεται το αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσής τους*, ενόψει των σημερινών εν γένει οικονομικών συνθηκών της χώρας, ή να καθίσταται ιδιαίτερος δυσχερής η άσκηση των σημαντικών καθηκόντων του λειτουργήματός τους. Με τον τρόπο

¹⁴⁸ Σκ. 24 ΟλΣτΕ 4741/2014. Η ίδια μειοψηφούσα άποψη εκφράστηκε και στη μεταγενέστερη ΟλΣτΕ 431/2018 για το μισθολόγιο των γιατρών του ΕΣΥ.

αυτόν, η μειοψηφία δεν υπερέβη το επαναλαμβανόμενο δόγμα της ευρείας κρατικής ευχέρειας χάραξης της δημοσιονομικής πολιτικής, ιδιαίτερα σε περίοδο παρατεταμένης οικονομικής κρίσης. Πάντως, παρά την ύπαρξη ισχυρής μειοψηφίας, η εν λόγω απόφαση κατάφερε να κάνει το «άλμα», ανατρέποντας τη μάλλον απαισιόδοξη και νομικά αδιέξοδη θέση της παραπεμπτικής απόφασης του Στ' Τμήματος 2705/2014.

Συμπερασματικά, από τις περί «ειδικών» μισθολογιών αποφάσεις μπορεί να διαγραφεί μια σημαντική παρατήρηση σχετικά με τη συμβολή της νομολογίας αυτής κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των σχετικών μισθολογικών περικοπών. Συνεπάγεται, λοιπόν, ότι υφίσταται ιδιαίτερος θεσμικός ρόλος των κατηγοριών αυτών των εργαζομένων και ότι εξ αυτού του λόγου απαιτείται ιδιαίτερη μισθολογική τους μεταχείριση. Το κύρος και η εύρυθμη λειτουργία του θεσμού στηρίζεται στα πρόσωπα, τα οποία με τη σειρά τους, αντανακλούν στο θεσμό. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις «μνημονιακές» περικοπές των αποδοχών γνωρίζει στο σημείο αυτό μια καμπή, γίνεται λιγότερο αφηρημένη, πιο προσωπική, ίσως και πιο ανθρωπίνη.¹⁴⁹

στ) **ΣτΕ 2287/2015 (Ολομ.):** Με την απόφαση ΣτΕ 2287/2015 (Ολομ.) κρίθηκε ότι αντίκεινται στο Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ οι συνταξιοδοτικές περικοπές που επήλθαν στο πλαίσιο του «Μνημονίου II» αφενός με το άρθρο 6 του ν. 4051/2012 και αφετέρου με το άρθρο 1 του ν. 4093/2012. Η απόφαση αυτή προξένησε εντύπωση και συζητήθηκε πολύ, μάλλον όμως, θα έπρεπε να θεωρείται αναμενόμενη, καθώς επιβεβαιώνει και ολοκληρώνει μια νομολογιακή μεταστροφή που είχε ξεκινήσει τουλάχιστον ένα χρόνο πριν¹⁵⁰, ως προς τη μεθοδολογία με την οποία το Συμβούλιο της Επικρατείας ελέγχει τα μέτρα για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης.¹⁵¹ Άλλωστε, ο προβληματισμός που αναπτύσσεται στην απόφαση διαφαινόταν ήδη από την εισήγηση του Σ. Ρίζου, Προέδρου τότε του ΣτΕ (νυν Επιτίμου) στο 10^ο Συνέδριο της Societas Iuris Publici Euroraaei, που έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 30.10. - 1.11.2014.¹⁵²

¹⁴⁹ Μαθιουδάκη, ό.π., σελ. 491-492 (παρ. 4.1).

¹⁵⁰ ΣτΕ (Ολομ.) 2192/2014, Αρμ. 2014.1919 (περικοπές ενστόλων), ΣτΕ (Ολομ.) 4741/2014, Αρμ. 2015.467 (περικοπές πανεπιστημιακών).

¹⁵¹ Καϊδατζή Ακρίτα, Αντισυνταγματικότητα συνταξιοδοτικών περικοπών (ΟλΣτΕ 2287/205) και η ολοκλήρωση της μεθοδολογικής μεταστροφής στη νομολογία του ΣτΕ, Αρμ. 2015, σελ. 1385 επ.

¹⁵² Ρίζου Σωτηρίου, «Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως "Ουκ αν λάβεις παρά του μη έχοντος"», ΘΠΔΔ 4/2015, σελ. 289-293.

Αναλυτικότερα, η προσφεύγουσα, συνταξιούχος του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (Ι.Κ.Α. – Ε.Τ.Α.Μ.) και του Ενιαίου Ταμείου Επικουρικής Ασφάλισης (Ε.Τ.Ε.Α.), άσκησε αγωγή ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών και ζήτησε: α) να υποχρεωθούν οι εν λόγω ασφαλιστικοί οργανισμοί να της καταβάλουν νομιμοτόκως το συνολικό ποσό των 13.616,20 Ευρώ, που αντιστοιχεί στο ποσό κατά το οποίο περιορίστηκαν οι απονεμηθείσες σε αυτήν από τους ανωτέρω ασφαλιστικούς φορείς συντάξεις (κύρια και επικουρική), δυνάμει των διατάξεων των «μνημονιακών» νομοθετημάτων (άρθρα 3 παρ. 10 του Ν. 3845/2010, 44 παρ. 13 του Ν. 3986/2011, 2 παρ. 3 του Ν. 4024/2011, 6 παρ. 2 του Ν. 4051/2012 και 1 παρ. ΙΑ, υποπαρ. ΙΑ.5, περ.1 και υποπαρ. ΙΑ.6, περ. 3 του Ν. 4093/2012) και β) να επανέλθει η σύνταξή της στο ποσό που προσδιορίσθηκε με τις αντίστοιχες πράξεις απονομής. Η ως άνω αγωγή εισήχθη στο ΣΤΕ, προκειμένου να κριθεί το γενικότερου ενδιαφέροντος ζήτημα της συνταγματικότητας, σε σχέση με τα άρθρα 2 παρ. 1, 4 παρ. 5 και 25 παρ. 1 και 4 Συντ., καθώς και της συμφωνίας με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, των επίμαχων διατάξεων. Η υπόθεση λόγω της σπουδαιότητάς της εισήχθη στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου.

Η άποψη της πλειοψηφίας σχετικά με τη συνταγματικότητα των διατάξεων περί περικοπών συντάξεων των θεσπισθέντων νόμων της περιόδου 2010-2011, περιληπτικά ήταν η εξής: Τα πρώτα δύο χρόνια της οξύτατης δημοσιονομικής κρίσης (2010 - 2012) το Κράτος έλαβε σειρά μέτρων περιστολής των δημοσίων δαπανών, μεταξύ των οποίων και η διενέργεια περικοπών και μειώσεων συνταξιοδοτικών παροχών των συνταξιοδοτούμενων από τους φορείς υποχρεωτικής κοινωνικής ασφαλίσεως.¹⁵³ Οι περικοπές και οι μειώσεις αυτές θεσπίστηκαν με τους νόμους 3845/2010, 3986/2011 και 4024/2011, οι οποίοι προέβλεπαν έκαστος, με τη σειρά που μνημονεύεται ανωτέρω: α) περικοπές επιδομάτων εορτών και αδείας σε σχέση με το ύψος των συντάξεων και με βάση το ηλικιακό κριτήριο, β) αναπροσαρμογή και συμπλήρωση εισφοράς αλληλεγγύης των κύριων συντάξεων σε ποσοστά 6, 7, 9, 10, 12, 13 και 14% και επέκταση αυτής στην επικουρική ασφάλιση και γ) νέα μείωση συντάξεων κατά 40% των κάτω των 55 ετών συνταξιούχων και στις κύριες και στις επικουρικές συντάξεις, που υπερβαίνουν αντιστοίχως το ποσό των 1200 και 150 Ευρώ. «Οι περικοπές αυτές, εν όψει του ύψους και των εν γένει χαρακτηριστικών τους, καθώς και των

¹⁵³ Σκ. 21 της σχολιαζόμενης απόφασης.

συνθηκών υπό τις οποίες θεσπίστηκαν, ούτε στην αρχή αναλογικότητας αντίκεινται, καθώς δεν παρίστανται, πάντως, απρόσφορες ή μη αναγκαίες να υπηρετήσουν το δημόσιο σκοπό για τον οποίο επεβλήθησαν, ούτε τον πυρήνα του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση προσβάλλουν, καθώς δεν υφίστανται σοβαρές ενδείξεις ότι θίγουν το εγγυημένο από το άρθρο 22 παρ. 5 του Συντάγματος, ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης των συνταξιούχων. Ενόψει των ανωτέρω συνθηκών θεσπίσεως των προαναφερθέντων νόμων, δεν απαιτείτο κατά τα προεκτεθέντα, περαιτέρω εκτίμηση των επιπτώσεών τους από τον νομοθέτη. Αναφορικά, δε, με το τεθέν ζήτημα περί παραβιάσεως της αρχής προστατευόμενης εμπιστοσύνης δεν γεννάται θέμα παραβίασης, δεδομένου ότι τα ληφθέντα μέτρα επεβλήθησαν, όπως αναφέρθηκε, εν όψει εκτάκτων και απροβλέπτων συνθηκών και είχαν επείγοντα χαρακτήρα.» Τέλος, οι περικοπές που θεσπίστηκαν με τους ανωτέρω νόμους, δεν αντίκεινται ούτε στο άρθρο 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, εφόσον υπό τα ανωτέρω δεδομένα, δεν κλονίζεται η δίκαιη ισορροπία μεταξύ του γενικού συμφέροντος, που τις υπαγόρευσε, και των περιοριζόμενων με αυτές περιουσιακών δικαιωμάτων.

Αντίθετα, όμως, έκρινε η πλειοψηφία στην περίπτωση των ρυθμίσεων που θεσπίστηκαν μετά το 2012, σε συνέχεια και προς εφαρμογή του δεύτερου «Μνημονίου Συνεννόησης» (ν. 4046/2012). Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι επίμαχες ρυθμίσεις του ν. 4051/2012, με το άρθρο 6 του οποίου μειώθηκαν αναδρομικά κατά 12% οι κύριες συντάξεις, που υπερβαίνουν τα 1.300 ευρώ και οι επικουρικές συντάξεις, με κλιμάκωση του ποσοστού μείωσης (10%, 15% και 20%) αναλόγως του ύψους αυτών και με κατοχύρωση κατώτατου ορίου 200 ευρώ, καθώς και του ν. 4093/2012, με το άρθρο 1 του οποίου αφενός μεν μειώθηκαν εκ νέου, σε ποσοστά 5% έως και 20%, οι από οποιαδήποτε πηγή και για οποιαδήποτε αιτία συντάξεις, που υπερβαίνουν αθροιστικώς τα 1.000 ευρώ, αφετέρου δε καταργήθηκαν πλέον για όλους τους συνταξιούχους τα επιδόματα και δώρα Χριστουγέννων, Πάσχα και αδείας, αντίκεινται στις συνταγματικές διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 1 και 5, 22 παρ. 5 και 25 παρ. 1 και 4 Συντ..

Ειδικότερα, οι ανωτέρω νόμοι θεσπίστηκαν όταν ήδη είχε παρέλθει διετία από τον αρχικό αιφνιδιασμό της οικονομικής κρίσης και ενώ είχαν σχεδιασθεί και ληφθεί τα βασικά μέτρα για την αντιμετώπισή της, επομένως ο νομοθέτης δεν δικαιολογούταν πλέον να προχωρήσει σε περικοπές χωρίς τη σύνταξη ειδικής, εμπειριστατωμένης και επιστημονικά τεκμηριωμένης μελέτης **α)** συνολικής εκτίμησης των παραγόντων που προκάλεσαν το πρόβλημα του κινδύνου

βιωσιμότητας των φορέων ασφάλισης, ενόψει και του γεγονότος ότι τα αντίστοιχα μέτρα που είχε λάβει μέχρι τότε δεν απέδωσαν, με αποτέλεσμα η οικονομική ύφεση να ενταθεί, **β)** προσφορότητας και αναγκαιότητας των επίδικων μέτρων, εξετάζοντας και την ύπαρξη τυχόν εναλλακτικών, ηπιότερων επιλογών, σε σχέση με τους επιδιωκόμενους σκοπούς, προκειμένου να αναδείξει τεκμηριωμένα ότι η λήψη των συγκεκριμένων μέτρων ήταν συμβατή με τις συνταγματικές δεσμεύσεις, τις απορρέουσες, μεταξύ άλλων, από το θεσμό της κοινωνικής ασφάλισης, τις αρχές της ισότητας και της αναλογικότητας και την προστασία της αξίας του ανθρώπου ¹⁵⁴, και **γ)** επιπτώσεων των μέτρων στο βιοτικό επίπεδο των θιγομένων, σε συνδυασμό με τα ήδη ληφθέντα μέτρα και τις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της διανυόμενης έκτακτης περιόδου, και εάν αυτά θίγουν τυχόν τον πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος. Εν προκειμένω, στις αιτιολογικές εκθέσεις των εν λόγω νόμων δεν μνημονεύονται καθόλου οι προηγηθείσες περικοπές, η δε λήψη των νέων μέτρων αιτιολογείται με γενική αναφορά στις «δημοσιονομικές ανάγκες της χώρας», στη «δυσμενή οικονομική κατάσταση συγκεκριμένων ασφαλιστικών φορέων» και στην ανάγκη «να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα όλων των φορέων της κοινωνικής ασφάλισης» ¹⁵⁵. Συνεπώς δεν αποδεικνύεται ότι ο νομοθέτης προέβη στη σύνταξη ειδικής μελέτης ούτε ότι έλαβε υπόψη τις ανωτέρω συνταγματικές παραμέτρους.

Εξάλλου, οι επίδικες διατάξεις διέπονται από τη συνταγματικώς μη ανεκτή αντίληψη ότι το Κράτος δεν υποχρεούται να συμμετέχει στη χρηματοδότηση των φορέων κοινωνικής ασφάλισης, ενώ κατά την έννοια του άρθρου 22 παρ. 5 Συντ. προκύπτει τέτοια υποχρέωση του Κράτους, τόσο όσον αφορά στους φορείς που παρέχουν κύριες συντάξεις, όσο και σε αυτούς που παρέχουν επικουρικές, αφού η ασφάλιση είναι υποχρεωτική και εξυπηρετεί σκοπό δημοσίου συμφέροντος, ανεξαρτήτως του ότι μέχρι σήμερα δεν έχει προβλεφθεί τακτική χρηματοδότηση των οργανισμών της υποχρεωτικής επικουρικής κοινωνικής ασφάλισης. Άλλωστε με τις επίμαχες διατάξεις κλονίζεται η δίκαιη ισορροπία μεταξύ του γενικού συμφέροντος και των περιουσιακών δικαιωμάτων των συνταξιούχων και, ως εκ τούτου, παραβιάζεται το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτόκολλου της ΕΣΔΑ.

Στο σημείο αυτό, οφείλουμε να εστιάσουμε ιδιαίτερω στην απαίτηση του Δικαστηρίου έναντι του νομοθέτη να εξετάσει αν οι επιπτώσεις των περικοπών

¹⁵⁴ Σκ. 24 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁵⁵ Σκ. 23 της σχολιαζόμενης απόφασης.

στο βιοτικό επίπεδο των θιγομένων, αθροιζόμενες με τις επιπτώσεις από τις φορολογικές επιβαρύνσεις και συνδυαζόμενες με τις γενικότερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οδηγούν σε ανεπίτρεπτη μείωση του επιπέδου της ζωής των συνταξιούχων, κάτω του ορίου εκείνου που συνιστά τον πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος¹⁵⁶. Με την απόφαση αυτή, το Δικαστήριο όρισε τον πυρήνα του συνταγματικού δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση, ως δικαίωμα στη «χορήγηση (...) στον συνταξιούχο παροχών τέτοιων που να του επιτρέπουν να διαβιώνει με αξιοπρέπεια, εξασφαλίζοντας τους όρους, όχι μόνο της φυσικής του υπόστασης (διατροφή, ένδυση, στέγαση, βασικά οικιακά αγαθά, θέρμανση, υγιεινή και ιατρική περίθαλψη όλων των βαθμίδων), αλλά και της συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή με τρόπο που δεν αφίσταται, πάντως ουσιωδώς από τις αντίστοιχες συνθήκες του εργασιακού του βίου»¹⁵⁷, θέση από την οποία δεν έχει αποστεί μέχρι σήμερα (πρβλ. ΣτΕ 660/2016, ΟΛΣτΕ 734/2016)¹⁵⁸. Το Δικαστήριο, επομένως, δέχεται ότι τα κοινωνικά δικαιώματα ενσωματώνουν έναν απρόσβλητο πυρήνα, δηλαδή ένα σταθερό και διαχρονικό περιεχόμενο, το οποίο είναι προσδιορίσιμο, κατ' αναλογία προς αυτό των ατομικών δικαιωμάτων¹⁵⁹. Σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν δεχθούμε ότι στα κοινωνικά δικαιώματα εντοπίζεται τέτοιος πυρήνας, το ΣτΕ με την εν λόγω απόφασή του διέυρνε ιδιαιτέρως τα όρια του πυρήνα αυτού, με αποτέλεσμα να ελέγχεται ως προς τη συμβατότητά του με τη θέση περί της διακύμανσης της υλοποίησης των κοινωνικών δικαιωμάτων μεταξύ ενός minimum και ενός optimum προστασίας¹⁶⁰. Πράγματι η θέση του Δικαστηρίου μεγιστοποιεί την υποχρέωση προστασίας και υλοποίησης από το νομοθέτη του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση, προχωρώντας μάλλον σε έναν «κανονιστικό μαξιμαλισμό», που μπορεί

¹⁵⁶ Σκ. 24 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁵⁷ Σκ. 7, στιχ. 39-44, της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁵⁸ Θετικά αποτιμά τη θέση αυτή ο Στεργίου, ως ένα ορθό βήμα προς τα εμπρός, σε Στεργίου Α., Τα κοινωνικά (αναδιανεμητικά) δικαιώματα ενώπιον της κρίσης, ό.π., σελ. 95 επ.. Ο Καραβοκύρης, αντίθετα, θεωρεί τη θέση αυτή προφανή υπέρβαση του μίνιμουμ κριτηρίου της «αξιοπρεπούς διαβίωσης». Σχετικά βλ. Καραβοκύρη Γ., Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Σκέψεις με αφορμή τις ΟΛΣτΕ 2287-90/2015, www.academia.edu, τελ. πρόσβαση 25/1/2019, σελ. 16, (δημοσιευμένο επίσης σε ΔτΑ τ. 68/2016, σελ. 335-363).

¹⁵⁹ Βλ. Στεργίου, ό.π., σελ. 87 επ.. Αντίθετη άποψη, σύμφωνα με την οποία η θεωρία του απόλυτου πυρήνα δεν μπορεί να έχει εφαρμογή στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων, διότι οδηγεί στο αντίθετο αποτέλεσμα, ως εναλλακτική δε οδός ανάδειξης του ιδιόμορφου κανονιστικού περιεχομένου τους, προτείνεται το εργαλείο της αρχής της αναλογικότητας, σε Κοντιάδη/Φωτιάδου, Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση..., ό.π., σελ. 30. Αναλυτικότερα συμπεράσματα για τον πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων θα ακολουθήσουν παρακάτω.

¹⁶⁰ Στεργίου, ό.π., σελ. 88. Πρβλ. Καϊδατζή Ακ., Υπάρχουν κοινωνικά δικαιώματα στην εποχή των μνημονίων;, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση 25/1/2019, σελ. 3.

να οδηγήσει σε κανονιστική αποδυνάμωση αντί για προστασία του δικαιώματος. Ο πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων θα μπορούσε ενδεχομένως να λειτουργήσει προστατευτικά, σε συνδυασμό με την εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας ως εργαλείου στάθμισης, εφόσον προσδιοριζόταν πράγματι ως ένα *minimum* προστασίας, κάτω από το οποίο δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να κινηθεί ο νομοθέτης.

Στη σχολιαζόμενη απόφαση υπήρξε, βέβαια, και αξιοσημείωτη μειοψηφία. Η άποψη της μεγάλης μειοψηφίας, στην οποία προσχώρησε και μια από τις μικρές μειοψηφίες, συντάσσεται καταρχήν με τα προδιατυπωθέντα (7η σκέψη) σχετικά με τη συνταγματική αναγνώριση της μέριμνας για την κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων ως θεσμικής εγγύησης του Κράτους, στο πλαίσιο της οποίας ο κοινός νομοθέτης θέτει τους κανόνες για την ασφαλιστική κάλυψη και προστασία του πληθυσμού έναντι συγκεκριμένων κινδύνων (γήρας, θάνατος, αναπηρία και ασθένεια) με γνώμονα, αφενός, την προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου και της βιωσιμότητας των ασφαλιστικών οργανισμών, χάριν και των μελλοντικών γενεών και, αφετέρου, τη διασφάλιση υπέρ των συνταξιούχων ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης, *όσο το δυνατόν εγγύτερα σε εκείνο που είχαν κατακτήσει κατά την διάρκεια του εργασιακού τους βίου*¹⁶¹. Επίσης δέχεται ότι οι θεσπισθείσες περικοπές εντάσσονται στο πλαίσιο μιας συνολικής μεταρρυθμίσεως του συστήματος κοινωνικής ασφαλίσεως, η οποία έχει προδήλως και δημοσιονομικό χαρακτήρα και αποσκοπεί στη διασφάλιση της βιωσιμότητάς του, σύμφωνα με το άρθρο 22 παρ. 5 Συντ.. Η θέσπισή τους δε εξυπηρετεί σκοπούς δημοσίου συμφέροντος και όχι απλώς το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου, τούτο δε προκύπτει και εκ του ότι τα χρηματικά ποσά, κατά τα οποία περικόπτονται οι συντάξεις, δεν αποτελούν έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού αλλά παραμένουν στην περιουσία των οργανισμών κοινωνικής ασφαλίσεως και αποδίδονται σε ειδικό λογαριασμό, ο οποίος καλύπτει τα ελλείμματα των φορέων της κύριας ασφαλίσεως. Συνεπώς, το συνταγματικό τους κύρος δεν εξαρτάται από την εκπόνηση ειδικής μελέτης επιπτώσεων, πρωτίστως διότι το Ασφαλιστικό Κεφάλαιο Αλληλεγγύης Γενεών (ΑΚΑΓΕ) συνιστά κατ' ουσίαν μια αυτοχρηματοδότηση¹⁶² εντός του ασφαλιστικού συστήματος και, πάντως, δεν

¹⁶¹ Σκ. 9 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁶² «Οι επίμαχες περικοπές συντάξεων εντάσσονται σε ένα πλέγμα ρυθμίσεων, με τις οποίες ο νομοθέτης, αντιμέτωπος με την οικονομική κατάρρευση της χώρας και αδυνατώντας να χρηματοδοτεί τους οργανισμούς κοινωνικής ασφαλίσεως στον ίδιο βαθμό με το παρελθόν, εγκαθίδρυσε νέο σύστημα κοινωνικής ασφαλίσεως, τη βιωσιμότητα του οποίου στηρίζουν,

έχει ως αποτέλεσμα την απομείωση των συντάξεων σε τέτοιο ποσοστό, ώστε οι συνταξιούχοι να ζουν αναξιοπρεπώς, καθόσον δεν έχουν πληγεί οι κύριες συντάξεις, που είναι μικρότερες των 300 ευρώ. Αντικειμενικά, λοιπόν, οι μειώσεις αυτές δεν είναι σε θέση να «φτωχοποιήσουν» τους συνταξιούχους, που έχουν μηνιαίες κύριες και επικουρικές συντάξεις ανώτερες των 1.000 ευρώ, γιατί το μηνιαίο αυτό ποσό είναι κατά την Eurostat μεγαλύτερο από το ποσό που αντιστοιχεί στο «κατώφλι» της φτώχειας, το οποίο ισχύει στην Ελλάδα, και επιπλέον το ποσό αυτό προσαυξάνεται και με την επικουρική σύνταξη.¹⁶³ Επίσης, είναι μεγαλύτερο από τα ελάχιστα όρια των συντάξεων για τα οποία η Ελλάδα έχει δεσμευθεί με βάση την 102/1952 Διεθνή Σύμβαση Εργασίας (ΔΣΕ) αφενός και το άρθρο 12 παρ. 2 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη αφετέρου.¹⁶⁴

Τέλος, η μειοψηφία, προς επίρρωση του ισχυρισμού της περί μη τεθέντος ζητήματος διακινδυνεύσεως της αξιοπρεπούς διαβιώσεως των προσφευγόντων, επισημαίνει ότι αν οι επίμαχες περικοπές είχαν ως αποτέλεσμα να μειωθεί η αρχικώς απονεμηθείσα σύνταξη στο ήμισυ αυτής, ο θιγόμενος έχει αξίωση για την ανάκτηση του πέραν του ορίου αυτού τμήματος της σύνταξης. Στο σημείο αυτό, παρατηρούμε από το Δικαστήριο μια *προσπάθεια προσδιορισμού του ελαχίστου εισοδήματος αξιοπρεπούς διαβιώσεως*, έστω και διατυπωμένη με παντελώς αφηρημένο και αναίτιολογητο τρόπο, η οποία καταλήγει (χωρίς βέβαια να διατυπώνεται ρητά) ότι το ελάχιστο αυτό επίπεδο αξιοπρεπούς διαβιώσεως αναφορικά με τις περικοπές των συντάξεων, οριοθετείται μέχρι του σημείου που δεν μειώνεται πέραν του ημίσεως της αρχικώς απονεμηθείσας σύνταξης.

Συμπερασματικά, η μειοψηφία καταλήγει ότι οι επίμαχες διατάξεις περί περικοπών δεν αντίκεινται στα άρθρα 22 παρ. 5 και 4 παρ. 5 του Συντάγματος, άρα ούτε και στο άρθρο 17 αυτού, δεν παραβιάζουν την αρχή της αναλογικότητας, ανεξαρτήτως δε του χρόνου και των συνθηκών θέσπισής τους, το συνταγματικό κύρος τους δεν εξαρτάται από προηγούμενη εκπόνηση ειδικής μελέτης επιπτώσεων. Αξίζει στο σημείο αυτό να μνημονεύσουμε την ειδικότερη γνώμη της Συμβούλου Ο. Ζύγουρα, που συντάσσεται καταρχήν με την ανωτέρω

παράλληλα με τους διατιθέμενους προς τούτο μειωμένους κρατικούς πόρους, συγκεκριμένες κατηγορίες συνταξιούχων. Επομένως, αυτές οι κατηγορίες συνταξιούχων υποβάλλονται σε θυσία μέρους του εκ συντάξεων εισοδήματός τους χάριν τόσο της αποκαταστάσεως της δημοσιονομικής ισορροπίας όσο και της βιωσιμότητας των οργανισμών κοινωνικής ασφαλίσεως». Βλ. Σκ. 25 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁶³ Παπαρρηγοπούλου - Πεχλιβανίδη Πατρίνα, «Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ 2287/2015 για τις περικοπές των επικουρικών συντάξεων», ΘΠΔΔ 7/2015, σελ. 676.

¹⁶⁴ Παπαρρηγοπούλου - Πεχλιβανίδη, ό.π., σελ. 676.

μειοψηφούσα άποψη. Σύμφωνα με την ειδικότερη αυτή γνώμη, κρίσιμο για την αξιολόγηση της συνταγματικότητας των ανωτέρω ρυθμίσεων είναι να σταθμιστεί και το ποσοστό αναπληρώσεων των συντάξεων, όπως διαμορφώνονται μετά τις ανωτέρω περικοπές, όσο και να διατηρείται η στοιχειώδης αντιστοιχία της καταβαλλομένης συνταξιοδοτικής παροχής με τις ελάχιστες απαιτήσεις αξιοπρεπούς διαβίωσης του ενδιαφερομένου, *εν όψει και της οικονομικοκοινωνικής θέσης την οποία αυτός κατείχε, όταν βρισκόταν στην ενέργεια*. Μόνο δε κατά το μέτρο που θα προβαλλόταν και θα προέκυπτε ότι το ποσοστό αυτό, εν όψει των συνολικών συντάξιμων αποδοχών (από κύρια και επικουρική κοινωνική ασφάλιση), υπολείπεται ενός εύλογου ελάχιστου ορίου, ώστε να μην διασφαλίζει τις ως άνω ελάχιστες απαιτήσεις αξιοπρεπούς διαβίωσης του ενδιαφερομένου, θα ανέκυπτε ζήτημα αντισυνταγματικότητας των εν λόγω περικοπών, οι οποίες δικαιολογούνται εν προκειμένω από αποχρώντες λόγους δημοσίου συμφέροντος.¹⁶⁵ Συνοψίζοντας, λοιπόν, σύμφωνα με την μειοψηφούσα, οι επίδικες περικοπές δεν είναι ικανές να επιφέρουν από μόνες τους τη «φτωχοποίηση» των συνταξιούχων.

Από μεθοδολογικής άποψης, η σημασία της σχολιαζόμενης απόφασης έγκειται στο ότι επιβεβαιώνει την υιοθέτηση δύο «εργαλείων», που είχαν προεξαγγελθεί σε μειοψηφούσες γνώμες, ήδη από τις πρώτες «μνημονιακές» αποφάσεις του Δικαστηρίου. Αυτά είναι πρώτον, *η εκτίμηση του «σωρευτικού» αποτελέσματος* του ελεγχόμενου μέτρου, δηλαδή της αθροιστικής επιβάρυνσης που προκαλεί μαζί με άλλα που προηγήθηκαν, και δεύτερον, *ο έλεγχος της τεκμηρίωσης*, εκ μέρους του νομοθέτη, των επιλεγέντων μέτρων *βάσει ειδικών επιστημονικών μελετών*.¹⁶⁶ Ειδικότερα, όσον αφορά στην απαίτηση εμπειριστατωμένης επιστημονικής μελέτης, κατέστη σαφές από τη σχολιαζόμενη απόφαση ότι η ύπαρξη αυτής και η λήψη υπόψη της από το νομοθέτη, θα αφαιρούσε από τις διαδοχικές συνταξιοδοτικές μειώσεις το στίγμα της αυθαιρεσίας, με δεδομένο μάλιστα ότι οι συγκεκριμένες μειώσεις είναι επαναλαμβανόμενες, χαρακτηρίζονται δε κάθε φορά ως οι τελικές από το νομοθέτη και πάντοτε είναι οι προτελευταίες,

¹⁶⁵ Σκ. 25 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁶⁶ Τα μεθοδολογικά κριτήρια είχαν εφαρμοσθεί το καλοκαίρι του 2014 από το ΣτΕ, με την απόφαση για τις μισθολογικές περικοπές στους «ενστόλους» (ΟλΣτΕ 2192/2014), στους πανεπιστημιακούς (ΟλΣτΕ 4741/2014). Ομοίως, στην ίδια άποψη προσχώρησε και το Ελεγκτικό Συνέδριο, κρίνοντας αντισυνταγματικές τις περικοπές στους συνταξιούχους των ειδικών μισθολογίων (ΕλΣυν Ολ. 4327/2014, Αρμ. 2015, σελ. 1194), βλ. Καϊδατζή Ακ., Αντισυνταγματικότητα συνταξιοδοτικών περικοπών (ΟλΣτΕ 2287/2015) και η ολοκλήρωση της μεθοδολογικής μεταστροφής στη νομολογία του ΣτΕ, ό.π., σελ. 1385 επ.

αποδεικνύοντας έτσι ότι δεν είναι προϊόν μελέτης, αλλά ότι είναι ευκαιριακές και αποφασίζονται λόγω της ευκολίας της είσπραξής τους από το αδύνατο μέρος της κοινωνίας.¹⁶⁷

Από ουσιαστικής άποψης, η απόφαση έχει ιδιαίτερη αξία ιδίως ως προς την αξιοποίηση της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Αυτό συμβαίνει για δύο κύριους λόγους. Ο πρώτος είναι ότι εκφράζεται πλέον ρητώς ότι *η αξιοπρεπής διαβίωση συνιστά συνταγματικό σκοπό*. Σε πρώτο επίπεδο, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι το Κράτος δεν μπορεί να απαλλαγεί από την εγγυητική ευθύνη του απέναντι στους οργανισμούς υποχρεωτικής επικουρικής ασφάλισης, ήτοι το Κράτος εγγυάται ότι οι ασφαλισμένοι πρέπει να έχουν τέτοια ασφαλιστική κάλυψη που να τους επιτρέπει να αναπληρώνουν σε ικανοποιητικό βαθμό το εισόδημα που απώλεσαν από την εργασία.¹⁶⁸ Η ασφαλιστική κάλυψη δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση να υπολείπεται των ελάχιστων ορίων της κατώτατης σύνταξης που προβλέπει ο νόμος, εν προκειμένω η 102 ΔΣΕ και άλλες διεθνείς συμβάσεις που η Ελλάδα έχει κυρώσει, καθώς και του ορίου της φτώχειας που καθορίζεται από την ΕΛΣΤΑΤ.¹⁶⁹ Η παροχή του ασφαλιστικού φορέα, λοιπόν, πρέπει να είναι ικανή να εξασφαλίσει στον συνταξιούχο ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης, όσο το δυνατόν εγγύτερο προς εκείνο που είχε κατακτήσει κατά τη διάρκεια του εργασιακού του βίου. Μπορεί μεν η εν λόγω απόφαση να αφορά την κοινωνική ασφάλιση, ωστόσο, σε δεύτερο επίπεδο, αναγνωρίζει τη στενή σύνδεση του εισοδήματος με την αξιοπρεπή διαβίωση. Κατά συνέπεια, γίνεται πλέον φανερό ότι οι μειώσεις οριοθετούνται όχι μόνο από το αντίστοιχο επιμέρους δικαίωμα, εν προκειμένω το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, αλλά και από την εξυπηρέτηση του σκοπού της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ο οποίος θα πρέπει να συνεχίζει να ικανοποιείται και μετά την πραγματοποίηση των ανωτέρω μειώσεων.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι, σε σύγκριση με τις προγενέστερες αποφάσεις της κρίσης, η αξιοπρεπής διαβίωση εμφανίζεται να έχει διαφορετικό περιεχόμενο στη σχολιαζόμενη απόφαση. Συγκεκριμένα, στη ΣτΕ (Ολομ.) 2287/2015 αποβάλλει τα απρόσωπα και ποσοτικά (λ.χ. τον καθορισμό με ένα αμιγώς αριθμητικό κριτήριο των αποδοχών όλων των αμειβομένων με τα «ειδικά μισθολόγια») χαρακτηριστικά της και, πλέον, εντοπίζεται στο ίδιο το υποκείμενο και περιγράφεται με όρους δηλωτικούς του περιεχομένου της¹⁷⁰. Έτσι, το ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης

¹⁶⁷ Ρίζου, ό.π., ΘΠΔΔ 4/2015, σ. 293.

¹⁶⁸ Καϊδατζή, ό.π., σελ. 1386.

¹⁶⁹ Παπαρρηγοπούλου – Πεχλιβανίδη, ό.π., σελ. 676-677.

¹⁷⁰ Χριστοφορίδου, Ο λειτουργικός προορισμός του εισοδήματος ..., ό.π., σελ. 5.

του συνταξιούχου, το οποίο θεωρείται ανεκτό τόσο για τον ίδιο όσο και για την οικογένειά του, συμπεριλαμβάνει κατά το Δικαστήριο όχι μόνο την κατάλληλη διατροφή, ενδυμασία, κατοικία, υγιεινή, ιατρική περίθαλψη όλων των βαθμίδων, αλλά και τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και, ακόμα, το δικαίωμα συνεχούς βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσής του. Με την προσέγγιση αυτή, το Δικαστήριο κάνει μια στροφή από τη στείρα οικονομικοκεντρική προσέγγιση των προηγούμενων αποφάσεων σε μια *ανθρωποκεντρική προσέγγιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης*. Συμπερασματικά προκύπτει, λοιπόν, ότι η σχολιαζόμενη απόφαση, εξετάζοντας υπό αυτή τη σκοπιά τη συμβατότητα των θεσπισθέντων μέτρων με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, εισάγει ένα σημαντικό κριτήριο στον έλεγχο της συνταγματικότητάς τους, το οποίο φαίνεται να αποτελεί ισχυρό ανάχωμα στις «μνημονιακές» επιταγές λιτότητας, με σημαντικές προοπτικές αξιοποίησης σε μελλοντικές αποφάσεις.

ζ) ΣτΕ 660/2016 (Τμ. Α' Επταμελής): Με την εν λόγω απόφαση το Τμήμα Α' του Δικαστηρίου έκρινε την αγωγή αποζημίωσης δώδεκα συνταξιούχων που είχαν διατελέσει εκπρόσωποι συνδικαλιστικών οργανώσεων και των οποίων η επικουρική σύνταξη, που λάμβαναν λόγω της ιδιότητάς τους αυτής, καταργήθηκε με τις διατάξεις του άρθρου 1, υποπαρ. ΙΑ.6, περ.4 του Ν. 4093/2012. Σύμφωνα με το σκεπτικό της απόφασης, με την επίμαχη ρύθμιση ο νομοθέτης απέβλεπε πρωτίστως στον εξορθολογισμό του ασφαλιστικού συστήματος με την κατάργηση μιας προνομιακής παροχής λόγω ιδιότητας και όχι απασχόλησης, δευτερευόντως δε στην εξοικονόμηση πόρων. Το Δικαστήριο απορρίπτει, λοιπόν, την επίδικη αγωγή και τους προβαλλόμενους ισχυρισμούς των εναγόντων, συλλήβδην, δεχόμενο ότι η διακοπή καταβολής των ως άνω συντάξεων των εκπροσώπων των συνδικαλιστικών οργανώσεων μειώνει μεν το ύψος του εισοδήματος των δικαιούχων αυτών που προκύπτουν από συντάξεις, δεν θίγει όμως τον πυρήνα του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση (άρθρο 22 παρ. 5 Συντ.), όπως αυτός διαγνώσθηκε με την ΟλΣτΕ 2287/2015, καθόσον οι δικαιούχοι εξακολουθούν να λαμβάνουν συνταξιοδοτικές παροχές λόγω απασχόλησης. Επίσης έκρινε ότι δεν παραβιάζεται ούτε η ανταποδοτικότητα μεταξύ καταβληθεισών εισφορών και οφειλομένων παροχών, ούτε και η αρχή της αναλογικότητας καθώς πρόκειται για μέτρο που δεν παρίσταται προδήλως απρόσφορο, ενώ δεν παραβιάζεται ούτε το άρθρο 70 παρ. 3 του Ευρωπαϊκού Κώδικα Κοινωνικής Ασφάλειας, όπως ούτε και το άρθρο 102 της ΔΣΕ. Περαιτέρω, η ως άνω διακοπή καταβολής των εν λόγω

συντάξεων δεν αντίκειται στην αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.) και, στο βαθμό που συνεπάγεται μείωση των συνολικώς καταβαλλομένων συνταξιοδοτικών παροχών και όχι στέρση αυτών, δεν παραβιάζεται ούτε το άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Επιπρόσθετα, δεν παραβιάζεται η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης ούτε η αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 και 5 Συντ.) με τη διαφορετική μεταχείριση των εναγόντων από τις λοιπές κατηγορίες συνταξιούχων που λαμβάνουν «προνομιακές» παροχές (λ.χ. συνταξιούχοι αιρετοί - βουλευτές) και δεν τίθεται ζήτημα αντίθεσης στο άρθρο 23 παρ. 1 Συντ. περί προστασίας της συνδικαλιστικής δράσης. Ακόμη, κρίνεται ότι το εν λόγω μέτρο δεν προσκρούει στο άρθρο 12 παρ. 3 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, οι δε διατάξεις του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. δεν εφαρμόζονται εν προκειμένω, καθόσον πρόκειται για μέτρο αμιγώς εσωτερικής πολιτικής. Τέλος, η κατάργηση της επίμαχης σύνταξης δεν αντίκειται στο άρθρο 21 παρ. 1 Συντ. για την προστασία της οικογένειας, εφόσον η καταβολή σύνταξης στα δικαιούχα μέλη δεν προβλέπεται ως αυτοτελές δικαίωμα των προσώπων αυτών, αλλά εξαρτάται από την ύπαρξη ή μη δικαιώματος του αρχικού δικαιούχου.

Ιδίως ως προς την αρχή της αξίας του ανθρώπου, το Δικαστήριο απορρίπτει τον προβαλλόμενο ισχυρισμό των εναγόντων για προσβολή της συνταγματικής αρχής του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.), με το επιχείρημα ότι οι εν λόγω συνταξιούχοι λαμβάνουν, εκτός της καταργηθείσας επικουρικής σύνταξης λόγω ιδιότητάς τους ως εκπροσώπων συνδικαλιστικών οργανώσεων, και άλλες συνταξιοδοτικές παροχές λόγω της κύριας απασχόλησής τους. Για το λόγο αυτό, δεν απαιτείτο περαιτέρω εκτίμηση από το νομοθέτη των επιπτώσεων του επίμαχου νομοθετικού μέτρου στο βιοτικό επίπεδο των εν λόγω συνταξιούχων με τη σύνταξη σχετικής μελέτης. Επιπρόσθετα δε, εκτιμάται ότι δεν έχουν προσκομισθεί από τους ενάγοντες *αποδεικτικά στοιχεία για την εκτίμηση ενδεχόμενης διακινδύνευσης της αξιοπρεπούς διαβίωσής τους*. Με τη θέση του αυτή το Δικαστήριο φαίνεται να επιστρέφει στην τάση αυτοσυγκράτησης που χαρακτηρίζει τη νομολογία της πρώτης φάσης της κρίσης (βλ. ενδεικτικά ΟΛΣΤΕ 668/2012). Χαρακτηριστικά αναφέρεται στο σημείο αυτό της σχολιαζόμενης απόφασης, η *προσδοκώμενη αποκατάσταση - αύξηση των εισοδημάτων των θιγόμενων συνταξιούχων από τις κύριες και επικουρικές συντάξεις που ήδη λαμβάνουν, μετά την έκδοση των 2287-88/2015 αποφάσεων της Ολομέλειας του ΣΤΕ, με τις οποίες κρίθηκε, όπως εκτέθηκε αμέσως παραπάνω, ότι οι διατάξεις*

των ν. 4051/2012 και 4093/2012 περί μειώσεως συνταξιοδοτικών παροχών (κύριων και επικουρικών) είναι αντισυνταγματικές.

Ως προς το σημείο αυτό, η σχολιαζόμενη απόφαση ξαφνιάζει και προβληματίζει. Ενώ προβαίνει σε πλήρη αποδοχή της κρίσης της ΟΛΣΤΕ 2287/2015 περί αντισυνταγματικότητας των προηγηθεισών περικοπών κύριων και επικουρικών συντάξεων¹⁷¹, βρίσκει την κατάργηση της επικουρικής σύνταξης των εκπροσώπων συνδικαλιστικών οργανώσεων καθ' όλα συνταγματική. Συγκεκριμένα, στην ΣΤΕ 660/2016 επαναλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, οι βασικές παραδοχές της ΣΤΕ 2287/2015 περί α) της επιτρεπτής δυνατότητας του νομοθέτη να προβαίνει ακόμα και σε περικοπές, μόνο σε περιπτώσεις εξαιρετικά δυσμενών οικονομικών συνθηκών, με όριο αφενός το σεβασμό των αρχών της κοινωνικής αλληλεγγύης, της ισότητας στα δημόσια βάρη και της αναλογικότητας, αφετέρου, ιδίως, τη μη παραβίαση του πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος και β) της ανάγκης ύπαρξης ειδικής, εμπειριστατωμένης και επιστημονικά τεκμηριωμένης μελέτης για το πρόσφορο και αναγκαίο των μέτρων, καθώς και για τις συνολικές επιπτώσεις αυτών, συνεκτιμώμενων αθροιστικά με τα λοιπά ληφθέντα μέτρα, στο βιοτικό επίπεδο των πληττομένων, ως απαραίτητου προσκομιζόμενου στοιχείου για το εφικτό του δικαστικού ελέγχου, ο οποίος ορίζεται ως ουσιαστικός και όχι οριακός. Παρ' όλα αυτά, ο δικαστής της ΣΤΕ 660/2016, όταν καλείται να αποφασίσει επί αυστηρότερου χαρακτήρα μέτρου, δηλαδή επί της κατάργησης παροχών, έστω και ειδικών, διστάζει να προβεί σε ουσιαστικό έλεγχο, επιλέγει την πεπατημένη, ασφαλή οδό του οριακού δικαστικού ελέγχου και επανέρχεται στον «αυτοπεριορισμό» που είχε επιδείξει κατά την πρώτη φάση της κρίσης (κυρίως στις αποφάσεις για τα μέτρα του πρώτου Μνημονίου). Κατά συνέπεια, προτάσσει κυρίως την αιτιολογική έκθεση του νόμου 4093/2012, όπου διατυπώνεται ο σκοπός και η αναγκαιότητα αυτού, καθώς και τις απόψεις της Διοίκησης. Οι εκτιθέμενοι στην παραπάνω έκθεση λόγοι δημόσιου συμφέροντος (εξορθολογισμός ασφαλιστικού συστήματος και εξοικονόμηση πόρων), εκπεφρασμένοι όμως κατά τρόπο γενικόλογο, συνήθως δικαιολογούμενο από τις επαναλαμβανόμενες επικλήσεις της συνεχιζόμενης δημοσιονομικής κρίσης, τίθενται ως βάση για τον οριακό έλεγχο του Δικαστηρίου, που περιορίζεται στην εκτίμηση της υπέρβασης ή μη των ακραίων λογικών ορίων του ως άνω δηλωθέντος δημοσίου συμφέροντος και δεν επεκτείνεται σε οποιαδήποτε περαιτέρω κρίση για την ορθότητα των νομοθετικών επιλογών.

¹⁷¹ Σκ. 6 της σχολιαζόμενης απόφασης.

Το Δικαστήριο δικαιολογεί την απόφασή του με βασικό επιχείρημα ότι οι επίδικες επικουρικές συντάξεις παρουσίαζαν *ιδιαιτερότητες*, με την έννοια ότι α) χορηγούνταν λόγω ιδιότητας και όχι λόγω απασχόλησης, κατά παρέκκλιση από το γενικώς ισχύον συνταξιοδοτικό σύστημα, με ιδιαίτερα ευνοϊκές προϋποθέσεις, β) δεν απαιτείτο προηγούμενη συνταξιοδότηση από φορέα κύριας ασφαλίσεως, γ) δεν εφαρμόζονταν σε αυτές οι διατάξεις περί διπλοσυνταξιούχων και δ) χορηγούνταν παράλληλα με την επικουρική σύνταξη λόγω απασχόλησης. *Κατ' ουσίαν δηλαδή χαρακτηρίζονται αυτές ως προνομιακές*. Περαιτέρω δε κρίνει ότι με τη διακοπή τους α) δεν θίγεται ο πυρήνας του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση, καθόσον οι θιγόμενοι εξακολουθούν να λαμβάνουν συνταξιοδοτικές παροχές από την κύρια απασχόλησή τους, β) δεν τίθεται ζήτημα παραβίασης της ανταποδοτικότητας μεταξύ εισφορών και παροχών, καθώς τα ποσά που είχαν λάβει οι ενάγοντες μέχρι τη διακοπή τους ήταν πολλαπλάσια των εισφορών που είχαν καταβάλει, γ) δεν προσκρούει στην αρχή της ισότητας η διατήρηση προνομιακών επίσης παροχών σε άλλες κατηγορίες πολιτών (συνταξιούχοι αιρετοί - βουλευτές), καθώς δεν πρόκειται περί όμοιων περιπτώσεων. Ωστόσο, οι παραπάνω κρίσεις δεν καταφέρνουν να απαντήσουν σε ένα καίριο ερώτημα: είναι νομικά και λογικά δεκτή η κρίση περί μη παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος, χωρίς τη λήψη υπόψη ειδικής μελέτης συνολικών επιπτώσεων (όπως απαίτησαν οι αποφάσεις ΣτΕ 2287-90/2015), όταν μάλιστα πρόκειται για μια ολική αποστέρηση και όχι απλά για περιορισμό δικαιώματος - παροχής, έστω και προνομιακής;

η) **ΣτΕ 734/2016 (Ολομ.)**: Στην παραπάνω εικόνα επιστροφής του δικαστή στην τάση αυτοσυγκράτησής του, την οποία είχε επιδείξει κατά βάση στην πρώτη περίοδο της νομολογίας του, έρχεται να προστεθεί και η ΣτΕ 734/2016. Με την απόφαση αυτή το Δικαστήριο έκρινε επί προσφυγής - αγωγής που άσκησε συνταξιούχος εκπαιδευτικός, η οποία συνταξιοδοτήθηκε την 29-11-2010, υπέβαλε δε την 20-1-2011 στο Ταμείο Πρόνοιας Δημοσίων Υπαλλήλων (ΤΠΔΥ) την πράξη συνταξιοδότησής της, καθώς και αίτησή της για τη χορήγηση εφάπαξ βοηθήματος. Με την 329708/13-2-2013 απόφαση της Διευθύντριας του Ταμείου της χορηγήθηκε εφάπαξ ασφαλιστική παροχή ποσού 31.267,81 ευρώ. Η ανωτέρω παροχή είχε υπολογιστεί σύμφωνα με τις καταστατικές διατάξεις του Ταμείου στο ποσό των 47.569,72 ευρώ, το οποίο, σύμφωνα με το ν. 4024/2011 μειώθηκε κατά ποσοστό 15%, περαιτέρω δε, μειώθηκε σύμφωνα με το ν. 4093/2012 κατά

ποσοστό 22,67 %. Κατά της ανωτέρω απόφασης, η προσφεύγουσα άσκησε ένσταση, η οποία απορρίφθηκε, κατά δε της απορριπτικής απόφασης άσκησε ενώπιον του Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών την εν λόγω προσφυγή - αγωγή της, με λόγους αντισυνταγματικότητας των ανωτέρω νομοθετικών διατάξεων, δυνάμει των οποίων περικόπηκε η εφάπαξ παροχή που της χορηγήθηκε. Με αίτηση της προσφεύγουσας η υπόθεση εισήχθη ενώπιον του ΣτΕ κατ' άρθρο 1 ν. 3900/2010.

Η προσφεύγουσα ισχυρίστηκε ότι οι περικοπές του εφάπαξ βοηθήματός της που έγιναν δυνάμει των διατάξεων του άρθρου 2 παρ. 6 του ν. 4024/2011 και του άρθρου 1, υποπαρ. ΙΑ.5, περ. 2 του ν. 4093/2012, αντιβαίνουν σε συνταγματικούς και υπερνομοθετικούς κανόνες και αρχές. Ειδικότερα, προέβαλε ότι με τις εν λόγω διατάξεις: α) παραβιάζεται το άρθρο 22 παρ. Συντ. εν γένει, αλλά και ειδικώς, διότι των περικοπών αυτών δεν προηγήθηκαν οι αναγκαίες μελέτες, αυτές δε που έγιναν είναι γενικόλογες και αόριστες, συνεπώς δεν πληρούται η εκ της άνω διάταξης επιταγή, β) παραβιάζονται οι αρχές της ασφάλειας δικαίου, της προστατευόμενης εμπιστοσύνης και της χρηστής διοίκησης που απορρέουν από την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, η οποία επιτάσσει την προστασία της νόμιμης προσδοκίας του ασφαλισμένου στη διατήρηση της ασφαλιστικής σχέσης και δεν επιτρέπει τη δραστική ανατροπή κεκτημένων δικαιωμάτων, γ) παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας, εφόσον μάλιστα οι μειώσεις έλαβαν χώρα μετά την πάροδο δύο και πλέον ετών από την περιέλευση της αίτησής της στο Ταμείο, το άρθρο 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, υπό την έννοια ότι δεν υφίσταται δίκαιη ισορροπία μεταξύ των σκοπών δημοσίου συμφέροντος και της ανάγκης προστασίας των περιουσιακών δικαιωμάτων της προσφεύγουσας, καθώς και το άρθρο 17 Συντ., δ) παραβιάζεται η εκ του άρθρου 4 παρ. 1 Συντ. αρχή της ισότητας, διότι οι εν λόγω περικοπές έγιναν με κριτήριο το χρόνο έκδοσης της σχετικής πράξης απονομής του εφάπαξ βοηθήματος και όχι αυτόν του χρόνου εξόδου από την υπηρεσία και ε) παραβιάζεται η εκ του άρθρου 4 παρ. 5 Συντ. αρχή της ισότητας στην κατανομή των δημοσίων βαρών, καθώς οι ίδιοι πολίτες επιβαρύνονται κυρίως με την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης.

Δεδομένου ότι η προσφεύγουσα δεν προέβαλε ως λόγο αντισυνταγματικότητας την προσβολή του απορρέοντος από το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. δικαιώματός της στην αξιοπρεπή διαβίωση, η σχολιαζόμενη απόφαση δεν έχει να προσφέρει πολλά στη νομολογία της αρχής της αξίας του ανθρώπου. Το Δικαστήριο αρκείται

στο να αναγνωρίσει και πάλι¹⁷², αυτό που στην ΟΛΣΤΕ 2287/2015 είχε ορίσει ως πυρήνα του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση, την αξιοπρεπή δηλαδή ασφαλιστική παροχή, υπό την έννοια ότι ο νομοθέτης οφείλει, στο πλαίσιο της θεσμικής εγγύησης του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση, να θέτει τους κανόνες για την ασφαλιστική κάλυψη των εργαζομένων, με γνώμονα αφενός την προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου και αφετέρου τη διασφάλιση στους συνταξιούχους ενός επιπέδου διαβίωσης όσο το δυνατό εγγύτερου σε εκείνο που είχαν κατακτήσει κατά τη διάρκεια του εργασιακού τους βίου. Ως προς το τελευταίο αυτό σημείο, μάλιστα, συμπίπτουν οι απόψεις τόσο της πλειοψηφίας όσο και της μειοψηφίας.

Κατά τα άλλα, στη σχολιαζόμενη απόφαση παρατηρείται η απόλυτη αντιστροφή μειοψηφίας - πλειοψηφίας της ΟΛΣΤΕ 2287/2015, με την έννοια ότι η μειοψηφούσα γνώμη της ΟΛΣΤΕ 2287/2015 γίνεται στην ΟΛΣΤΕ 734/2016 πλειοψηφούσα. Συνοπτικά, μερικά σημαντικά σημεία του δικανικού συλλογισμού είναι τα εξής: το Δικαστήριο αποσαφηνίζει ότι οι εφάπαξ παροχές είναι δημοσίου δικαίου κοινωνικοασφαλιστικές παροχές, υπαγόμενες στο καθεστώς προστασίας του άρθρου 22 παρ. 5 Συντ.¹⁷³, καθώς επίσης επιβεβαιώνει τον αμιγώς ανταποδοτικό χαρακτήρα των εφάπαξ παροχών, εφόσον το ασφαλιστικό κεφάλαιο από το οποίο αντλούνται σχηματίζεται αποκλειστικά ή κατά κύριο λόγο από εισφορές είτε μόνο των ασφαλισμένων είτε και του εργοδότη τους. Παρά τον αμιγή ανταποδοτικό χαρακτήρα της, όμως, το ΣΤΕ έκρινε ότι η εφάπαξ παροχή δύναται να μειωθεί, σε περίπτωση εξαιρετικά δυσμενών οικονομικών συνθηκών, για λόγους προστασίας της βιωσιμότητας του οικείου ασφαλιστικού φορέα¹⁷⁴. Εξάλλου, οι προσβαλλόμενες νομοθετικές ρυθμίσεις εντάσσονται, μαζί με τις περικοπές στις κύριες και επικουρικές συντάξεις, σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα αποκατάστασης της δημοσιονομικής ισορροπίας της Χώρας αλλά και μεταρρύθμισης του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος, η οποία βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 22 παρ. 5 Συντ., η θέσπιση δε των περικοπών αυτών εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον και όχι απλώς το ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου. Με βάση τα ανωτέρω, το ΣΤΕ κατέληξε ότι οι προσβαλλόμενες νομοθετικές ρυθμίσεις εκφεύγουν του δικαστικού ελέγχου, αντικείμενο του οποίου είναι μόνο η υπέρβαση

¹⁷² Βλ. Πετρόγλου Αθ., Η συνταγματική κατοχύρωση των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών κατά την πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας, ΕΔΚΑ 1/2016, σελ. 83.

¹⁷³ Βλ. Αγγελούπουλου Ολ., Η περικοπή του εφάπαξ βοηθήματος του Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων με τους μνημονιακούς νόμους 4024/2011 και 4093/2012 ως ρύθμιση σύμφωνη με το Σύνταγμα και το άρθρο 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ, ΘΠΔΔ 6/2016, σελ. 559.

¹⁷⁴ Αγγελούπουλου, ό.π., σελ. 560.

των ακραίων λογικών ορίων της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος¹⁷⁵. Επανέρχεται έτσι και πάλι στη θέση του περί του οριακού χαρακτήρα του δικαστικού ελέγχου, επικαλούμενο τον εν μέρει διαρθρωτικό χαρακτήρα των προσβαλλόμενων μέτρων¹⁷⁶.

Περαιτέρω κρίθηκε κατά πλειοψηφία ότι για την αιτιολογημένη επιβολή των επίμαχων περικοπών δεν απαιτείτο η εκπόνηση οικονομικής ή αναλογιστικής μελέτης, διότι τέτοια μελέτη απαιτείται μόνο πριν από τη λήψη νομοθετικών μέτρων επί ασφαλιστικών οργανισμών και χάριν της βιωσιμότητας αυτών και όχι όταν πρόκειται να ληφθούν μέτρα που έχουν και δημοσιονομικό χαρακτήρα, όπως οι επίμαχες περικοπές¹⁷⁷. Το Δικαστήριο δέχεται, λοιπόν, ότι ο νομοθέτης έχει υποχρέωση σύνταξης ειδικής μελέτης μόνο όταν λαμβάνει μέτρα διαρθρωτικού χαρακτήρα και όχι όταν τα μέτρα έχουν δημοσιονομικό χαρακτήρα¹⁷⁸. Προβαίνει έτσι σε μια αδικαιολόγητη διάκριση μεταξύ των νομοθετικών επιλογών, επισημαίνοντας επί της ουσίας ότι για κάποιες νομοθετικές επιλογές επιβάλλεται επαρκής και ειδική αιτιολόγηση εκ μέρους του νομοθέτη, ενώ για κάποιες άλλες αρκεί η αιτιολόγηση να εδράζεται σε μια γενική πολιτική επιλογή, η οποία πάντως δεν πρέπει να παρίσταται παντελώς απρόσφορη ή μη αναγκαία για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Ως προς όλους τους υπόλοιπους ισχυρισμούς της προσφεύγουσας, το Δικαστήριο δεν διέγνωσε αντίθεση σε συνταγματική διάταξη ή στο ΠΠΠ της ΕΣΔΑ¹⁷⁹.

Από τη συνδυαστική ανάγνωση των τριών τελευταίων αποφάσεων του ΣΤΕ, προκύπτει εύλογα το εξής ερώτημα: γιατί το Δικαστήριο εμφανίζει τέτοια ασυνέπεια; Μετά το έτος 2014, το ΣΤΕ φάνηκε να διαμορφώνει μια νέα νομολογιακή στάση πιο ενεργητικής επέμβασης¹⁸⁰, σε βαθμό μάλιστα που αυτή χαρακτηρίστηκε από μέρος της θεωρίας ως «δικαστικός ακτιβισμός»¹⁸¹, η οποία εγκαινιάσθηκε με τις αποφάσεις των «ειδικών μισθολογιών» και ολοκληρώθηκε με την ΟλΣΤΕ 2287/2015 (και τις όμοιες ΟλΣΤΕ 2288-90/2015). Με τις ΣΤΕ 660/2016 και 734/2016, όμως, φαίνεται να ανατρέπεται εκ νέου τη στάση αυτή και να

¹⁷⁵ Σκ. 27 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁷⁶ Παπαρρηγοπούλου - Πεχλιβανίδη Π., Περικοπές εφάπαξ βοηθήματος Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων, Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕΟΛ 734/2016, ΘΠΔΔ 6/2016, σελ 542, Πετρόγλου, ό.π. σελ. 86, Αγγελοπούλου, ό.π. σελ. 562.

¹⁷⁷ Σκ. 27 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁷⁸ Βλ. Παπαρρηγοπούλου - Πεχλιβανίδη, Περικοπές εφάπαξ βοηθήματος... ,ό.π., σελ. 542.

¹⁷⁹ Βλ. αναλυτικά σκ. 11, 12, 27 και 28 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁸⁰ Καραβοκύρη, Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων..., ό.π., σελ.2.

¹⁸¹ Κοντιάδη Ξ. - Φωτιάδου Αλ. , Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Πως αντέδρασαν τα Συντάγματα στην κρίση;, ΕφΔΔ 4/2015, σελ. 411.

παρουσιάζει μια επιστροφή στην τάση αυτοσυγκράτησης του, στην «ασφαλή» δηλαδή θέση του κατά την πρώτη περίοδο της κρίσης. Είναι πράγματι ασυνεπής ο δικαστής; Καταρχάς να σημειωθεί ότι στις ΟΛΣΤΕ 2287-88/2015, αν και ο δικαστής προβαίνει σε μια δικαιοδοτική κρίση με έντονο πολιτικό και δικαιοδοτικό χαρακτήρα, που αυτό-τοποθετείται σε ένα καθεστώς σχετικής κανονικότητας, εμμένοντας σε διαδικαστικές (ειδικές μελέτες) και ουσιαστικές (κρατική συμμετοχή στις επικουρικές συντάξεις, απρόσβλητος πυρήνας του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος) προϋποθέσεις που δεν συνδέονται, όπως άλλωστε ρητά διευκρινίζει το Δικαστήριο, με την άμεση απειλή της οικονομικής κατάρρευσης της χώρας, στο διατακτικό των αποφάσεων *εισχωρεί εκ του πλαγίου* και πάλι η πραγματολογική πίεση της δημοσιονομικής κρίσης¹⁸². Το Δικαστήριο επέδειξε εν τέλει μια «διστακτική αποφασιστικότητα», καθώς ορίζει ότι οι έννομες συνέπειες της αντισυνταγματικότητας των επίμαχων ρυθμίσεων επέρχονται όχι αμέσως, αλλά μετά τη δημοσίευση της απόφασης, ενώ ταυτόχρονα διευκρινίζει ότι δεν μπορεί να γίνει επίκληση της αντισυνταγματικότητας των εν λόγω διατάξεων από άλλους συνταξιούχους για τη θεμελίωση αποζημιωτικών τους αξιώσεων, για χρονικά διαστήματα προγενέστερα του χρονικού σημείου της δημοσίευσης της απόφασης. Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι, παρά την αυξημένη ένταση του δικαστικού ελέγχου, το ΣΤΕ διατηρεί ακόμη την επιφύλαξη ενός οριακού ελέγχου.

Περαιτέρω, μια ρεαλιστική προσέγγιση της φαινομενικής αλλαγής στη στάση του δικαστή πρέπει, νομίζω, να αναζητηθεί στο ίδιο το αντικείμενο της εκάστοτε κρινόμενης περίπτωσης, σε συνδυασμό πάντα με το επιδιωκόμενο από το ΣΤΕ αποτέλεσμα της νομολογίας του. Η λογική του δικαστικού ακτιβισμού που εντοπίστηκε παραπάνω δεν υιοθετείται σε καμία περίπτωση άκριτα, βεβιασμένα και ολοκληρωτικά από το δικαστή. Αντίθετα, ο τελευταίος προχωρεί σε μια σταδιακή, κριτική και πραγματιστική διάγνωση της αντισυνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων, έχοντας πάντοτε κατά νου ότι η χώρα εξακολουθεί να διαβεί κάτω από τις «μνημονιακές» δεσμεύσεις και συνθήκες. Μετά το 2014, μπορεί η κρίση να μην έχει την ένταση της πρώτης πενταετίας, με την οικονομική κατάρρευση να βρίσκεται προ των πυλών, δεν παύει όμως να βρίσκεται ακόμη σε «μνημονιακή» πραγματικότητα. Μέσα σε αυτή την πραγματικότητα, την οποία βιώνει καθημερινά το σύνολο των ελλήνων πολιτών, το κύριο μέλημα του ΣΤΕ είναι να εξασφαλίζεται η αξιοπρεπής διαβίωση της πλειονότητας των πολιτών που πλήττονται βαρύτερα από τις «μνημονιακές» ρυθμίσεις, και όχι τόσο των

¹⁸² Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 25.

μικρότερων και, μάλιστα, «προνομιούχων» ομάδων, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι οι αποφάσεις του δεν επηρεάζονται και από άλλες εσωτερικές ή εξωτερικές του Δικαστηρίου συνθήκες. Με την ΟΛΣΤΕ 2287/2015 κρίθηκαν ως αντισυνταγματικές οι περικοπές των κύριων και επικουρικών συντάξεων, που πλήττουν την ευημερία της μεγαλύτερης μερίδας των συνταξιούχων της χώρας. Όσον αφορά, όμως, στις παροχές που αποτελούν είτε κάτι το ιδιαίτερο, το «προνομιακό» (κατά την ορολογία της ΣτΕ 660/2016), είτε κάτι το «παραπάνω» (στην ΟΛΣΤΕ 734/2016 η προσφεύγουσα εξακολουθούσε να παίρνει ένα ικανοποιητικό - για τα δεδομένα της εποχής - ποσό εφάπαξ, αν και αρκετά μειωμένο), το Δικαστήριο συστέλλεται, «αυτοπεριορίζεται», αποφεύγει να διαγνώσει την αντισυνταγματικότητα των νομοθετικών επιλογών. Εφαρμόζει, έτσι, μια δική του «μνημονιακή» οπτική του «μέτρον ἄριστον».

2. Εργασιακά ζητήματα:

α) **ΣτΕ 2307/2014 (Ολομ.):** Η εκτενέστατη αυτή απόφαση του ΣτΕ έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζεται σημειολογικά ως η απόφαση «του δεύτερου Μνημονίου», καθώς έκρινε επί της συνταγματικότητας σειράς ρυθμίσεων του ν. 4046/2012, στον οποίο προσαρτήθηκε το «Μνημόνιο II». Συγκεκριμένα, αφορά στην εκδίκαση αιτήσεων πλήθους συνδικαλιστικών σωματείων (εργαζομένων και συνταξιούχων) για την ακύρωση της Πράξης Υπουργικού Συμβουλίου 6 της 28.2.2012 (εφεξής ΠΥΣ 6/2012), με την οποία ρυθμίζονται ζητήματα σχέσεων εργασίας, συλλογικής αυτονομίας και διαιτησίας, καθώς και των διατάξεων του άρθρου 1 παρ. 6 του ν. 4046/2012, κατ' επίκληση των οποίων εκδόθηκε η ΠΥΣ 6/2012, ως αντικείμενων σε διατάξεις του Συντάγματος, του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και διεθνών συμβάσεων. Ειδικότερα, οι προβλέψεις της ΠΥΣ που προσβάλλονται αφορούν α) τη μείωση των κατώτατων ορίων μισθών και ημερομισθίων της από 15.7.2010 Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας κατά 22% και για τους νέους ηλικίας κάτω των 25 ετών κατά 32%, β) τη ρύθμιση ότι η διάρκεια ισχύος των συλλογικών συμβάσεων εργασίας δεν μπορεί πλέον να υπερβαίνει τα τρία (3) έτη, γ) τη μείωση σε τρίμηνο (από εξάμηνο) του χρόνου ισχύος κανονιστικών όρων συλλογικής σύμβασης εργασίας μετά τη λήξη ή την καταγγελία τους («μετενέργειας»), δ) την κατάργηση της δυνατότητας μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία σε περίπτωση αποτυχίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων, ε) την αναστολή «μέχρι το ποσοστό της ανεργίας να διαμορφωθεί σε ποσοστό κάτω του 10%» της ισχύος διατάξεων νόμων,

κανονιστικών πράξεων, συλλογικών συμβάσεων εργασίας ή διαιτητικών αποφάσεων, που προβλέπουν μισθολογικές αυξήσεις με βάση το χρόνο εργασίας και, τέλος, στ) την κατάργηση των «ρητρών μονιμότητας», που παρέχουν σε μισθωτούς με σχέση εργασίας αορίστου χρόνου αυξημένες εγγυήσεις έναντι των απολύσεων.

Συνοπτικά, το Δικαστήριο, αφού προέβη σε αναλυτική παρουσίαση των λόγων δημοσίου συμφέροντος που υπαγορεύουν τις συγκεκριμένες επιλογές του νομοθέτη, όπως είχε πράξει και στην ΟΛΣΤΕ 668/2012, επισημαίνει ότι στερείται της εξουσίας ελέγχου των νομοθετικών επιλογών. Εμμένει, έτσι, στον αυτοπεριορισμό του, αναγνωρίζοντας ότι τα επίμαχα μέτρα λήφθηκαν κάτω από όλως εξαιρετικές περιστάσεις, «δηλαδή προ του κινδύνου στάσης πληρωμών και κατάρρευσης της εθνικής οικονομίας με απρόβλεπτες οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες»¹⁸³. Αυτός ο σπουδαίος κίνδυνος δικαιολογεί τόσο το νομοθέτη στη λήψη των επίμαχων μέτρων, τα οποία δεν εμφανίζονται πάντως «ως μη πρόσφορα ή μη αναγκαία για την επίτευξη του παραπάνω, συνταγματικώς θεμιτού, σκοπού», όσο και τον δικαστή στη διενέργεια οριακού μόνο ελέγχου της συνταγματικότητας των αντίστοιχων ρυθμίσεων και στη μη υποκατάσταση του νομοθέτη στις κρίσιμες επιλογές του. Οι εν λόγω ρυθμίσεις, μάλιστα, κρίθηκε ότι εν γένει δεν παραβιάζουν την αρχή της αναλογικότητας ούτε θίγουν τον πυρήνα των δικαιωμάτων που απορρέουν από τα άρθρα 22 παρ. 1 και 2 και 23 Συντ., εφόσον η συνδικαλιστική ελευθερία και το δικαίωμα της απεργίας δεν θίγονται και οι θεσμοί της συλλογικής αυτονομίας καταρχήν διατηρούνται. Μοναδική εξαίρεση στη συνταγματικότητα των παραπάνω ρυθμίσεων αποτελεί το μέτρο της κατάργησης της δυνατότητας μονομερούς προσφυγής στη διαιτησία. Μόνο τούτο κρίθηκε αντισυνταγματικό, ως παραβιάζον τη διάταξη του άρθρου 22 παρ. 2 Συντ., η οποία επιβάλλει στο νομοθέτη να θεσπίσει σύστημα διαιτησίας, ως επικουρική διαδικασία επίλυσης των συλλογικών διαφορών εργασίας σε περίπτωση αποτυχίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Η ενεργοποίηση δε της διαδικασίας αυτής δεν προϋποθέτει τη συναίνεση και των δύο μερών της συλλογικής διαφοράς, αλλά αρκεί προς τούτο η θέληση έστω και του ενός μέρους. Το αντίθετο παραβιάζει τόσο το γράμμα όσο και το σκοπό της παραπάνω διάταξης.¹⁸⁴

¹⁸³ Σκ. 23 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁸⁴ Σκ. 32 της σχολιαζόμενης απόφασης.

Αξιοσημείωτη, πάντως, είναι η ελλειπτική αναφορά της απόφασης στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., κάτι που δύσκολα θα περίμενε κανείς δεδομένης της συχνότατης επίκλησης από τους αιτούντες της παραβίασης της εν λόγω διάταξης, ως ενισχυτικού, κατά βάση, ισχυρισμού στα βασικά τους επιχειρήματα. Βέβαια, αυτό συμβαίνει διότι, όπως διαπιστώθηκε παραπάνω, το Δικαστήριο δίνει προτεραιότητα στην κρίση περί προσβολής των ειδικότερων θεμελιωδών διατάξεων, εφόσον αυτές επαρκούν για τη θεμελίωση του σκεπτικού του, έναντι της γενικής διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Το μόνο σημείο της απόφασης όπου εμφανίζεται το επίμαχο άρθρο είναι στην αντιμετώπιση του ισχυρισμού των αιτούντων ότι η νομοθετική πρόβλεψη περί αναστολής της ισχύος διατάξεων που προβλέπουν αυξήσεις μισθών ή ημερομισθίων για μια τριετία, περιλαμβανομένων και εκείνων περί υπηρεσιακών ωριμάνσεων, σε συνδυασμό και με τη μείωση του κατώτατου μισθού και ημερομισθίου, «οδηγεί σε πτώση του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών σε βαθμό που αντίκειται στις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Συντ., διότι πλήττει την αξία του ανθρώπου και το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας»¹⁸⁵. Εν προκειμένω το Δικαστήριο αρκείται να δηλώσει ότι η επίμαχη διάταξη της ΠΥΣ δικαιολογείται από την - κατά την κρίση του νομοθέτη και της Διοίκησης - συνδρομή λόγων υπέρτερου κοινωνικού συμφέροντος, τεκμηριώνεται δε επαρκώς με βάση τις «μνημονιακές» υποχρεώσεις της χώρας. Εκτιμά, λοιπόν, ότι η υπό κρίση ρύθμιση είναι, κατά το άρθρο 22 Συντ. περί συλλογικής αυτονομίας, καταρχήν ανεκτή. Επομένως, κατά τη φρασεολογία της απόφασης, «οι περί του αντιθέτου προβαλλόμενοι λόγοι ακυρώσεως είναι, κατά τα ανωτέρω, απορριπτέοι ως αβάσιμοι»¹⁸⁶. Γίνεται, έτσι αντιληπτό ότι το ΣτΕ, κατά πάγια τακτική του, αφού δεν διέγνωσε προσβολή του επιμέρους δικαιώματος της συλλογικής αυτονομίας των αιτούντων, δεν θεωρεί αναγκαίο να επιχειρηματολογήσει περαιτέρω για τη γενική διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.: η ειδική διάταξη του θεμελιώδους δικαιώματος δεν προσβάλλεται, άρα οι υπόλοιποι γενικότεροι ισχυρισμοί είναι συλλήβδην απορριπτέοι.

β) **ΣτΕ 100/2017 (Ολομ.):** Με την απόφαση αυτή η Ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε αντισυνταγματική την απόφαση του Υπουργού Ανάπτυξης που επέτρεπε τη λειτουργία των εμπορικών καταστημάτων τις Κυριακές, σε τρεις περιοχές της χώρας. Κατά μια άποψη, η εν λόγω απόφαση επιβεβαιώνει πια πανηγυρικά την

¹⁸⁵ Σκ. 35 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁸⁶ Σκ. 36 της σχολιαζόμενης απόφασης.

ανθρωποκεντρική στροφή του δικαστηρίου¹⁸⁷ που, όπως προαναφέρθηκε, άρχισε με τις αποφάσεις των «ειδικών μισθολογίων» και συνεχίστηκε με τις ΟΛΣΤΕ 2287-90/2015.

Αναλυτικότερα, με τους ν. 4177/2013, 4208/2013 και 4254/2014, προβλέφθηκε ότι με απόφαση του Υπουργού Ανάπτυξης θα ορίζονται τρεις τουριστικές περιοχές, στις οποίες θα επιτρέπεται πιλοτικά για ένα χρόνο η λειτουργία των εμπορικών καταστημάτων τις Κυριακές, χωρίς να απαιτείται για αυτό η έκδοση απόφασης του αντιπεριφερειάρχη. Κατόπιν αυτών, εκδόθηκε η από 7-7-2014 υπουργική απόφαση με την οποία επιτράπηκε δοκιμαστικά για ένα χρόνο η προαιρετική λειτουργία των εμπορικών καταστημάτων τις Κυριακές στις νομαρχίες: α) Αττικής (Ιστορικό κέντρο Αθηνών και Δήμος Ραφήνας - Πικερμίου), β) Κεντρικής Μακεδονίας (Ιστορικό κέντρο Θεσσαλονίκης και Χαλκιδική) και γ) Νοτίου Αιγαίου (Ρόδο, Κω, Ερμούπολη Σύρου, Μύκονο και Θήρα). Κατά της επίμαχης υπουργικής απόφασης προσέφυγαν στο ΣΤΕ επαγγελματικές ενώσεις (π.χ. η Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών -Βιοτεχνών - Εμπόρων Ελλάδος) και ανεξάρτητοι επαγγελματίες και έμποροι και ζητούσαν να ακυρωθεί ως αντισυνταγματική και παράνομη.

Η Ολομέλεια του ΣΤΕ έκρινε ότι η νομοθετική εξουσιοδότηση στον Υπουργό Ανάπτυξης να εκδίδει απόφαση για τη λειτουργία των καταστημάτων τις Κυριακές σε τρεις τουριστικές περιοχές, «χωρίς συγκεκριμένο προσδιορισμό», είναι αντίθετη στο άρθρο 43 Συντ., που επιτάσσει για παρόμοια θέματα να εκδίδονται Προεδρικά Διατάγματα και όχι υπουργικές αποφάσεις. Και αυτό σημειώνεται στη δικαστική απόφαση, ανεξαρτήτως των λόγων οι οποίοι αναφέρονται στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας των χριστιανών. Παράλληλα, στην απόφαση του Δικαστηρίου καταγράφονται τα συνταγματικά δικαιώματα των εργαζομένων και των πολιτών σε σχέση με την αργία της Κυριακής. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «Το Σύνταγμα κατοχυρώνει για τους πάσης φύσεως εργαζομένους και απασχολούμενους (ελεύθερους επαγγελματίες, κ.λπ.) το δικαίωμα ελεύθερου χρόνου και της απόλαυσης του ατομικού και του από κοινού με την οικογένειά τους, ως τακτικό διάλειμμα της εβδομαδιαίας εργασίας. Το διάλειμμα αυτό υπηρετεί την υγεία και την ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου με τη φυσική και ψυχική ανανέωση που προσφέρει η τακτική αργία στον εργαζόμενο άνθρωπο εντός της κάθε εβδομάδας (άρθρο 5 και 21 Συντ.). Συναφώς, προσφέρει

¹⁸⁷ Βλ. ΣΤΕ (Ολομ.) 100/2017 με παρατηρήσεις Βλαχόπουλου Σ.- Λαζαράτου Π., ΘΠΔΔ 2017, σελ. 302 επ.

και τη δυνατότητα οργάνωσης της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής του, θέματα για τα οποία μεριμνά επίσης το Σύνταγμα (άρθρο 21). Περαιτέρω το ως άνω δικαίωμα προσλαμβάνει πρακτική αξία για τους εργαζόμενους όταν αυτοί δύνανται μόνοι ή από κοινού με την οικογένειά τους να μετέχουν στη συλλογική ανάπαυλα μιας κοινής αργίας ανά εβδομάδα, ως τέτοια ημέρα έχει επιλεγεί κατά μακρά παράδοση, τόσο στην Ελλάδα όσο και στα λοιπά κράτη της Ευρώπης, η σχετιζόμενη με τη χριστιανική θρησκεία». Για τους λόγους αυτούς κρίθηκε μη νόμιμη και ακυρώθηκε η επίμαχη Υπουργική Απόφαση.

Είναι πασιφανές ότι τα αναφερόμενα στη σχολιαζόμενη απόφαση επιμέρους θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου συνιστούν ειδικότερες εκφάνσεις του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ. για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ενώ πηγή όλων αυτών είναι ο κατ' άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Εφόσον τα εν λόγω δικαιώματα προστατεύονται από ειδικές συνταγματικές διατάξεις, το ΣτΕ αρκείται στην επίκληση των επιμέρους αυτών διατάξεων, οι οποίες εν προκειμένω εξασφαλίζουν αυξημένη προστασία έναντι του γενικού κριτηρίου της αξίας του ανθρώπου. Πάντως, σύμφωνα με τον Π. Παραρά¹⁸⁸, σε επίπεδο σχέσεων εργασίας ιδιωτικού ή δημοσίου δικαίου, οι κατ' έτος χορηγούμενες άδειες και οι κατοχυρωμένες αργίες και, γενικότερα, το «δικαίωμα στον ελεύθερο χρόνο» αποτελούν προφανή εκδήλωση του σεβασμού της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Το να μπορείς να διαθέτεις ορισμένο χρόνο αποκλειστικά για τον εαυτό σου, είναι προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.

3. Φορολογικά ζητήματα:

α) **Αρνητική νομολογία:** Είναι γεγονός πως το ΣτΕ δεν τηρεί απόλυτη στάση στη σύνδεση της αξίας του ανθρώπου με την επιβολή φόρων, η πληρωμή των οποίων ανήκει στον πυρήνα των υποχρεώσεων του Έλληνα πολίτη¹⁸⁹. Σπανίως κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας φορολογικών ρυθμίσεων θα εντοπίσουμε στο δικανικό συλλογισμό αναφορά στην αρχή της αξίας του ανθρώπου. Και όταν ακόμα αυτό συμβαίνει, το Δικαστήριο ακολουθεί κατά κανόνα την εξής συλλογιστική πορεία: εφόσον η επιβολή του εκάστοτε φορολογικού μέτρου δεν αντίκειται στα άρθρα 4 παρ. 5 και 78 παρ. 1 Συντ., δεν παραβιάζει τις

¹⁸⁸ Βλ. Παραρά, Σύνταγμα – Corpus I, Άρθρα 1-4, ό.π., σελ. 226.

¹⁸⁹ Ζιάμου σε Σπυρόπουλου Φ.- Κοντιάδη Ξ. - Ανθόπουλου Χ. - Γεραπετρίτη Γ., Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, ό.π., σελ. 29.

αρχές της καθολικότητας και της ισότητας του φόρου και δεν υπερβαίνει τα όρια της διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη να καθορίζει τον ενδεδειγμένο εκάστοτε τρόπο φορολόγησης διαφόρων κατηγοριών φορολογουμένων, ιδίως ενόψει της εξυπηρέτησης των λόγων υπέρτερου δημόσιου συμφέροντος που σχετίζονται με τη συγκαιρινή δημοσιονομική κατάσταση της χώρας, δεν συνιστά δυσανάλογη επέμβαση στην περιουσία των φορολογουμένων που παραβιάζει το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.. Χαρακτηριστικές αποφάσεις αντίστοιχου περιεχομένου είναι οι ΣτΕ (Ολομ.) 532/2015 και 2565/2015. Αναλυτικότερα:

α. 1) **ΣτΕ 532/2015 (Ολομ.):** Με την απόφαση αυτή η Ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε επί της προσφυγής που κατέθεσε φορολογούμενος κατά εκκαθαριστικών σημειωμάτων Φόρου Ακίνητης Περιουσίας Φυσικών Προσώπων (Φ.Α.Π.) ετών 2011 και 2012 αντίστοιχα, με τα οποία του επιβλήθηκε ο Φ.Α.Π. επί ακινήτων του, κατόπιν εφαρμογής των άρθρων 27 και επ. του ν. 3842/2010. Ακροθιγώς, ο προσφεύγων προέβαλε ως λόγο ακύρωσης των προσβαλλόμενων πράξεων την έλλειψη προσόδων από τα επιβαρυνόμενα με τον επιβληθέντα φόρο ακίνητα (στα δύο εξ αυτών είχε αποκλειστικά το δικαίωμα ψιλής κυριότητας, με αποτέλεσμα να αδυνατεί να τα εκμεταλλευτεί οικονομικά), η οποία, σε συνδυασμό με τις λοιπές φορολογικές επιβαρύνσεις της ακίνητης περιουσίας και με την αξιοσημείωτη μείωση των εισοδημάτων από την επαγγελματική του δραστηριότητα κατά τα τελευταία έτη, συνεπάγεται την υπέρμετρη οικονομική επιβάρυνσή του, άγουσα ουσιαστικά σε δήμευση περιουσίας, η οποία αντίκειται στο άρθρο 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ. Επιπρόσθετα, έθεσε θέμα αντισυνταγματικότητας των διατάξεων του ν. 3842/2010 λόγω αντίθεσής τους στα άρθρα 78 παρ. 1 και 4 παρ. 1 και 5 Συντ. και τις κατοχυρωμένες από αυτά αρχές της καθολικότητας και ισότητας του φόρου.

Το Δικαστήριο απέρριψε τους ισχυρισμούς του προσφεύγοντα με το σκεπτικό ότι, κατά τη διάταξη του άρθρου 78 παρ. 1 Συντ., αντικείμενο φορολογικής επιβάρυνσης μπορούν να αποτελέσουν όχι μόνο το εισόδημα, αλλά αυτοτελώς και η περιουσία, οι δαπάνες ή οι συναλλαγές, οπότε ορθώς ο νομοθέτης απέβλεψε στη φοροδοτική ικανότητα που απορρέει από αυτή καθεαυτή την κατοχή της ανωτέρω ακίνητης περιουσίας ως φορολογητέας ύλης. Παράλληλα, για τον προσδιορισμό της αξίας της ακίνητης περιουσίας ως αντικειμένου της φορολογικής επιβάρυνσης λήφθηκαν υπόψη από το νομοθέτη γενικά και αντικειμενικά κριτήρια και προβλέφθηκαν περιπτώσεις απαλλαγής από το φόρο.

Με τα δεδομένα αυτά, η επιβολή του Φ.Α.Π. δεν υπερβαίνει τα όρια της διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη να διαμορφώνει το φορολογικό σύστημα και τον τρόπο φορολόγησης διάφορων κατηγοριών φορολογικών στοιχείων και, επομένως, δεν παραβιάζονται συνταγματικές διατάξεις. Τέλος, για τον υπολογισμό του Φ.Α.Π. λαμβάνεται υπόψη η αξία της ψιλής κυριότητας, συνεπώς η επιβολή του δεν αντίκειται στις αρχές της καθολικότητας και της ισότητας του φόρου. Επί του ισχυρισμού του προσφεύγοντος περί αντίθεσης στο Σύνταγμα των διατάξεων του ν. 3842/2010, δοθέντος ότι δεν συνεκτιμήθηκε κατά την επιβολή του φόρου η μείωση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, το δικαστήριο έκρινε ότι οι επίμαχες επιβαρύνσεις που θεσπίζονται, λόγω του έκτακτου χαρακτήρα και του σκοπού τους, δεν καθιστούν τον Φ.Α.Π. αντίθετο στο άρθρο 4 παρ. 1 και 5 Συντ..

Επιπρόσθετα, το Δικαστήριο έκρινε ότι, λαμβανομένου υπόψη του δημοσίου σκοπού για τον οποίο θεσπίστηκε ο Φ.Α.Π., ήτοι της δίκαιης ανακατανομής των φορολογικών υποχρεώσεων, καθώς και του ύψους των προβλεπόμενων συντελεστών, του αφορολόγητου ποσού και των απαλλαγών του άρθρου 29 του ν. 3842/2010, δεν δύναται να στοιχειοθετηθεί αντίθεση στο άρθρο 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ ούτε στο άρθρο 17 Συντ., με το οποίο προστατεύεται η ιδιοκτησία. Για τους ίδιους ως άνω λόγους δεν συντρέχει περίπτωση παραβίασης ούτε της αρχής της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' Συντ.), ούτε όμως και του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. σχετικά με το σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου.

α. 2) **ΣτΕ 2565/2015 (Ολομ.):** Με την εν λόγω απόφαση η Ολομέλεια του ΣτΕ έκρινε επί αίτησης φυσικών προσώπων για την ακύρωση των κανονιστικών πράξεων του Υπουργού Οικονομικών, οι οποίες εκδόθηκαν κατ' εξουσιοδότηση των διατάξεων των άρθρων 29, 30 και 31 του ν. 3986/2011 και αφορούν στη διαδικασία βεβαίωσης και είσπραξης της ειδικής εισφοράς αλληλεγγύης στα φυσικά πρόσωπα, της έκτακτης εισφοράς σε αντικειμενικές δαπάνες (που προκύπτουν από την κυριότητα ή κατοχή επιβατικών αυτοκινήτων ιδιωτικής χρήσης, σκαφών αναψυχής ιδιωτικής χρήσης, αεροσκαφών, ελικοπτέρων και ανεμοπτερόων, καθώς και δεξαμενών κολύμβησης) και του τέλους επιτηδεύματος. Συγκεκριμένα, προβάλλεται από τους αιτούντες ότι οι προβλεπόμενοι στο άρθρο 29 του ν. 3986/2011 συντελεστές για την επιβολή της ειδικής εισφοράς αλληλεγγύης (1% έως 5% ανάλογα με το ύψος του εισοδήματος) δεν ακολουθούν μια κλιμάκωση ανά κλιμάκιο εισοδήματος, αλλά ακολουθούν τη λογική της

εφαρμογής μεγαλύτερου συντελεστή επί μεγαλύτερου συνολικού εισοδήματος, ενώ η επίμαχη επιβάρυνση επιβλήθηκε στα εισοδήματα άνω των δώδεκα χιλιάδων (12.000) Ευρώ μόνο των φυσικών προσώπων, όχι δε και σε εισοδήματα νομικών προσώπων. Επίσης, η προβλεπόμενη στο άρθρο 30 του οικείου νόμου έκτακτη εισφορά σε αντικειμενικές δαπάνες εισάγει αναπιολόγητα διαφορετική μεταχείριση μεταξύ των φορολογούμενων αντικειμένων (π.χ. επιβολή στα αυτοκίνητα ιδιωτικής χρήσης μόνο και όχι και στα αντίστοιχα ποσά που προκύπτουν από την κυριότητα ή κατοχή αυτοκινήτων επαγγελματικής χρήσης). Ακόμα, οι αιτούντες ισχυρίζονται ότι το τέλος επιτηδεύματος συνιστά κεφαλικό φόρο, διότι με την επίμαχη διάταξη του άρθρου 31 του ν. 3986/2011 ταυτίζεται το υποκείμενο με το αντικείμενο του φόρου. Επομένως, κατά τους ισχυρισμούς τους, η επιβολή των τριών επίδικων επιβαρύνσεων παραβιάζει τις διατάξεις των άρθρων 4 παρ. 1 και 5 και 78 παρ. 1 Συντ. και τις απορρέουσες από αυτά αρχές της καθολικότητας και της ισότητας του φόρου. Τέλος, ενόψει της μείωσης των εισοδημάτων των αιτούντων, εξαιτίας αφενός μεν και των λοιπών μέτρων που έχουν ληφθεί προς αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης της χώρας (Ε.Ε.Τ.Η.Δ.Ε, αύξηση Φ.Π.Α. κ.λπ.) και αφετέρου της αδυναμίας πάταξης της φοροδιαφυγής και δίκαιης κατανομής των φόρων, παραβιάζεται με τα επίδικα φορολογικά μέτρα τόσο η αρχή της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' Συντ.) όσο και το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ..

Το Δικαστήριο έκρινε ότι, στο πλαίσιο της ευρείας ευχέρειας που παρέχεται από το άρθρο 4 παρ. 5 Συντ. στον κοινό νομοθέτη προς διαμόρφωση του φορολογικού συστήματος, είναι συνταγματικώς ανεκτός ο καθορισμός **α)** διαφοροποιημένων συντελεστών, αναλόγως του ύψους του συνολικού εισοδήματος εκάστου, **β)** συγκεκριμένης φορολογικής επιβάρυνσης σε ορισμένο μόνο κύκλο προσώπων και σε συγκεκριμένη και εξ αντικειμένου οριζόμενη φορολογητέα ύλη, και **γ)** ενός ελάχιστου ποσού φόρου, προς σύλληψη διαφεύγουσας φορολογικής ύλης, το οποίο υπολογίζεται με συναγωγή τεκμηρίων που στηρίζονται σε γενικά και αντικειμενικά κριτήρια, συναφή προς το αντικείμενο της εκάστοτε ρύθμισης και συνάδοντα με τα διδάγματα της κοινής πείρας, και μπορεί να καταβληθεί από όλους τους βαρυνόμενους με αυτό, λόγω του χαμηλού ύψους του, χωρίς να παραβιάζεται με αυτούς τους τρόπους η επιβαλλόμενη από την ως άνω συνταγματική διάταξη ισότητα των βαρών ανάλογα με τη φοροδοτική ικανότητα εκάστου. Περαιτέρω, η υποχρέωση που γεννάται από την επιβολή των επίμαχων φορολογικών επιβαρύνσεων δικαιολογείται από λόγους δημοσίου

συμφέροντος, που ανάγονται στην αντιμετώπιση της δεινής οικονομικής κρίσης της χώρας, και δεν οδηγεί, δεδομένου του χαμηλού ύψους της επιβάρυνσης και της περιορισμένης χρονικής διάρκειας επιβολής της, στη δημιουργία υπέρμετρου βάρους, ικανού να κλονίσει την περιουσιακή κατάσταση των υπόχρεων ή να εξαντλήσει την αξία των περιουσιακών στοιχείων επί των οποίων επιβάλλεται. Επομένως, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν αναιρείται κατά τρόπο προφανή η σχέση αναλογικότητας που επιβάλλεται να υπάρχει ανάμεσα στους επιδιωκόμενους με τις επίμαχες ρυθμίσεις σκοπούς και το επιβαλλόμενο με αυτές βάρος. Ιδίως ως προς το τέλος επιτηδεύματος έκρινε ότι δεν συνιστά κεφαλικό φόρο καθώς, και μεν η ιδιότητα του επιτηδευματία ή του ελεύθερου επαγγελματία και η λόγω αυτής άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας αποτελεί το κριτήριο επιβολής του φόρου, ο τελευταίος όμως έχει ως αντικείμενο το εισόδημα των βαρυνόμενων.

Ως προς τον ισχυρισμό των αιτούντων περί παραβίασης της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., το Δικαστήριο και πάλι αυτοπεριορίζεται, υπογραμμίζοντας πρωτίστως ότι του επιτρέπεται οριακός μόνο έλεγχος της συνταγματικότητας των νομοθετικών επιλογών, οι οποίες εντάσσονται στην προσπάθεια εξόδου της χώρας από την οικονομική κρίση. Συγκεκριμένα, στην απόφαση σημειώνεται εμφατικά ότι ο νομοθέτης, «εφόσον πρόκειται για διαμόρφωση φορολογικής πολιτικής, διαθέτει, καταρχήν, ευρύ περιθώριο σχετικής εκτιμήσεως, η οποία ελέγχεται οριακά και αρνητικά μόνον, υπό την έννοια της τηρήσεως των ορίων που του επιβάλλει η αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που επικαλούνται οι αιτούντες, καθώς και οι αρχές της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ. 1 Συντάγματος) και της δίκαιης ισορροπίας μεταξύ επιδιωκόμενων σκοπών και θεσπιζόμενων μέτρων. Εν προκειμένω, η εισφορά σε αντικειμενικές δαπάνες επιβλήθηκε εκτάκτως, για περιορισμένη χρονική διάρκεια, και, ως εκ της κατοχής των περιουσιακών στοιχείων στα οποία αναφέρεται, επιβάλλεται στους, κατά τεκμήριο, πλέον εύρωστους οικονομικά φορολογουμένους. Για την εισφορά αλληλεγγύης ελήφθη πρόνοια από τον νομοθέτη, ώστε να μην υπάρχει διαφορετική φορολογική μεταχείριση εισοδημάτων ίδιου ύψους, ενώ το τέλος επιτηδεύματος, λόγω του χαμηλού ύψους του, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά, ακόμη και σε συνδυασμό με τις λοιπές δύο φορολογικές επιβαρύνσεις, μη ανεκτό κατά το Σύνταγμα περιορισμό στο δικαίωμα της περιουσίας. Εξάλλου, κατά την επιβολή κάθε μιας από τις επίδικες φορολογικές επιβαρύνσεις, οι οποίες, άλλωστε, βαρύνουν, καταρχήν, διαφορετικές κατηγορίες φορολογουμένων, προβλέπονται ρυθμίσεις με σκοπό την

ελάφρυνση ή και απαλλαγή των χαμηλότερων εισοδημάτων και των ευπαθών ομάδων». Και καταλήγει: «Με τα δεδομένα αυτά, η επιβολή των επίδικων φορολογικών επιβαρύνσεων, συνεπάγεται μεν αυξημένη φορολογική επιβάρυνση στις κατηγορίες εκείνες πολιτών που, ως εκ των ευνοϊκών συνθηκών υπό τις οποίες διατελούν, εμπίπτουν στις προϋποθέσεις και των τριών επιβαρύνσεων, και μείωση των συνολικών διαθεσίμων τους, λαμβανομένων, όμως, υπόψη αφενός του δημόσιου σκοπού, χάριν του οποίου θεσπίστηκαν οι επιβαρύνσεις αυτές και αφετέρου των λοιπών, κατά τα ανωτέρω, συνθηκών βάσει των οποίων επιβάλλονται, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι η ταυτόχρονη επιβολή τους, σε εκείνους, ως προς τους οποίους, ενδεχομένως, επιβάλλονται σωρευτικώς, συνιστά *δυσανάλογη*, υπό την ανωτέρω έννοια, *επέμβαση στην περιουσία των φορολογουμένων η οποία παραβιάζει το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος*, και ο σχετικός λόγος ακυρώσεως πρέπει να απορριφθεί (πρβλ. 1972/2012 Ολομ.)»¹⁹⁰.

β) **Θετική νομολογία:** Πέρα, όμως, από τις παραπάνω περιπτώσεις «αρνητικής» νομολογίας, στις οποίες το Δικαστήριο κρίνει ότι η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. δεν προσβάλλεται και ο αντίστοιχος ισχυρισμός πρέπει να απορριφθεί, δημιουργεί δε απλώς ένα γενικό περίγραμμα «ακραίων ορίων» της έννοιας της αξίας του ανθρώπου, στη νομολογία της κρίσης σχετικά με τα φορολογικά ζητήματα εντοπίζονται ορισμένες αποφάσεις που ξεχωρίζουν για την αξιοποίηση σε αυτές της εν λόγω διάταξης. Ειδικότερα:

β. 1) **ΣΤΕ 1972/2012 (Ολομ.):** Χαρακτηριστικό παράδειγμα αξιοποίησης από το δικαστή της συνταγματικά κατοχυρωμένης αρχής του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας, συνιστά η απόφαση 1972/2012 της Ολομέλειας για το έκτακτο ειδικό τέλος ηλεκτροδοτούμενων δομημένων επιφανειών (ΕΕΤΗΔΕ). Η απόφαση αυτή εντάσσεται στην ενότητα των φορολογικών ζητημάτων διότι κρίθηκε από το ΣΤΕ ότι το ειδικό τέλος ηλεκτροδοτούμενων δομημένων επιφανειών δεν συνιστά ανταποδοτικό τέλος, αλλά φόρο¹⁹¹.

Ειδικότερα, το Συμβούλιο της Επικρατείας κλήθηκε να εκδικάσει την αίτηση φυσικού προσώπου κατά του Υπουργού Οικονομικών, με την οποία ο αιτών επιδιώκει να ακυρωθεί η υπ' αριθμόν ΠΟΛ.1211/10.10.2011 απόφαση του Αναπληρωτή Υπουργού των Οικονομικών. Με την τελευταία καθορίστηκε ο

¹⁹⁰ Σκ. 19 της σχολιαζόμενης απόφασης.

¹⁹¹ Σκ. 7-11 της σχολιαζόμενης απόφασης.

τρόπος και η διαδικασία για: α) την είσπραξη του έκτακτου ειδικού τέλους ηλεκτροδοτούμενων δομημένων επιφανειών μέσω των λογαριασμών κατανάλωσης του ηλεκτρικού ρεύματος, β) τη βεβαίωση και είσπραξη του τέλους κατά τις διατάξεις του Κ.Ε.Δ.Ε. από τον κύριο ή επικαρπωτή του ακινήτου σε περίπτωση μη καταβολής του μέσω των λογαριασμών κατανάλωσης του ηλεκτρικού ρεύματος, γ) τη βεβαίωση και είσπραξη του τέλους σε περίπτωση μη συνδρομής των προϋποθέσεων απαλλαγής και δ) την εφαρμογή των διατάξεων και των προϋποθέσεων επιστροφής του ειδικού τέλους από την αρμόδια Δ.Ο.Υ., για το έτος 2011. Με την κρινομένη αίτηση προβάλλονται επίσης λόγοι περί αντισυνταγματικότητας των νομοθετικών διατάξεων του άρθρου 53 του ν. 4021/2011 (ΦΕΚ Α΄ 218/3.10.2011), με τις οποίες επιβλήθηκε και ρυθμίσθηκε το «Έκτακτο Ειδικό Τέλος Ηλεκτροδοτούμενων Δομημένων Επιφανειών (Ε.Ε.Τ.Η.Δ.Ε.)», καθώς η ανωτέρω υπουργική απόφαση εκδόθηκε κατ' εξουσιοδότηση και προβαίνει σε εξειδίκευση και ρύθμιση των λεπτομερειών εφαρμογής των διατάξεων του εν λόγω άρθρου.

Συγκεκριμένα, για τη βεβαίωση και την είσπραξη του επίδικου «τέλους» ορίζεται στην παρ. 9 του άρθρου 53 του ν. 4021/2011 ότι συνεισπράττεται από τη Δ.Ε.Η. και τους εναλλακτικούς προμηθευτές ηλεκτρικού ρεύματος για το έτος 2011 σε δύο (2) ισόποσες δόσεις που εκδίδονται από αυτούς από τον Οκτώβριο του τρέχοντος έτους μέχρι τον Ιανουάριο του 2012, ενώ για την περίπτωση μη καταβολής του «τέλους» μέσω του λογαριασμού κατανάλωσης του ηλεκτρικού ρεύματος, ορίζεται στην παρ. 11 του ίδιου άρθρου ότι η ΔΕΗ και οι εναλλακτικοί προμηθευτές ηλεκτρικού ρεύματος προβαίνουν στην έκδοση εντολής διακοπής του ρεύματος του καταναλωτή προς τον Διαχειριστή του Δικτύου, ο οποίος προβαίνει σε διακοπή της σύνδεσης και δεν το επαναχορηγούν μέχρι να εξοφληθεί το οφειλόμενο τέλος, δεν επιτρέπεται δε η αλλαγή προμηθευτή ηλεκτρικού ρεύματος αν δεν εξοφληθεί προηγουμένως τα ειδικά τέλη.

Η πλειοψηφία των δικαστών έκρινε ότι η θεσπιζόμενη, κατά τα ανωτέρω, δυνατότητα της ΔΕΗ και των εναλλακτικών προμηθευτών ηλεκτρικού ρεύματος να προβαίνουν σε διακοπή της παροχής του ηλεκτρικού ρεύματος αντίκειται στο Σύνταγμα και είναι, ως εκ τούτου, ανίσχυρη. Αναλυτικότερα, η διακοπή της παροχής ηλεκτρικού ρεύματος, ως κύρωση για τη μη πληρωμή του επιβαλλόμενου «τέλους», κρίθηκε αντισυνταγματική ως παραβιάζουσα το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ., που κατοχυρώνει ως ατομικό δικαίωμα την οικονομική ελευθερία, ειδική

εκδήλωση του οποίου αποτελεί για τους ιδιώτες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, η ελευθερία των συμβάσεων. Κρίθηκε, λοιπόν, ότι αποτελεί, καταρχάς, αθέμιτη επέμβαση στην ελεύθερη συμβατική σχέση μεταξύ του προμηθευτή (ΔΕΗ) και του αντισυμβαλλόμενου καταναλωτή, από τη στιγμή που «η επιδίωξη διασφάλισης της καταβολής νομίμως προβλεπόμενης φορολογικής επιβαρύνσεως συνιστά σκοπό θεμιτό μεν καθεαυτό, όμως άσχετο με το αντικείμενο της σύμβασης παροχής ηλεκτρικού ρεύματος». Εξ άλλου, με τη διακοπή της παροχής ηλεκτρικού ρεύματος σε φορολογούμενο για το λόγο ότι δεν είναι συνεπής σε φορολογικές υποχρεώσεις άσχετες προς τις απορρέουσες από τη σύμβαση προμήθειας ηλεκτρικού ρεύματος υποχρεώσεις του, παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας, «διότι πρόκειται περί μέτρου το οποίο άγει σε αναίρεση της καθολικότητας της παροχής των υπηρεσιών κοινωφελούς δικτύου εξυπηρετήσεως για λόγο ο οποίος δεν είναι συναφής με την παροχή της εν λόγω υπηρεσίας».

Στη συνέχεια, στοιχειοθετείται η σύνδεση της προστασίας της περιουσίας με την αξία του ανθρώπου¹⁹², καθώς ο Αντιπρόεδρος και έξι Σύμβουλοι σημείωσαν emphaticά ότι «η κύρωση της διακοπής της παροχής του ηλεκτρικού ρεύματος σε περίπτωση μη καταβολής του επίμαχου «τέλους» αντίκειται όχι μόνον στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος και την αρχή της αναλογικότητας κατά τα εκτεθέντα ανωτέρω, αλλά επίσης και στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος, διότι συνεπάγεται στέρηση κοινωνικού αγαθού ζωτικής σημασίας, ουσιώδους για την αξιοπρεπή, υπό τα σύγχρονα δεδομένα, διαβίωση του ανθρώπου».¹⁹³ Χαρακτηριστική, επίσης, είναι στο σημείο αυτό η συγκλίνουσα γνώμη έξι Συμβούλων, η οποία δέχθηκε ότι η διακοπή του ηλεκτρικού ρεύματος για λόγους μη εκπλήρωσης φορολογικής υποχρέωσης αντίκειται ευθέως στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. για το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου, διότι η ρύθμιση «χρησιμοποιεί αγαθό ζωτικής σημασίας για την ανθρώπινη διαβίωση ως μοχλό πίεσης για την εκπλήρωση φορολογικής υποχρέωσης, υποβιβάζοντας έτσι τον άνθρωπο από υποκείμενο της εννόμου τάξεως σε απλό μέσον για την επίτευξη (οσονδήποτε σοβαρών, αδιάφορο) δημόσιων σκοπών. Επί ευθείας, άλλωστε, όπως εν προκειμένω, προσβολής της κατά το ανωτέρω άρθρο 2 του Συντάγματος «πρωταρχικής υποχρέωσης της Πολιτείας» να σέβεται, σε κάθε ανεξαιρέτως περίπτωση, την ανθρώπινη αξία, δεν νοείται διακριτή αντίθεση και σε άλλες περι

¹⁹² Καραβοκύρη, Το Σύνταγμα και η κρίση, ό.π., σελ. 108.

¹⁹³ Σκέψη 25, Απόφαση 1972/2012 ΣτΕ (Ολομέλεια).

ανθρωπίνων δικαιωμάτων επί μέρους συνταγματικές διατάξεις ή στην αρχή της αναλογικότητας».¹⁹⁴

Ως προς το επίμαχο ζήτημα εκφράστηκε μειοψηφούσα γνώμη, η οποία όμως δεν έκανε καμία αναφορά στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.. Παρατίθεται, ωστόσο, εδώ για το σχηματισμό ολοκληρωμένης εικόνας σχετικά με την απόφαση. Η μειοψηφία, σε ένδειξη δικαστικού αυτοπεριορισμού και εμμένοντας στον οριακό έλεγχο συνταγματικότητας των νομοθετικών επιλογών, υποστήριξε ότι η επίμαχη διάταξη της παρ. 11 του άρθρου 53 του ν. 4021/2011 είναι σύμφωνη προς το Σύνταγμα, καθώς σύμφωνα με παλαιότερη νομολογία της Ολομέλειας του Δικαστηρίου (ΣτΕ 1909-10/2001), «το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος δεν αποκλείει τη δυνατότητα νομοθετικής επέμβασης στην εξέλιξη συστημένης συμβατικής σχέσης, η οποία μάλιστα μπορεί να συνίσταται όχι μόνον στην «αναγκαστική προσαρμογή», αλλά και στην κατάργηση της σύμβασης από τον νομοθέτη, εφ' όσον όμως τούτο «δικαιολογείται για σοβαρούς λόγους δημόσιου συμφέροντος, όπως είναι η βλάβη της εθνικής οικονομίας», η δε σχετική νομοθετική ρύθμιση, επιβαλλόμενη με γενικά και αντικειμενικά κριτήρια, είναι *πρόσφορη και αναγκαία* για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και τηρείται η *αρχή της αναλογικότητας*». Στην προκειμένη περίπτωση, όπως αναφέρει η μειοψηφία, συντρέχουν όλες οι ανωτέρω προϋποθέσεις, καθώς ρητά στην ίδια τη διάταξη της παρ. 1 του άρθρου 53, με την οποία θεσπίζεται το επίδικο έκτακτο τέλος, εξαγγέλλεται ότι αυτό επιβάλλεται «για επιτακτικούς λόγους εθνικού συμφέροντος που συνίσταται στην άμεση μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος». Οι επιμέρους ρυθμίσεις του άρθρου 53 (επιβολή του «τέλους» μόνο στα ηλεκτροδοτούμενα ακίνητα, υποχρέωση καταβολής του «τέλους» από τον χρήστη του ακινήτου με το λογαριασμό του ηλεκτρικού ρεύματος και διακοπή/απαγόρευση της ηλεκτροδότησης του ακινήτου σε περίπτωση μη καταβολής του «τέλους») αποτελούν, κατά την κρίση του νομοθέτη, πρόσφορα και αναγκαία μέτρα για την εξυπηρέτηση του ανωτέρω σκοπού, αφού προφανώς εξυπηρετούν την κατεπείγουσα ανάγκη πραγματοποίησης των εσόδων από το επίδικο «τέλος». Ειδικά, η διακοπή της ηλεκτροδότησης του ακινήτου αποτελεί ένα αποτελεσματικό μέσο εξαναγκασμού για την πληρωμή της φορολογικής αυτής οφειλής. Επίσης, ο περιορισμός της συμβατικής ελευθερίας, μέσω της απαγόρευσης παροχής ηλεκτρικού ρεύματος σε περίπτωση μη καταβολής του «τέλους», δεν αποτελεί ρύθμιση άσχετη προς το αντικείμενο της σύμβασης

¹⁹⁴ Σκ. 25 της σχολιαζόμενης απόφασης.

ηλεκτροδότησης, αφού ο νομοθέτης επέβαλε επί τούτου το επίμαχο «τέλος» μόνο σε ακίνητα για τα οποία υπάρχει σύμβαση παροχής ηλεκτρικού ρεύματος. Τέλος, το επιβαλλόμενο μέτρο, εν όψει του επιδιωκόμενου σκοπού, δεν προσκρούει στην αρχή της αναλογικότητας, αφού μάλιστα η ρύθμιση αυτή δεν καθιστά αδύνατη, αλλά απλώς δυσχεραίνει τη χρήση του ακινήτου, προβλέπει δε την άρση της διακοπής της ηλεκτροδότησης μετά την καταβολή του οφειλόμενου τέλους.

Κατόπιν των ανωτέρω, αξίζει να σημειωθεί ότι η εν λόγω απόφαση είναι η μοναδική της - μέχρι σήμερα - νομολογίας της κρίσης στην οποία η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. απαντάται όχι με την εκδοχή του δικαιώματος στην αξιοπρεπή διαβίωση, όπως στην πλειονότητα των άλλων αποφάσεων της κρίσης, αλλά με την «κλασσική» έννοια της αρχής της αξίας του ανθρώπου, το περιεχόμενο της οποίας έγκειται κυρίως στην απαίτηση να μην υποβιβάζεται ο άνθρωπος σε αντικείμενο, σε απλό μέσο για την εξυπηρέτηση οποιωνδήποτε σκοπών¹⁹⁵. Με άλλα λόγια, η αρχή της αξίας του ανθρώπου αξιοποιείται εδώ ως προστατεύουσα το άτομο από την έκπτωσή του από το καθεστώς του *αξιοπρεπούς ανθρώπου - σκοπού* της πολιτείας σε αυτό του *αντικειμένου - μέσου εκπλήρωσης* ενός σκοπού δημοσίου συμφέροντος. Από τη συνδυαστική ανάγνωση της πλειοψηφούσας και της μειοψηφούσας γνώμης προκύπτει ότι στη συγκεκριμένη υπόθεση η επίκληση της προσβολής της ανθρώπινης αξίας ήταν απαραίτητη για την τεκμηρίωση της αντισυνταγματικότητας της επίμαχης ρύθμισης, διότι, όπως απέδειξε η μειοψηφία της απόφασης, οι άλλες δύο βάσεις στις οποίες στηρίζεται η αντισυνταγματικότητα, δηλαδή η προσβολή της ελευθερίας των συμβάσεων και της αρχής της αναλογικότητας, είναι - αν μη τι άλλο - μαχητές. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη και το γεγονός ότι η εν λόγω απόφαση εκδόθηκε μέσα στην πρώτη φάση της κρίσης, που ο κίνδυνος της χρεοκοπίας του κράτους ήταν ακόμη ορατός, το Δικαστήριο χρειαζόταν μια ακλόνητη βάση για να κρίνει την αντισυνταγματικότητα της «μνημονιακής» αυτής ρύθμισης. Τη βάση αυτή του παρείχε αναμφισβήτητα η αρχή της αξίας του ανθρώπου.

Συμπερασματικά, η προσφορά της σχολιαζόμενης απόφασης στη νομολογία της κρίσης είναι διπλή. Σε επίπεδο μεθοδολογικό, εισάγει μια καινοτομία ως προς την αξιοποίηση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. Όπως διευκρινίστηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, το ΣΤΕ εμμένει σταθερά στην επικουρική, σε σχέση με άλλες ειδικότερες διατάξεις του Συντάγματος, χρήση της εν λόγω διάταξης.

¹⁹⁵ Χρυσόγονου - Βλαχόπουλου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σελ. 148.

Σπανίως η τελευταία αξιοποιείται αυτοτελώς στο δικανικό συλλογισμό προκειμένου να κριθεί η αντισυνταγματικότητα των νομοθετικών ρυθμίσεων. Εντούτοις στην ΟΛΣΤΕ 1972/2012, πρώτη φορά στη νομολογία της κρίσης και μια από τις σπάνιες φορές στη νομολογία του ΣΤΕ γενικότερα, προβάλλεται ότι η παραβίαση της συνταγματικής αρχής της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στοιχειοθετεί *αυτοτελώς* και *ευθέως* λόγο αντισυνταγματικότητας ενός «μνημονιακού» μέτρου, χωρίς να χρειάζεται η συνδυαστική επίκληση της παραβίασης και άλλων συνταγματικών διατάξεων.

Σε επίπεδο ουσιαστικό - εννοιολογικό, το ΣΤΕ με την εν λόγω απόφαση ενστερνίζεται την κρατούσα στη θεωρία άποψη ότι «η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου απαγορεύει την εργαλειοποίηση του υποκειμένου και επιβάλλει τη μεταχείρισή του ως σκοπού και όχι ως απλού μέσου»¹⁹⁶. Μάλιστα την εξελίσσει περαιτέρω, υπογραμμίζοντας ότι κανένας λόγος, όσο σοβαρός κι αν είναι αυτός, επομένως ούτε καν η διαχείριση της πιο δριμείας δημοσιονομικής κρίσης, δεν δύναται να δικαιολογήσει την «πραγματοποίηση» των υποκειμένων της έννομης τάξης, την έκπτωσή τους σε αντικείμενα του κράτους. Και αντικείμενο καθίσταται, σύμφωνα με την παραπάνω οπτική, όποιος στερείται τα μέσα διαβίωσης που του εξασφαλίζουν τη βιοτική του αυτονομία.¹⁹⁷

β. 2) **ΣΤΕ 1087/2017 (Ολομ.)**: Με την απόφαση αυτή η Ολομέλεια του ΣΤΕ εκδίκασε την από 8-11-2014 προσφυγή φορολογουμένου, ο οποίος τυγχάνει πατέρα συνολικά δέκα έξι (16) τέκνων, η οποία είχε αρχικά κατατεθεί στο Μονομελές Διοικητικό Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης. Η επίδικη προσφυγή στρεφόταν κατά της πράξης της Διεύθυνσης Επίλυσης Διαφορών της Γενικής Γραμματείας Δημοσίων Εσόδων, με την οποία απορρίφθηκε ενδικοφανής προσφυγή του ανωτέρω κατά της πράξης διοικητικού προσδιορισμού φόρου εισοδήματος, οικονομικού έτους 2014, της Γενικής Γραμματείας Δημοσίων Εσόδων, προκειμένου, όπως αναφέρεται στην ως άνω πράξη, να κριθεί «το γενικότερο ενδιαφέροντος ζήτημα της συνταγματικότητας (παραβίαση των άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 5 και 21 παρ. 2 του Συντάγματος) της παράλειψης του νομοθέτη να λάβει ειδική μέριμνα για τις πολύτεχνες οικογένειες, υπό τη μορφή

¹⁹⁶ Αναλυτικά για το περιεχόμενο της συνταγματικής επιταγής του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, βλ. παραπάνω, στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας.

¹⁹⁷ Καραβοκύρη, Το Σύνταγμα και η κρίση, ό.π., σελ. 111-112.

είτε θεσπίσεως αφορολόγητου ορίου στο φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων υπέρ των οικογενειών αυτών, είτε προβλέψεως διαδικασίας για την απόδειξη της φοροδοτικής τους ικανότητας...». Η υπόθεση εισήχθη ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, κατά τις διατάξεις του άρθρου 1 του ν. 3900/2010 (θεσμός της «δίκης-πιλότου»), λόγω του γενικότερου ενδιαφέροντος του θέματός της.

Αναλυτικότερα, ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι από τις διατάξεις των άρθρων 4 παρ. 5 και 2 παρ. 1 Συντ. συνάγεται η υποχρέωση του κοινού νομοθέτη να μην επιβαρύνει με φόρο τα πρόσωπα που δεν διαθέτουν φοροδοτική ικανότητα, η δε τελευταία διαγιγνώσκεται καταρχήν μέσω της θέσπισης αφορολόγητου ορίου. Επίσης, όπως συνάγεται από τη διάταξη του άρθρου 20 παρ. 1 Συντ. (δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας), το τεκμήριο ύπαρξης φοροδοτικής ικανότητας δεν μπορεί παρά να είναι μαχητό. Ως εκ τούτου, στην περίπτωση που δεν έχει θεσπιστεί από το νομοθέτη αφορολόγητο όριο, ο φορολογούμενος δύναται να ανταποδείξει ενώπιον του αρμόδιου δικαστηρίου ότι τμήμα του εισοδήματός του, που αναλώθηκε για την κάλυψη στοιχειωδών βιοτικών αναγκών του ιδίου και της οικογένειάς του, δεν πρέπει να φορολογηθεί, αφού δεν υφίσταται για αυτό φοροδοτική ικανότητα. Τέλος, από τη διάταξη του άρθρου 21 παρ. 2 Συντ. απορρέει η υποχρέωση του νομοθέτη να λαμβάνει ιδιαίτερη μέριμνα («ειδική φροντίδα»), μεταξύ άλλων, για τις πολύτεκνες οικογένειες και, συγκεκριμένα, να τους παρέχει αποτελεσματική ελάφρυνση από τα δημόσια βάρη με τη θέσπιση ειδικού αφορολόγητου ορίου κατά τη φορολόγηση του εισοδήματος. Η δε παράλειψη του νομοθέτη να θεσπίσει ένα επαρκές αφορολόγητο όριο για τις πολύτεκνες οικογένειες στοιχειοθετεί, ταυτοχρόνως, και παραβίαση των διεθνών υποχρεώσεων που έχει αναλάβει το Ελληνικό Κράτος και, συγκεκριμένα, των διατάξεων του άρθρου 16 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα της οικογένειας για κοινωνική, νομική και οικονομική προστασία, καθώς και του άρθρου 27 παρ. 1, 2 και 3 της Διεθνούς Συμβάσεως για τα δικαιώματα του παιδιού.¹⁹⁸

Επί των ισχυρισμών του προσφεύγοντα, το ΣτΕ έκρινε, καταρχάς, ότι από τις διατάξεις του άρθρου 4 παρ. 1 και 5 σε συνδυασμό με το άρθρο 78 παρ. 1 Συντ. ως προς τη φορολογία του εισοδήματος, ο νομοθέτης, στο πλαίσιο της ευρείας ευχέρειας που του παρέχει το Σύνταγμα, δεν εμποδίζεται να θεσπίζει, να περιορίζει ή και να καταργεί φορολογικές απαλλαγές, όπως τυχόν αφορολόγητο ποσό για φυσικά πρόσωπα, λαμβάνοντας υπόψη τις εκάστοτε κρατούσες

¹⁹⁸ Αναλυτικά για τους ισχυρισμούς του προσφεύγοντα, βλ. σκ. 6 της σχολιαζόμενης απόφασης.

κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και τηρώντας βέβαια τις αρχές της καθολικότητας του φόρου και της ισότητας στα δημόσια βάρη¹⁹⁹. Επίσης, η διάταξη του άρθρου 21 παρ. 2 Συντ. έχει κατευθυντήριο χαρακτήρα και απευθύνει στον κοινό νομοθέτη έντονη υπόδειξη για τη λήψη κατάλληλων μέτρων φροντίδας υπέρ των πολύτεκνων οικογενειών, από τη διάταξη, ωστόσο, αυτή ουδόλως συνάγεται ότι επί πολυτέκνων οικογενειών δεν μπορεί να επιβληθεί φορολογική επιβάρυνση εν γένει ούτε προκύπτει ότι ο νομοθέτης υποχρεούται να θεσπίζει ειδικό αφορολόγητο όριο κατά τη φορολόγηση του εισοδήματος αυτής της κατηγορίας των φορολογουμένων. Διότι ο ειδικότερος τρόπος εκπλήρωσης της υποχρέωσης που απορρέει από την εν λόγω συνταγματική διάταξη ανήκει στην ευχέρεια του νομοθέτη. Συνεπώς, είναι δυνατόν να προβλεφθεί για την ανωτέρω κατηγορία των φορολογουμένων είτε η θέσπιση αφορολόγητου ορίου, είτε η παροχή έκπτωσης επί του αναλογούντος φόρου, είτε η παροχή ειδικών επιδομάτων, απαλλασσομένων ενδεχομένως από φόρο, για την αντιμετώπιση των αυξημένων οικογενειακών δαπανών, είτε άλλη μορφή μέτρων, είτε συνδυασμός των ανωτέρω. Οι σχετικές δε εκτιμήσεις, σταθμίσεις και επιλογές του νομοθέτη υπόκεινται σε έλεγχο ορίων από τα δικαστήρια²⁰⁰. Εν όψει των προαναφερθέντων, ο τρόπος, με τον οποίο επέλεξε ο νομοθέτης κατά το εν προκειμένω κρίσιμο οικονομικό έτος 2014 να καταστρώσει την κρατική μέριμνα για τις πολύτεκνες οικογένειες, συνίσταται, κυρίως, στην παροχή επιδομάτων στήριξης των τέκνων πολύτεκνων οικογενειών. Τα εν λόγω επιδόματα, μάλιστα, παραμένουν αφορολόγητα και είναι βελτιωμένα σε σχέση με το προϋφιστάμενο καθεστώς. Κατόπιν όλων αυτών, το ΣτΕ έκρινε ότι «οι σχετικές περί επιδομάτων διατάξεις, σε συνδυασμό με τις γενικές διατάξεις της νομοθεσίας περί φορολογίας εισοδήματος, οι οποίες θεσπίζουν, αντί αφορολόγητου ποσού, την έκπτωση δαπανών από το ποσό του εκάστοτε οφειλομένου φόρου, συνθέτουν ένα σύστημα ρυθμίσεως της κρατικής μέριμνας υπέρ των πολύτεκνων, το οποίο, λαμβανομένης υπ' όψη και της δυσμενέστατης δημοσιονομικής συγκυρίας κατά το επίμαχο έτος, δεν υπερβαίνει τα συνταγματικά όρια εντός των οποίων έχει την ευχέρεια να κινηθεί ο νομοθέτης. Συνεπώς, οι διατάξεις που συγκροτούν το σύστημα αυτό δεν αντιβαίνουν προς τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 5 και 21 παρ. 2 του Συντάγματος»²⁰¹. Επιπρόσθετα, η παράλειψη του νομοθέτη να θεσπίσει αφορολόγητο όριο ειδικώς για τις πολύτεκνες οικογένειες δεν στοιχειοθετεί ούτε

¹⁹⁹ Σκ. 8 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²⁰⁰ Σκ. 9-10 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²⁰¹ Σκ. 13 της σχολιαζόμενης απόφασης.

παραβίαση των διατάξεων των άρθρων 16 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και 27 παρ. 1, 2 και 3 της Διεθνούς Συμβάσεως για τα δικαιώματα του παιδιού²⁰².

Αξιοσημείωτα, όμως, ιδίως ως προς τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. είναι μάλλον τα επιχειρήματα της μειοψηφίας στη συγκεκριμένη απόφαση του ΣΤΕ²⁰³. Σύμφωνα, λοιπόν, με την μειοψηφούσα γνώμη, «με την διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος καθιερώνεται ως πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου, ειδικότερα δε, η διασφάλιση ενός επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης του ατόμου, το οποίο δεν επιτρέπεται, εν όψει και του άρθρου 4 παρ. 5 του Συντάγματος, να πλήττεται με την επιβολή φόρων και άλλων οικονομικών βαρών, η οποία, κατά την τελευταία αυτή διάταξη, επιτρέπεται «ανάλογα με τις δυνάμεις» κάθε φορολογούμενου, δηλαδή μόνο εάν και στον βαθμό που υφίσταται φοροδοτική ικανότητα». Η φοροδοτική, δηλαδή, ικανότητα συνίσταται στη δυνατότητα του συγκεκριμένου προσώπου να καταβάλει τον φόρο, χωρίς να θίγεται το ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς, εν όψει του άρθρου 2 παρ.1 Συντ., διαβίωσής του, προσδιορίζεται δε βάσει κριτηρίων αντικειμενικών (εισόδημα ή περιουσία) και υποκειμενικών (προσωπική, οικογενειακή, κοινωνική κατάσταση, υγεία και ηλικία κ.λπ. του φορολογούμενου). Πρέπει, επομένως, κατά την έννοια των ανωτέρω συνταγματικών διατάξεων, να καταλείπεται αφορολόγητο το ποσό εισοδήματος που αντιστοιχεί στις δαπάνες, στις οποίες έχει πράγματι υποβληθεί ο συγκεκριμένος φορολογούμενος για την κάλυψη των, βάσει των ως άνω κριτηρίων, αναγκών αξιοπρεπούς διαβίωσης του ιδίου και της οικογένειάς του (εν όψει και του άρθρου 21 παρ. 1 Συντ.). Ο νόμος πρέπει, συνεπώς, να προβλέπει τη δυνατότητα εξεύρεσης της πραγματικής φοροδοτικής ικανότητας κάθε συγκεκριμένου φορολογούμενου, η οποία διασφαλίζεται, καταρχήν, με τη θέσπιση αφορολόγητου ορίου εισοδήματος, η οποία, σε αντίθεση με άλλες φορολογικές απαλλαγές που θεσπίζονται για οικονομικές, κοινωνικές ή άλλες σκοπιμότητες, υπηρετεί την, κατά το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ., υποχρέωση της Πολιτείας για την διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης του ατόμου.

Μάλιστα, συνεχίζει η μειοψηφία, το τεκμήριο ύπαρξης φοροδοτικής ικανότητας που τυχόν καθιερώνει ο νόμος με την πρόβλεψη αφορολόγητου ορίου πρέπει να είναι μαχητό. Εφόσον, δηλαδή, με το νόμο έχει θεσπισθεί συγκεκριμένο ποσό ως αφορολόγητο όριο εισοδήματος, να επιτρέπεται ανταπόδειξη από τον

²⁰² Σκ. 15 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²⁰³ Σκ. 16 της σχολιαζόμενης απόφασης.

φορολογούμενο. Αν, από την άλλη, δεν έχει θεσπισθεί τέτοιο αφορολόγητο όριο, πρέπει να παρέχεται στο συγκεκριμένο φορολογούμενο η δυνατότητα να αποδείξει ενώπιον της φορολογικής αρχής ή, πάντως, ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου (άρθρο 20 παρ. 1 Συντ.), ότι συγκεκριμένο τμήμα του εισοδήματός του, που αναλώθηκε για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών για την αξιοπρεπή διαβίωση του ιδίου και της οικογένειάς του, δεν πρέπει να φορολογηθεί. Σε κάθε περίπτωση, κατά την άποψη της μειοψηφίας, η υποχρέωση της Πολιτείας για, καταρχήν, θέσπιση αφορολόγητου ορίου εισοδήματος, ως μαχητού τεκμηρίου φοροδοτικής ικανότητας, και, σε αντίθετη περίπτωση, για παροχή σχετικής δυνατότητας ανταπόδειξης του φορολογουμένου, δεν αναιρούνται ούτε αντισταθμίζονται, προκειμένου περί πολύτεκνων φορολογουμένων, από την πρόβλεψη στο νόμο της παροχής έκπτωσης επί του αναλογούντος φόρου ή ειδικών επιδομάτων, απαλλασσομένων ενδεχομένως του φόρου, για την αντιμετώπιση των αυξημένων οικογενειακών δαπανών. *Αλλά και μόνη η μη παροχή της δυνατότητας στον φορολογούμενο να ανταποδείξει* (σε περίπτωση θέσπισης αφορολόγητου ορίου) *ή να αποδείξει* (σε περίπτωση μη θέσπισης αφορολόγητου ορίου) το συγκεκριμένο τμήμα του εισοδήματός του, που πράγματι δαπανήθηκε για τις ανάγκες αξιοπρεπούς διαβίωσης του ιδίου και της οικογενείας του και, ως εκ τούτου, απαλλάσσεται του φόρου, συνιστά *αυτοτελώς παραβίαση των άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 5 και 20 παρ. 1 Συντ.*

Σε μια κριτική αποτίμηση της εν λόγω απόφασης, το θέμα που εξετάζεται ως ουσιαστικό διακύβευμα από το ΣτΕ είναι η κατάργηση του αφορολόγητου ποσού εισοδήματος. Μεταξύ άλλων, το Δικαστήριο κρίνει ότι το αφορολόγητο όριο συνιστά μια μορφή φορολογικής απαλλαγής, ανάμεσα σε αυτές που εναπόκεινται στη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη να προβλέψει ή όχι. Η δε σύνδεση του αφορολόγητου ορίου με την αξιοπρεπή διαβίωση πραγματοποιείται μέσω της συνδυαστικής ερμηνείας των άρθρων 2 παρ. 1 και 4 παρ. 5 Συντ.. Το αφορολόγητο μέρος του εισοδήματος παγίως προβλέπεται μόνο για τα φυσικά πρόσωπα και ποτέ για τα νομικά, γεγονός που το συνδέει αναπόφευκτα με το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.. Από τούτο συνάγεται ότι *υπάρχει ένα μέρος του εισοδήματος το οποίο προορίζεται να καλύψει ανάγκες σύμφυτες με την έννοια της ανθρώπινης ύπαρξης*. Λογικά και εμπειρικά, το πρώτο μέρος του εισοδήματος που αποκτάται, δαπανάται για τη διασφάλιση της διαβίωσης και, μέχρι την κάλυψη της ανάγκης αυτής, δεν υφίστανται πραγματικές δυνάμεις, προκειμένου

να επιβληθεί φόρος²⁰⁴. Πράγματι, η θέσπιση είτε μηδενικού φορολογικού συντελεστή είτε πίστωσης φόρου οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή στην πρόβλεψη αφορολόγητου ποσού εισοδήματος. Στόχος είναι σε κάθε περίπτωση, το μέρος του εισοδήματος αυτού να μην αποσπαστεί, διότι προορίζεται για την εξυπηρέτηση σκοπού που σχετίζεται με την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη. Η δε προστασία αυτή, θα πρέπει να εκτείνεται σε κάθε φυσικό πρόσωπο. Απεναντίας, η θέσπιση άλλων φορολογικών απαλλαγών, πέραν του αφορολόγητου ορίου, προϋποθέτει την ύπαρξη οικονομικών δυνάμεων, οι οποίες όμως απαλλάσσονται από την επιβολή φόρου για λόγους που δικαιολογούνται από άλλες συνταγματικές διατάξεις²⁰⁵, λ.χ. οικογένεια. Έτσι, μπορεί να θεωρηθεί ότι δύο άτομα με το ίδιο εισόδημα, αλλά σε διαφορετική οικογενειακή κατάσταση, δεν έχουν τις ίδιες πραγματικές οικονομικές δυνάμεις. Η διαφοροποίηση αυτή στηρίζεται στην αποδοχή ότι η ονομαστική και η πραγματική αξία του ποσού εισοδήματος, βάσει του οποίου θα γίνει ο προσδιορισμός του φόρου, διαφέρουν λόγω των προσωπικών συνθηκών, όπως είναι η οικογενειακή κατάσταση.²⁰⁶ Κατόπιν όλων αυτών, συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι στις φορολογικές υποθέσεις, η αξιοπρεπής διαβίωση αναπτύσσει την λειτουργία του *κριτηρίου ανεύρεσης των πραγματικών δυνάμεων του φορολογουμένου*.

Περαιτέρω, σύμφωνα με το Δικαστήριο, η υλοποίηση των συνταγματικών επιταγών, εν προκειμένω του άρθρου 21 παρ. 2 Συντ., μπορεί να λάβει χώρα είτε με τη μορφή φορολογικών μέτρων (δηλαδή φορολογικών απαλλαγών) είτε με τη μορφή παροχών (λ.χ. επιδομάτων) είτε με τον συνδυασμό των ανωτέρω²⁰⁷. Από τούτο συνάγεται ότι είναι δυνατό η πολιτική εξουσία να εφαρμόσει κοινωνική πολιτική είτε μέσω της φορολογίας είτε μέσω της επιδοματικής πολιτικής είτε με συνδυασμό και των δύο. Ωστόσο, η διαζευκτική αυτή εμφάνιση των δύο τρόπων υλοποίησης των συνταγματικών υποχρεώσεων προκαλεί μια σύγχυση μεταξύ διάφορων μορφών προστασίας που έχουν τεθεί προκειμένου να εξυπηρετήσουν διαφορετικούς σκοπούς. Η σύγχυση δε αυτή επέρχεται πιθανότατα διότι τα μέτρα αυτά προσλαμβάνονται ως οικονομικά μέτρα με παρόμοιο, μάλλον, οικονομικό αποτέλεσμα, χάνοντας όμως τον ιδιαίτερο ρόλο που αυτά επιτελούν κάθε φορά. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί παρά να γίνει δεκτό ότι ο τρόπος εκπλήρωσης των

²⁰⁴ Έτσι και η μειοψηφία, σκ. 16 της σχολιαζόμενης απόφασης. Πρβλ. και ΟΛΣτΕ 2527/2013, σκ. 14, μειοψηφία, σύμφωνα με την οποία απαραίτητη προϋπόθεση για τη φορολογική επιβολή είναι η ύπαρξη φοροδοτικής ικανότητας.

²⁰⁵ Βλ. Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σελ. 188 επ.

²⁰⁶ Χριστοφορίδου, Ο λειτουργικός προορισμός του εισοδήματος..., ό.π., σελ. 4.

²⁰⁷ Σκ. 10 της σχολιαζόμενης απόφασης.

συνταγματικών υποχρεώσεων εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη. Εντούτοις, η λειτουργία του άρθρου 21 παρ. 2 Συντ., όπως και άλλων συνταγματικών διατάξεων, στο πλαίσιο της εφαρμογής του άρθρου 4 παρ. 5 Συντ., είναι το να αποτελεί κριτήριο προσδιορισμού των πραγματικών δυνάμεων, κριτήριο δηλαδή που οδηγεί στην εξεύρεση του πραγματικού ποσού εισοδήματος επί του οποίου θα επιβληθεί ο φόρος. Μπορεί δικαιολογικά η εφαρμογή του άρθρου 21 παρ. 2 Συντ. στη φορολογία εισοδήματος να συνιστά μορφή κοινωνικής πολιτικής, για τη χάραξη της οποίας ο νομοθέτης έχει διακριτική ευχέρεια, από την άλλη όμως δεν παύει να συνιστά συνταγματική δέσμευση η εξατομίκευση του φόρου, για την οποία ο νομοθέτης οφείλει να λαμβάνει υπόψη του την προσωπική και οικογενειακή κατάσταση του φορολογουμένου, ανεξαρτήτως εάν η ίδια κατάσταση συνιστά ταυτόχρονα και λόγο απόλαυσης άλλων παροχών. Εξάλλου, η συνταγματική αρχιτεκτονική του φόρου, όπως αυτή τίθεται από το άρθρο 4 παρ. 5 Συντ., για το ουσιαστικό του σκέλος, και το άρθρο 78 Συντ., για το διαδικαστικό, θέτει ένα ευρύ μεν, αλλά συγκεκριμένο πλαίσιο στο φορολογικό νομοθέτη, από το οποίο ο τελευταίος δεν μπορεί να εκφύγει υιοθετώντας άλλες ρυθμίσεις πέραν αυτών με φορολογικό περιεχόμενο.²⁰⁸

β. 3) **ΣΤΕ 1738/2017 (Ολομ.):** Η εν λόγω απόφαση κατέχει δικαίως μια θέση ανάμεσα στις σημαντικές για την αξιοποίηση της αρχής της αξίας του ανθρώπου αποφάσεις της νομολογίας της κρίσης, καθώς διακρίνεται για την εκτενή αναφορά της στη *συνταγματική αρχή της ασφάλειας του δικαίου*, η οποία γίνεται δεκτό, όπως εκτέθηκε παραπάνω, ότι πηγάζει καταρχήν από τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Με την απόφασή της αυτή, η Ολομέλεια του ΣΤΕ έκρινε επί αίτησης αναίρεσης του Ελληνικού Δημοσίου κατά ανώνυμης εταιρείας, με την οποία το πρώτο επιδίωξε την αναίρεση της υπ' αρ. 628/2014 απόφασης του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών, που έκανε δεκτή προσφυγή της αναιρεσίβλητης εταιρείας κατά φύλλου ελέγχου φόρου εισοδήματος του Προϊστάμενου του Διαπεριφερειακού Ελεγκτικού Κέντρου (Δ.Ε.Κ.) Αθηνών. Η αίτηση αυτή εισήχθη στην Ολομέλεια του ΣΤΕ προκειμένου να επιλυθεί το ζήτημα της συνταγματικότητας των διαδοχικών παρατάσεων της προθεσμίας παραγραφής του δικαιώματος του Δημοσίου προς καταλογισμό φόρων και συναφών τελών και επιβαρύνσεων.

Η διοίκηση, διά του υπομνήματός της, υποστήριξε αρχικά ότι, σύμφωνα με τη νομολογία του ΣΤΕ, ο νομοθέτης δύναται να παρατείνει το χρόνο παραγραφής με

²⁰⁸ Χριστοφορίδου, ό.π., σελ. 4-5.

νόμο θεσπιζόμενο σε χρόνο προ της συμπλήρωσης αυτής και ότι η επιμήκυνση του ως άνω χρόνου για ήδη γεννηθείσες και μη παραγραφείσες αξιώσεις δεν συνιστά αναδρομική επιβολή φόρου. Τα παραπάνω πρέπει μάλιστα να ισχύουν, καθόσον η Διοίκηση θα αιφνιδιαζόταν από ενδεχόμενη απότομη μεταστροφή της νομολογίας, που θα είχε ως αποτέλεσμα την οριστική περάτωση μεγάλου αριθμού εκρεμμουσών υποθέσεων. Περαιτέρω, υποστηρίχθηκε ότι η θέσπιση διαρκών παρατάσεων του δικαιώματος παραγραφής του Δημοσίου είναι επιβεβλημένη, διότι οι επιφορτισμένες με τον έλεγχο των φορολογικών παραβάσεων αρχές χρειάζονται ικανό χρονικό περιθώριο για την περάτωση των φορολογικών ελέγχων, λόγω της ελλιπούς υλικοτεχνικής υποδομής και του μεγάλου όγκου πολύπλοκων και σοβαρών υποθέσεων, τις οποίες καλούνται να ελέγξουν. Επίσης, η Διοίκηση υποστήριξε ότι οι φορολογικοί έλεγχοι έχουν ως στόχο όχι μόνο την είσπραξη των φόρων, αλλά και την πάταξη της φοροδιαφυγής. Στη συνέχεια ανέφερε ότι, σε περίπτωση που τυχόν κριθούν αντίθετες προς το Σύνταγμα οι διατάξεις περί παράτασης της παραγραφής, θα υπάρξουν επιπτώσεις, οι οποίες συνίστανται στον ορατό κίνδυνο διαταραχής των φορολογικών εσόδων του Κράτους, αφού θα ετίθετο στο αρχείο τεράστιος αριθμός φορολογικών υποθέσεων, που αφορούσαν υψηλά ποσά αδήλων εισοδημάτων. Σημειωτέο ότι ο σχετικός ισχυρισμός της Διοίκησης απορρίφθηκε από το Δικαστήριο ως αόριστος. Τέλος, στο υπόμνημα της Διοίκησης έγινε επίκληση του δημόσιου συμφέροντος, ενόψει και των δημοσιονομικών συνθηκών που επικρατούν στη χώρα, οι οποίες καθιστούν επιτακτική την ανάγκη διαφύλαξης της οικονομικής ευρωστίας του κράτους, διαμέσου της διασφάλισης της δημοσιονομικής ισορροπίας του. Με τις υπό κρίση διατάξεις, σύμφωνα με το Δημόσιο, δεν εξυπηρετείται το εν στενή εννοία ταμειακό συμφέρον του, αλλά το ευρύτερο δημοσιονομικό συμφέρον.

Κατά την κρίση των ισχυρισμών του Δημοσίου, το Δικαστήριο έκανε ευρεία αναφορά στη σπουδαιότητα της συνταγματικής αρχής της ασφάλειας του δικαίου, η οποία απορρέει από την αρχή του κράτους δικαίου και, ειδικότερα, από τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 25 παρ. 1 εδ. α' Συντ.²⁰⁹. Η εν λόγω αρχή επιβάλλει, κατά το σκεπτικό της απόφασης, *τη σαφήνεια και προβλεψιμότητα των*

²⁰⁹ Κατ' άλλη άποψη, συνταγματικό έρεισμα της αρχής της ασφάλειας του δικαίου, ειδικότερη εκδήλωση της οποίας συνιστά η αρχή της προστατευόμενης εμπιστοσύνης, αποτελούν τα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Συντ. Βλ. Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, ό.π., σελ. 135 και 225 επ. Σε κάθε περίπτωση κοινός τόπος όλων των σχετικών απόψεων είναι ότι η εν λόγω αρχή απορρέει από το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.

κανονιστικών διατάξεων, καθώς και την αυστηρότατη εφαρμογή της όταν τίθεται θέμα ρυθμίσεων που επηρεάζουν αρνητικά την οικονομική κατάσταση των πολιτών, κυρίως στις περιπτώσεις φορολογικών επιβαρύνσεων. Επιδίωξη της είναι η αποφυγή της θέσης εν αμφιβόλω της κατάστασης του διοικουμένου, ενόψει της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του τελευταίου προς τη φορολογική διοίκηση. Ειδικότερα, όσον αφορά τις φορολογικές επιβαρύνσεις, το δικαστήριο έκρινε ότι η προβλεπόμενη εκ του νόμου παραγραφή των τελευταίων πρέπει να είναι *καθορισμένη εκ των προτέρων, επαρκώς προβλέψιμη και να έχει εύλογη διάρκεια*, ενόψει και της αρχής της αναλογικότητας. Με αυτόν τον τρόπο, ασκείται αποτελεσματικά εκ μέρους της Διοίκησης ο έλεγχος τήρησης των φορολογικών υποχρεώσεων των διοικουμένων και αποφεύγεται αφενός η έκθεση των τελευταίων σε κατάσταση ανασφάλειας δικαίου, η οποία δυσχεραίνει την άμυνά τους και αποτελεί αποτρεπτικό παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης, αφετέρου η περιέλευση του Δημοσίου σε καθεστώς αδυναμίας είσπραξης βεβαιωμένων οφειλών, που έχει σαν αποτέλεσμα την απώλεια σημαντικών εσόδων για το Κράτος.

Περαιτέρω, η ως άνω θεμελιώδης αρχή εξειδικεύεται στο φορολογικό δίκαιο μέσω των διατάξεων του άρθρου 78 παρ. 1 και 2 Συντ., ιδίως δε από την ως άνω παρ. 2 απαγορεύεται να επιβληθεί φόρος ή οποιοδήποτε άλλο οικονομικό βάρος με νόμο αναδρομικής ισχύος, που επεκτείνεται πέρα από το οικονομικό έτος το προηγούμενο εκείνου κατά το οποίο επιβλήθηκε. Κατόπιν τούτων, οι διατάξεις τυπικών νόμων με τις οποίες επιμηκύνθηκε η παραγραφή του δικαιώματος του Δημοσίου για καταλογισμό φόρων, που υπερβαίνουν το χρονικό όριο που τάσσει η εν λόγω διάταξη, αντίκεινται στη συνταγματική αρχή της ασφάλειας του δικαίου και κρίθηκαν από το δικαστήριο ανίσχυρες. Ενόψει των ανωτέρω, το Δικαστήριο απέρριψε την αίτηση του Ελληνικού Δημοσίου στο σύνολό της.

Με τη σχολιαζόμενη απόφαση, ολοκληρώθηκε μια προαναγγελθείσα αυστηροποίηση της νομολογίας σε σχέση με το ζήτημα της παράτασης της προθεσμίας παραγραφής του δικαιώματος του Δημοσίου για επιβολή φόρων. Έτσι συντελείται η μεταστροφή της σχετικής νομολογίας του ΣτΕ, η οποία είχε προαναγγελθεί με σκέψεις που διατυπώθηκαν σε παλαιότερες αποφάσεις της Ολομέλειας του Δικαστηρίου. Περαιτέρω, αξίζει να επισημανθεί ότι στοιχεία του σκεπτικού της απόφασης εντοπίζονται σε αντίστοιχες αποφάσεις των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων. Με αυτό τον τρόπο, η νομολογία των τελευταίων, την οποία η ελληνική νομοθετική και εκτελεστική εξουσία έδειχνε μέχρι τότε να αγνοεί,

αφομοιώθηκε επιτυχώς από το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο της χώρας. Επομένως, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι η απόφαση αυτή έθεσε φραγμό σε μια πρωτοφανή νομοθετική πρακτική, η οποία είχε καταστήσει, επί της ουσίας, απαράγραπτο το δικαίωμα του Δημοσίου για την επιβολή φόρων. Εξάλλου, η ιδιαίτερη σημασία της ΟλΣτΕ 1738/2017 έγκειται στο ότι, μέσω αυτής, ο θεσμός της παραγραφής στο πλαίσιο του φορολογικού δικαίου ανήχθη σε συνταγματικά οριοθετημένη έννοια που προστατεύει το διοικούμενο²¹⁰.

4. Άλλα ζητήματα:

α) **ΣτΕ 1906/2014 (Ολομ.):** Με την απόφαση ΟλΣτΕ 1906/2014 κρίθηκε ότι η αποκρατικοποίηση της ΕΥΔΑΠ Α.Ε., η οποία θα συντελούταν με την αποξένωση του ελληνικού Δημοσίου από την πλειοψηφία του μετοχικού κεφαλαίου της, του οποίου η διατήρηση είναι αναγκαία - υπό το δεδομένο νομικό καθεστώς - για να μη μετατραπεί η δημόσια επιχείρηση σε ιδιωτική, συνιστά παράβαση των άρθρων 5 παρ. 5 και 21 παρ. 3 Συντ.. Ειδικότερα, οι αιτούντες ζήτησαν την ακύρωση της απόφασης της Διυπουργικής Επιτροπής Αναδιρθρώσεων και Αποκρατικοποιήσεων 206/25.4.2012 κατά το μέρος της, με το οποίο μεταβιβάζονται χωρίς αντάλλαγμα από το ελληνικό Δημόσιο στην ανώνυμη εταιρεία υπό την επωνυμία «Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου (ΤΑΙΠΕΔ Α.Ε.)» α) μετοχές της «Εταιρίας Υδρεύσεως και Αποχετεύσεως Πρωτευούσης (ΕΥΔΑΠ) Α.Ε.», που αντιστοιχούν σε ποσοστό 34,033% του μετοχικού της κεφαλαίου, β) μετοχές της «Εταιρείας Υδρεύσεως και Αποχετεύσεως Θεσσαλονίκης (ΕΥΑΘ) Α.Ε.», που αντιστοιχούν σε ποσοστό 34,017% του μετοχικού της κεφαλαίου, γ) μετοχές της «Δημόσιας Επιχείρησης Αερίου (ΔΕΠΑ) Α.Ε.», που αντιστοιχούν σε ποσοστό 65% του μετοχικού της κεφαλαίου, δ) μετοχές του «Οργανισμού Λιμένος Πειραιώς (ΟΛΠ) Α.Ε.», που αντιστοιχούν σε ποσοστό 51,038% του μετοχικού της κεφαλαίου και ε) μετοχές του «Οργανισμού Λιμένος Θεσσαλονίκης (ΟΛΘ) Α.Ε.», που αντιστοιχούν σε ποσοστό 50,968% του μετοχικού της κεφαλαίου. Επίσης, ζητήθηκε η ακύρωση της ίδιας απόφασης και κατά το μέρος της, με το οποίο εξουσιοδοτήθηκε ο Υπουργός Οικονομικών να συνάψει με το ΤΑΙΠΕΔ συμβάσεις με αντικείμενο την άσκηση από το Ταμείο, για λογαριασμό του ελληνικού Δημοσίου, των δικαιωμάτων ψήφου, που απορρέουν από την κυριότητα επί μετοχών των ανώνυμων εταιρειών: α) «Ελληνική Βιομηχανία Οχημάτων (ΕΛΒΟ) Α.Ε.», β) «Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών (ΔΑΘ) Α.Ε.» και γ) «Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ) Α.Ε.».

²¹⁰ Αναλυτικά βλ. Μυλωνογιάννη Γ., Παράταση της προθεσμίας παραγραφής του δικαιώματος του Δημοσίου για την επιβολή φόρων, Θ.Π.Δ.Δ. 7/2017.

Οι αιτούντες, κατά το μέρος της απόφασης που αφορά τη μεταβίβαση μετοχών της «ΕΥΔΑΠ Α.Ε.» στο ΤΑΙΠΕΔ, προβάλλουν ότι με την απόφαση 95/27.10.2011 της ΔΕΑΑ και, ακολούθως, με την προσβαλλομένη απόφαση μεταβιβάσθηκε στο Ταμείο, προς περαιτέρω διάθεση σε ιδιώτες επενδυτές, το σύνολο των μετοχών που είχε στην κυριότητά του το ελληνικό Δημόσιο, ήτοι ποσοστό (27,297% + 34,033% = 61,33 %) του μετοχικού κεφαλαίου, καθώς και ότι, λόγω της ως άνω πλήρους αποξένωσης του ελληνικού Δημοσίου από το μετοχικό κεφάλαιο της εν λόγω επιχείρησης κοινής ωφελείας τίθεται σε κίνδυνο η προς αυτούς παροχή υπηρεσιών ύδρευσης και αποχέτευσης, οι οποίες είναι απολύτως αναγκαίες για τις βιοτικές ανάγκες τους, διότι κυρίως «το νερό αποτελεί αγαθό υψίστης ζωτικής σημασίας για τον άνθρωπο, χωρίς τη συνεχή και αδιάλειπτη και ποιοτική παροχή του οποίου η επιβίωση του ανθρώπου είναι, κατά κυριολεξία, αδύνατη».²¹¹

Η πλειοψηφία του Δικαστηρίου διατύπωσε την άποψη ότι οι υπηρεσίες ύδρευσης και αποχέτευσης δεν αποτελούν δραστηριότητες αναπόσπαστες από τον πυρήνα της κρατικής εξουσίας, κατά συνέπεια μπορούν να παρέχονται από δημόσια επιχείρηση που λειτουργεί υπό νομικό καθεστώς ιδιωτικού δικαίου ως ανώνυμη εταιρεία. Στην περίπτωση που το ελληνικό Δημόσιο μεταβιβάσει σε ιδιώτες το ποσοστό των μετοχών, με το οποίο εξασφαλίζονται τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και η δυνατότητα εκλογής από τη Γενική Συνέλευση των μετόχων της πλειοψηφίας των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου, το οποίο είναι το ανώτατο διοικητικό όργανο της εταιρείας που διαμορφώνει τη στρατηγική και πολιτική της ανάπτυξής της και διαχειρίζεται τα περιουσιακά στοιχεία της, τότε η επιχείρηση χάνει το δημόσιο χαρακτήρα της και ιδιωτικοποιείται ουσιαστικά. Κατά τη φρασεολογία της απόφασης, «η κατ' ουσίαν μετατροπή της δημόσιας επιχειρήσεως σε ιδιωτική, που λειτουργεί με γνώμονα το κέρδος, καθιστά αβέβαιη τη συνέχεια της εκ μέρους της παροχής προσιτών υπηρεσιών κοινής ωφελείας, και δη υψηλής ποιότητας, η οποία δεν εξασφαλίζεται πλήρως με την κρατική εποπτεία». Η αβεβαιότητα αυτή, όμως, ως προς τη συνέχεια της παροχής προσιτών υπηρεσιών κοινής ωφελείας με αυτόν τον βαθμό αναγκαιότητας, όπως η υπηρεσία ύδρευσης και αποχέτευσης, έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 5 παρ. 5 Συντ., με το οποίο κατοχυρώνεται το ατομικό δικαίωμα στην προστασία της υγείας, καθώς και με το άρθρο 21 παρ. 3 Συντ., που υποχρεώνει το Κράτος να μεριμνά για την υγεία των πολιτών.

Η μειοψηφία, από την άλλη, υποστήριξε ότι από τις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1, 2 και 5 και 21 παρ. 3 Συντ. συνάγεται ότι το κράτος και οι ΟΤΑ, υπό την επιφύλαξη των οριζομένων στο άρθρο 24 παρ. 2,3,4 και 5 Συντ. για την πολεοδομική και

²¹¹Σκ. 15 της ΟΛΣΤΕ 1906/2014.

οικιστική οργάνωση, οφείλουν να μεριμνούν για τον συνεχή εφοδιασμό όσων κατοικούν η διαμένουν στην χώρα με επαρκή για τις προσωπικές και οικογενειακές τους ανάγκες ποσότητα πόσιμου ύδατος, το οποίο πληροί τους απαραίτητους όρους υγιεινής και διατίθεται σε προσιτή τιμή. Οι υπό τους ανωτέρω όρους εκπλήρωση της αποστολής αυτής του Κράτους και των ΟΤΑ, εφόσον το Σύνταγμα δεν διακρίνει σχετικά, μπορεί να επιδιωχθεί είτε με υπηρεσίες, που ανήκουν οργανικά στο Κράτος και τους ΟΤΑ, ή με νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, στα οποία μετέχουν το Κράτος ή οι ΟΤΑ, ανεξάρτητα από το ποσοστό συμμετοχής τους, είτε με νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, στα οποία δεν μετέχουν το Κράτος ή οι ΟΤΑ. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις εξακολουθούν να έχουν εφαρμογή οι συνταγματικές επιταγές για συνεχή, επαρκή, υπό όρους υγιεινής και σε προσιτή τιμή παροχή πόσιμου ύδατος. Η τήρηση δε των επιταγών αυτών εξασφαλίζεται με την άσκηση κρατικής εποπτείας. Επομένως, η εν προκειμένω μεταβίβαση του κατεχομένου από το Δημόσιο ποσοστού μετοχών της ΕΥΔΑΠ, με την οποία επέρχεται η πλήρης ιδιωτικοποίηση της εν λόγω δημόσιας επιχείρησης δεν προσκρούει στο Σύνταγμα, εφόσον εξασφαλίζεται η κρατική εποπτεία.

Καθίσταται προφανές εκ των παραπάνω ότι στην εν λόγω απόφαση δεν γίνεται καμία αναφορά στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. Ο λόγος, όμως, για τον οποίο η ΟΛΣΤΕ 1906/2014 περιλαμβάνεται στις σχετικές με την αξία του ανθρώπου αποφάσεις είναι ότι σε αυτή το Δικαστήριο ορίζει έμμεσα τις υπηρεσίες κοινής ωφέλειας που θεωρεί απαραίτητες για την αξιοπρεπή διαβίωση των πολιτών. Ειδικότερα, το ΣτΕ διακρίνει την υπηρεσία ύδρευσης και αποχέτευσης από τις λοιπές υπηρεσίες κοινής ωφέλειας και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ουσιαστική ιδιωτικοποίηση των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, παρ' ότι συνεπάγεται σε κάθε περίπτωση αβεβαιότητα στην παροχή των σχετικών υπηρεσιών, συνιστά προσβολή του δικαιώματος στην υγεία (άρθρο 5 παρ. 5 και 21 παρ. 3 Συντ.) μόνο στην περίπτωση που αυτές προσφέρουν αγαθά ζωτικής σημασίας. Με αυτόν τον τρόπο η νομολογία προβαίνει για πρώτη φορά σε μία *κατηγοριοποίηση*, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε, *των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας*. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν όσες παρέχουν αγαθά, η έλλειψη των οποίων θέτει άμεσα σε διακινδύνευση την υγεία των πολιτών (όπως είναι εν προκειμένω η ύδρευση και η αποχέτευση). Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι υπόλοιπες υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, οι οποίες προσφέρουν αγαθά για την αξιοπρεπή διαβίωση και την ελεύθερη ανάπτυξη της

προσωπικότητας των πολιτών (λ.χ. διανομή ηλεκτρικής ενέργειας, φυσικού αερίου, συγκοινωνίες, τηλεπικοινωνίες, κ.λπ.).²¹²

Εκ των ανωτέρω προκύπτει ότι μετατίθεται στο δικαστή η κρίση σχετικά με τον βαθμό αναγκαιότητας μιας υπηρεσίας κοινής ωφέλειας και, μάλιστα, καταλείπεται σε αυτόν ευρύ πεδίο στάθμισης σχετικά με το αν ένα αγαθό, που προσφέρεται από ορισμένη υπηρεσία κοινής ωφέλειας, θεωρείται αναγκαίο για την υγεία των πολιτών ή για την αξιοπρεπή διαβίωση και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Πάντως η στάθμιση αυτή, κατά την άποψή μου, δεν αιτιολογείται επαρκώς και φαίνεται να γίνεται με τρόπο μάλλον αυθαίρετο. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η άποψη²¹³, σύμφωνα με την οποία η αντισυνταγματικότητα της ιδιωτικοποίησης της ΕΥΔΑΠ θα μπορούσε να θεμελιωθεί ορθότερα στην παραβίαση της αρχής της συνεχούς και ποιοτικής παροχής, που διέπει τις δημόσιες υπηρεσίες, στο καθεστώς των οποίων υπάγονται και οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 23 παρ. 2, 29 παρ. 3 και 103 παρ. 3 Συντ.. Με αυτόν τον τρόπο η κρίση του Δικαστηρίου θα βασιζόταν σε μια παραβίαση, η οποία βρίσκεται σε σαφώς μεγαλύτερη συνάφεια με τη μεταβίβαση της διοίκησης και του ιδιοκτησιακού ελέγχου της επιχείρησης σε ιδιώτες, από ότι η προσβολή του δικαιώματος στην υγεία. Ακόμη δε περισσότερο, θα εξασφάλιζε μια ενιαία προστασία των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας από έναν ιδιαίτερα σοβαρό, σύμφωνα πάντα με τη θέση της απόφασης, κίνδυνο: την αβεβαιότητα ως προς τη συνέχεια παροχής των υπηρεσιών τους, η οποία δε συγχωρείται από το δικαίωμα της αξιοπρεπούς διαβίωσης των πολιτών, όπως αυτό θεμελιώνεται στα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Συντ..

β) **ΣτΕ 425/2015 (Ολομ.)**: Στη μακροσκελή αυτή απόφασή του για τη συνταγματικότητα της τροποποίησης και της ανταλλαγής τίτλων του Δημοσίου με τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα (PSI v. 4050/2012), το ΣτΕ έκρινε επί της από 23.04.2012 αίτησης ενός νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου και δύο φυσικών προσώπων κατά του Πρωθυπουργού και του Υπουργού Οικονομικών, με την οποία οι αιτούντες επιδιώκουν να ακυρωθούν: α) η Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου (Π.Υ.Σ.) 5/24.2.2012 «Έναρξη διαδικασίας τροποποίησης επιλέξιμων τίτλων και καθορισμός όρων ανταλλαγής τους» (Α' 37/24.2.2012), β) η από 9.3.2012 πράξη του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, με την οποία βεβαιώθηκε ότι η διαδικασία αυτή έληξε με την αποδοχή των όρων της ως άνω

²¹² Λάππα Ε., ΣτΕ (Ολομ) 1906/2014 (μεταβίβαση ΕΥΔΑΠ στο ΤΑΙΠΕΔ), www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση 25/1/2019.

²¹³ Λάππα, ό.π.

Π.Υ.Σ. από την πλειοψηφία του κεφαλαίου των επιλέξιμων τίτλων, γ) η Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου (Π.Υ.Σ.) 10/9.3.2012 «Έγκριση της απόφασης των ομολογιούχων για την τροποποίηση των επιλέξιμων τίτλων, όπως βεβαιώθηκε από την Τράπεζα της Ελλάδος ως Διαχειριστή της Διαδικασίας» (Α΄ 50/9.3.2012) και δ) κάθε συναφής πράξη. Οι επίμαχες πράξεις εκδόθηκαν κατά τη θεσπιζόμενη με τις διατάξεις του άρθρου 1 παρ. 1 - 11 του ν. 4050/2012 διαδικασία αντικατάστασης τίτλων εκδόσεως ή εγγυήσεως του Ελληνικού Δημοσίου με νέους τίτλους. Η αντικατάσταση αυτή συντελέστηκε βάσει των ως άνω διατάξεων κατόπιν αποδοχής από τους πιστωτές, ως πλειοψηφούν κεφάλαιο, της σχετικής πρότασης του Υπουργικού Συμβουλίου, η αποδοχή δε αυτή δέσμευσε και τους πιστωτές που δεν έλαβαν μέρος στη σχετική διαδικασία ή μειοψήφησαν. Σημειωτέο ότι η δυνατότητα αντικατάστασης δεν είχε θεσπισθεί ή συμφωνηθεί κατά την έκδοση των τίτλων, αλλά προβλέφθηκε το πρώτον κυριαρχικώς με τις εν λόγω διατάξεις του ν. 4050/2012 για λόγους δημοσίου συμφέροντος, όπως αναφέρει η αιτιολογική έκθεση²¹⁴ του επίμαχου νόμου. Συγκεκριμένα, προβάλλεται από τους αιτούντες ότι οι προσβαλλόμενες πράξεις παραβιάζουν τα άρθρα 4 παρ. 1 και 5, 5 παρ. 1, 17 παρ. 1 και 2, 25 παρ. 1 εδ. δ' Συντ. και 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, καθώς και τις αρχές της προστατευόμενης εμπιστοσύνης και της ασφάλειας του δικαίου.

Ειδικότερα, οι αιτούντες ισχυρίστηκαν²¹⁵ ότι η εκ των υστέρων θέσπιση ρητρών τροποποίησης των ομολόγων (με συλλογική δράση επαναδιαπραγμάτευσης) παραβιάζει την αρχή της οικονομικής και συμβατικής ελευθερίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 Συντ., καθώς και τις συνταγματικές αρχές της

²¹⁴ Συγκεκριμένα, εκτιμήθηκε ότι «η συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα (PSI) θα βοηθήσει την Ελλάδα να επιτύχει τη βιωσιμότητα του χρέους της και να καλύψει ένα σημαντικό μέρος του χρηματοδοτικού μας κενού». Αναλυτικότερα, με το άρθρο 1 παρ. 2 α΄ του ν. 4046/2012 εγκρίθηκε σχέδιο «Μνημονίου Συνεννόησης» (Μνημόνιο ΙΙ). Ουσιώδες στοιχείο της συνεννόησης της Ελληνικής Κυβέρνησης και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, ως εκπροσώπου των άλλων κρατών - μελών της Ευρωζώνης, για την πρόσθετη δανειοδότηση της Ελληνικής Δημοκρατίας, αποτέλεσε η «Συμμετοχή του Ιδιωτικού Τομέα» (ΣΙΤ) [“Private Sector Involvement” (PSI)], ήτοι η μείωση του δημοσίου χρέους (για τη σταδιακή προσαρμογή της εθνικής οικονομίας στους δημοσιονομικούς δείκτες) μέσω της ανταλλαγής τίτλων εκδόσεως ή εγγυήσεως του Ελληνικού Δημοσίου, τους οποίους κατείχαν ιδιώτες πιστωτές, με νέους τίτλους. Βλ. σκ. 11 της ΟλστΕ 425/2015. Έτσι, κλήθηκαν όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη να διαμορφώσουν εθελοντική ανταλλαγή ομολόγων με ονομαστική μείωση του 50% επί του θεωρητικού ελληνικού χρέους που κατέχουν ιδιώτες επενδυτές. Εν συνεχεία, το Eurogroup αποδέχθηκε τη συνεννόηση που επιτεύχθηκε ανάμεσα στις ελληνικές αρχές και τον ιδιωτικό τομέα στους γενικούς όρους της προσφοράς ανταλλαγής για το PSI, που καλύπτει όλους τους κατόχους ομολόγων στον ιδιωτικό τομέα. Αυτή η συνεννόηση προβλέπει ένα ονομαστικό “κούρεμα” που αντιστοιχεί σε 53,5%. Οι αντίστοιχες συνεισφορές από τον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα αναμενόταν να εξασφαλίσουν ότι το δημόσιο χρέος της Ελλάδας θα ακολουθήσει καθοδική πορεία φτάνοντας το 120,5% έως το 2020. Βλ. σκ. 17 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²¹⁵ Σκ. 21 της σχολιαζόμενης απόφασης.

αναλογικότητας, της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και της ασφάλειας του δικαίου στις συναλλαγές. Επ' αυτού το Δικαστήριο έκρινε ότι «η επένδυση σε ομόλογα και λοιπούς τίτλους εκδόσεως ή εγγυήσεως κρατών, ως έννομη σχέση παροχής οικονομικής πίστης, δεν είναι απαλλαγμένη του κινδύνου της σύνομης περιουσιακής απώλεια (...). Τούτο, διότι από την έκδοση του τίτλου μέχρι τη λήξη του μεσολαβεί συνήθως ικανό χρονικό διάστημα, κατά το οποίο ενδέχεται να συμβούν γεγονότα απρόβλεπτα που περιορίζουν ουσιαδώς, ακόμη και μέχρι εκμηδενισμού, τις οικονομικές δυνατότητες του κράτους - εκδότη ή εγγυητή των τίτλων. (...) Η αντίθετη νομική εκδοχή στηρίζεται στην παραδοχή ότι το κράτος έχει απόλυτη φερεγγυότητα, ήτοι τη δυνατότητα να εξασφαλίζει πάντοτε τα αναγκαία κεφάλαια για την ικανοποίηση των πιστωτών του (...). Η παραδοχή αυτή διαψεύδεται από την πραγματικότητα, όπως είναι κοινώς γνωστό (...). Εν προκειμένω, είναι αναμφισβήτητο ότι ήδη από το έτος 2010 κατέστη αδύνατη η εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους της Ελληνικής Δημοκρατίας (...) είτε από τα δημόσια έσοδα είτε με νέο δανεισμό από την αγορά δημοσίου χρέους»²¹⁶. Συνεπώς, υπό τη δεδομένη μεταβολή των οικονομικών συνθηκών, η επιδίωξη, με τις διατάξεις του άρθρου 1 του ν. 4050/2012, μιας επαναδιαπραγμάτευσης μέρους του δημόσιου χρέους [ήτοι, του οφειλόμενου στον Ιδιωτικό Τομέα (Private Sector) χρέους] δεν αντιβαίνει στις διατάξεις και αρχές που κατοχυρώνουν, ως εκφάνσεις του Κράτους Δικαίου, την οικονομική και συμβατική ελευθερία, την προστασία της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και την ασφάλεια στις συναλλαγές, ο δε σχετικός λόγος ακυρώσεως πρέπει να απορριφθεί ως αβάσιμος.

Επιπρόσθετα, προβάλλεται από τους αιτούντες ότι εν προκειμένω δεν τηρήθηκαν οι συνταγματικές αρχές της ισότητας και της αναλογικότητας, διότι όλα τα πρόσωπα (φυσικά, ν.π.ι.δ. και ν.π.δ.δ.) καταλήφθηκαν από τη διαδικασία συλλογικής δράσης του ν. 4050/2012, κατά τρόπο ανεξάρτητο από τα ατομικά χαρακτηριστικά τους και χωρίς σχετική διαφοροποίηση, ιδίως, επί τη βάση του κριτηρίου αν απέκτησαν ομόλογα του Ελληνικού Δημοσίου για απλή αποταμίευση ή για προσπορισμό κέρδους, δηλαδή με την ιδιότητα του επαγγελματία επενδυτή²¹⁷. Το Δικαστήριο έκρινε σχετικά ότι η αρχή της ισότητας δεν επιβάλλει στο Ελληνικό Δημόσιο να επιφυλάσσει ιδιαίτερη ευνοϊκή μεταχείριση σε ορισμένους από τους πιστωτές του με κριτήριο μια ιδιότητα άλλη σε σχέση με την αδιαφοροποίητη ιδιότητα του πιστωτή. Αντιθέτως, μάλιστα, η αρχή της ισότητας,

²¹⁶ Σκ. 22 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²¹⁷ Σκ. 24 της σχολιαζόμενης απόφασης.

όπως κατά τα διεθνή συναλλακτικά ήθη εφαρμόζεται ειδικότερα επί σχέσεων πλειόνων πιστωτών με τον ίδιο οφειλέτη, επιβάλλει, σε περίπτωση αδυναμίας ικανοποίησης του συνόλου των απαιτήσεων των πιστωτών, κάθε πιστωτής να ικανοποιηθεί ανάλογα με το ύψος της απαίτησής του. Για την εξυπηρέτηση δε αυτού του σκοπού, επιβάλλεται η δέσμευση των μη συναινούντων πιστωτών. Επομένως, δεν συντρέχει παραβίαση ούτε του άρθρου 4 παρ. 1 Συντ.²¹⁸.

Προβάλλεται, περαιτέρω, ότι με τις επίμαχες πράξεις θίγονται περιουσιακής φύσεως δικαιώματα που κατοχυρώνονται στο άρθρο 17 Συντ., διότι η γενομένη αντικατάσταση των τίτλων των αιτούντων, χωρίς τη συναίνεση τους, συνιστά απαλλοτρίωση, για την οποία θα έπρεπε να προηγηθεί η καταβολή πλήρους αποζημίωσης²¹⁹. Το ΣτΕ απορρίπτει ως αβάσιμο και αυτό το λόγο ακυρώσεως, κρίνοντας ότι η ακύρωση τίτλου δεν είναι απαλλοτρίωση πράγματος που έχει περιουσιακή αξία καθεαυτό, συνεπώς δεν εμπίπτει στην έννοια του άρθρου 17 παρ. 2 Συντ., δεδομένου ότι η παράγραφος αυτή αναφέρεται μόνο σε εμπράγματα δικαιώματα, όπως συνάγεται από τη διατύπωσή της αλλά και από τις επόμενες παραγράφους του ίδιου άρθρου²²⁰. Εξάλλου, σύμφωνα με τα άρθρα 5 παρ. 1, 17 παρ. 1 και 25 παρ. 1 Συντ., σε περίπτωση συνδρομής σοβαρού λόγου δημοσίου συμφέροντος είναι επιτρεπτός ο περιορισμός των πάσης φύσεως ενοχικών δικαιωμάτων, εάν υπό τις δεδομένες συνθήκες κρίνεται αναγκαίος και πρόσφορος για την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος και συμβατός με την αρχή της αναλογικότητας. Από την ερμηνεία, δε, του άρθρου 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, προκύπτει ότι δεν αντίκειται σε γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου η μείωση της περιουσίας, η οποία τηρεί την αρχή της δίκαιης ισορροπίας μεταξύ του γενικού συμφέροντος και των απαιτήσεων για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου. Εν προκειμένω, η περιουσιακή απώλεια, ως περιορισμός ενοχικού δικαιώματος, ήταν μεν ιδιαίτερος σοβαρή, αλλά δεν προκύπτει ότι ήταν απρόσφορη ή μη αναγκαία ή υπέρμετρη, ώστε να κριθεί απαγορευμένη από τα άρθρα 17 παρ. 1, 25 παρ. 1 Συντ. και 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ²²¹.

Τέλος, προβάλλεται από τους αιτούντες ότι οι διατάξεις του άρθρου 1 του ν. 4050/2012 αντιβαίνουν στο άρθρο 4 παρ. 5 Συντ., που κατοχυρώνει την αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη, διότι επέτρεψαν στη Διοίκηση να επιβαρύνει μόνο

²¹⁸ Σκ. 26 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²¹⁹ Σκ. 28 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²²⁰ Σκ. 29 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²²¹ Σκ. 31 της σχολιαζόμενης απόφασης.

τους αντλούντες δικαιώματα από ομόλογα του Ελληνικού Δημοσίου με ένα εξαιρετικό, από την άποψη των συνθηκών επιβολής του και του μεγέθους του, δημόσιο βάρος²²². Ως προς αυτό τον ισχυρισμό, το ΣτΕ επανέλαβε τη γνώμη, που είχε διατυπώσει ήδη στην ΟΛΣΤΕ 668/2012, ότι «τα έκτακτα μέτρα που λαμβάνονται για την αντιμετώπιση μιας απρόβλεπτης συγκυρίας, εξαιρετικά δυσμενούς για την εθνική οικονομία και παρατεταμένης, δεν είναι επιτρεπτό, σύμφωνα με τα άρθρα 2 παρ. 1 και 4 παρ. 5 του Συντάγματος, να επιρρίπτονται αδιαφοροποίητα στο κοινωνικό σύνολο και, μάλιστα, στους πολίτες που είναι συνεπείς στην εκπλήρωση των φορολογικών και λοιπών υποχρεώσεών τους». Εντούτοις, τα επίμαχα μέτρα εντάσσονται στο πλαίσιο ευρύτερων, επιβαρυντικών για το κοινωνικό σύνολο, νομοθετικών παρεμβάσεων (λ.χ. επιβολή ή αύξηση φόρων, περικοπές αποδοχών και συντάξεων, κ.ά.), που αποβλέπουν στην αντιμετώπιση της δεδομένης εξαιρετικά δυσμενούς οικονομικής συγκυρίας. Εν προκειμένω, ο περιορισμός των απαιτήσεων κατά του Ελληνικού Δημοσίου με τις διατάξεις του ν. 4050/2012 έθιξε τους φορείς δικαιωμάτων από έννομες σχέσεις παροχής οικονομικής πίστης στο Ελληνικό Δημόσιο, των οποίων η απόλαυση, ούτως ή άλλως, δεν ήταν απαλλαγμένη κινδύνων. Επομένως, δεν αντιβαίνει στη διάταξη του άρθρου 4 παρ. 5 του Συντ. και ο σχετικός λόγος ακυρώσεως πρέπει να απορριφθεί ως αβάσιμος.

Κατόπιν των παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι, κάτω από τις σκιαγραφίες συνθήκες, θεμελιώνεται το δικαίωμα του κράτους να προβεί σε επαναδιαπραγμάτευση και κατοχυρώνεται νομικά η δυνατότητά του να καθίσταται *αφερέγγυο* απέναντι στους πιστωτές του. Σε αυτό το εξαιρετικό, πράγματι, πλαίσιο, το δημόσιο συμφέρον λειτουργεί ακόμα και ως μέσο απαλλαγής του κράτους από την εκπλήρωση των συμβατικών του υποχρεώσεων²²³. Μπροστά, λοιπόν, στην άρνηση του Δικαστηρίου να διαγνώσει, μεταξύ άλλων, την προσβολή της θεμελιώδους αρχής της οικονομικής και συμβατικής ελευθερίας, που κατοχυρώνεται στο ειδικότερο άρθρο 5 παρ. 1 Συντ., δε θα περίμενε κανείς να προχωρήσει σε περαιτέρω επιχειρηματολογία, πολλώ δε μάλλον να διαγνώσει την αντισυνταγματικότητα των επίμαχων ρυθμίσεων, με βάση τη γενικότερη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., επιβεβαιώνοντας έτσι, για ακόμη μια φορά, τον επικουρικό ρόλο που κατά κανόνα αποδίδει στην τελευταία.

²²² Σκ. 33 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²²³ Καραβοκύρη, Το Σύνταγμα και η κρίση, ό.π., σελ. 99-100.

Σημαντική μειοψηφία εκφράστηκε ως προς όλες τις προεκτεθείσες σκέψεις του Δικαστηρίου. Σύμφωνα, λοιπόν, με την άποψη της μειοψηφίας, οι επίδικες πράξεις παραβιάζουν καταρχάς το άρθρο 5 παρ. 1 Συντ., διότι, μεταξύ άλλων, συνιστούν μονομερή εκ μέρους του υπόχρεου δημοσίου, δηλαδή άνευ της συναίνεσης του δικαιούχου από το ομόλογο, αναγκαστική γι' αυτόν και βλαπτική για τα συμφέροντά του μεταβολή του περιεχομένου της σχέσης εκ του ομολόγου, ενώ οι επίμαχες διατάξεις στερούνται και του στοιχείου της προβλεψιμότητας, το οποίο, σε οποιαδήποτε επέμβαση επί ατομικού δικαιώματος, απαιτείται, προκειμένου να παρέχεται στο υποκείμενο του δικαιώματος η δυνατότητα να προβλέψει τις συνέπειες της συμπεριφοράς του. Επίσης, κατά τη μειοψηφία, παραβιάζονται και οι αρχές της προστατευόμενης εμπιστοσύνης και της ασφάλειας του δικαίου, αφού ο κάτοχος ομολόγων του Ελληνικού Δημοσίου καλόπιστα απέβλεψε και δικαιολογημένα πίστεψε στην εκπλήρωση της θεμελιώδους υποχρέωσης του τελευταίου να εξοφλήσει το κεφάλαιο (ονομαστική αξία) αυτών κατά τη λήξη τους, ήταν δε για αυτόν πέραν πάσης λογικής πρόβλεψης η πρωτοφανής, για τα ευρωπαϊκά τουλάχιστον οικονομικά δεδομένα, αναδρομική ανατροπή της υποχρέωσης αυτής με τις ρυθμίσεις του ν. 4050/2012²²⁴. Επίσης, παραβιάζεται και η κατοχυρωμένη με το άρθρο 4 παρ. 1 Συντ. αρχή της ισότητας, καθόσον το επίμαχο εγχείρημα (PSI) ήταν συμφωνημένο με συγκεκριμένους επαγγελματίες επενδυτές, επομένως οι δικαιούχοι τίτλων που δεν είχαν την ανωτέρω ιδιότητα του κατ' επάγγελμα επενδυτή, όπως εν προκειμένω οι αιτούντες, δεν εκπροσωπήθηκαν κατά τη σύναψη της σχετικής συμφωνίας²²⁵. Περαιτέρω, η μειοψηφία διέγνωσε προσβολή και της κατά το άρθρο 17 παρ. 1 και 2 Συντ. προστατευόμενης ιδιοκτησίας, στην οποία, σύμφωνα και με το άρθρο 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, πρέπει να νοηθεί ότι περιλαμβάνονται και τα ενοχικά περιουσιακά δικαιώματα και, ειδικότερα, οι απαιτήσεις που δύνανται να ικανοποιηθούν και δικαστικώς, όταν καταστούν ληξιπρόθεσμες. Έτσι, η παρ. 2 του άρθρου 17 Συντ. υπονοεί αυτονόητα την έννοια της «ιδιοκτησίας» εκείνη που αναφέρεται στην παρ. 1 του ίδιου άρθρου, με τα αυτά όρια και το αυτό περιεχόμενο. Πέραν τούτου, η αφαίρεση περιουσίας χωρίς την πληρωμή ενός ποσού, που να έχει εύλογη σχέση με την αξία της περιουσίας αυτής, συνιστά συνήθως δυσανάλογη επέμβαση, η ολική δε απουσία αποζημίωσης μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένη μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Εν προκειμένω,

²²⁴ Σκ. 23 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²²⁵ Σκ. 27 της σχολιαζόμενης απόφασης.

ωστόσο, κατά τη γνώμη πάντα της μειοψηφίας, ελλείπουν τα στοιχεία της δημόσιας ωφελείας, της νομιμότητας (προβλεψιμότητας) και της αναλογικότητας, τα οποία σωρευτικά απαιτούνται για να κριθεί συμβατή με το άρθρο 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ η επίδικη επέμβαση. Άρα, στοιχειοθετείται προσβολή των άρθρων 17 Συντ. και 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ.

Από τις απόψεις της μειοψηφίας της απόφασης, αξίζει να εστιάσουμε ιδιαίτερω σε αυτή που αφορά στην προσβολή του άρθρου 4 παρ. 5, σε συνδυασμό με το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.²²⁶. Κατά τη μειοψηφία, οι ρυθμίσεις του άρθρου 1 του ν. 4050/2012 προσκρούουν στην καθιερούμενη με την πρώτη από τις ως άνω συνταγματικές διατάξεις αρχή της ισότητας ενώπιον των δημόσιων βαρών. Και τούτο διότι, κατά την εν λόγω συνταγματική αρχή, ερμηνευόμενη πάντως υπό το φως της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., για την αντιμετώπιση οικονομικών προβλημάτων το Κράτος δεν μπορεί, αντί να επιβαρύνει οικονομικά το σύνολο των πολιτών, να επιβάλλει οικονομικά βάρη ειδικά σε συγκεκριμένη κατηγορία προσώπων και, μάλιστα, χωρίς αντιστάθμισμα έναντι της επιβαλλόμενης επιβάρυνσης. Εν προκειμένω δε, οι δικαιούχοι κρατικών ομολόγων υφίστανται, ως κατηγορία προσώπων, τις δυσμενείς οικονομικές συνέπειες της εφαρμογής των επίμαχων ρυθμίσεων: α) χωρίς να προκύπτει από κανένα προπαρασκευαστικό στοιχείο του ν. 4050/2012 ότι τα πρόσωπα που ανήκουν στην ως άνω κατηγορία δεν έχουν επιβαρυνθεί οικονομικώς ως φορολογούμενοι ή με οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα, από τα ποικίλα νομοθετικά μέτρα που έχουν ληφθεί για την αντιμετώπιση των σοβαρών οικονομικών προβλημάτων της χώρας και β) χωρίς να προβλέπεται οποιοδήποτε αντιστάθμισμα έναντι της επιβάρυνσης, η οποία επιβάλλεται ειδικά στην ανωτέρω κατηγορία προσώπων με τις εν λόγω ρυθμίσεις, χάριν του γενικού συμφέροντος. Επομένως, ο λόγος ακυρώσεως περί παράβασης της αρχής της ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών είναι, κατά τη γνώμη της μειοψηφίας, βάσιμος και θα έπρεπε να γίνει δεκτός.

II. Η νομολογία άλλων ανώτατων ή συνταγματικών Δικαστηρίων: συγκριτικές παρατηρήσεις

Για μια πληρέστερη εικόνα σχετικά με τη νομολογιακή αξιοποίηση της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε ενωσιακό επίπεδο, κρίνεται σκόπιμη η ενδεικτική παράθεση δύο αποφάσεων από συνταγματικά δικαστήρια άλλων χωρών, οι οποίες επλήγησαν ή επηρεάστηκαν, περισσότερο ή λιγότερο, από την οικονομική

²²⁶ Σκ. 35 της σχολιαζόμενης απόφασης.

κρίση, και ορισμένων συγκριτικών σκέψεων σε σχέση με την αντίστοιχη νομολογία του ΣΤΕ.

α) **BVerfGE 1 BvL 1/09 της 9^{ης} Φεβρουαρίου 2010 (Α' Τμήμα) - Συνταγματικότητα του ελάχιστου ύψους της τακτικής παροχής για την εξασφάλιση της διαβίωσης**²²⁷ : Η απόφαση αυτή του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας εξέτασε τη συνταγματικότητα του ελάχιστου ύψους της τακτικής κοινωνικής παροχής για την εξασφάλιση της διαβίωσης άνεργων ενηλίκων και τέκνων μέχρι τη συμπλήρωση του 14^{ου} έτους της ηλικίας τους, κατά το χρονικό διάστημα από 1.1.2005 έως 30.6.2005, σύμφωνα με το άρθρο 20 παρ. 1 έως 3 και το άρθρο 28 παρ. 1 εδ. 3 αρ. 1 του δεύτερου βιβλίου του Κώδικα Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Η συγκεκριμένη απόφαση, υπό τις σύγχρονες ειδικότερα συγκυρίες της οικονομικής κρίσης, θα μπορούσε δικαίως να χαρακτηριστεί ως «εμβληματική», διότι αφενός επαναλαμβάνει την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τη θεμελίωση ενός *ατομικού δικαιώματος* στην εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης, αφετέρου διευκρινίζει ότι η ικανοποίηση του δικαιώματος αυτού με συγκεκριμένο τρόπο και συγκεκριμένη έκταση ως αξίωση, διαμεσολαβείται από τη νομοθετική παρέμβαση. Καθιστά, έτσι, σαφές ότι, ακόμη και σε έκρυθμες περιόδους, το Συνταγματικό Δικαστήριο δεν προτίθεται να υποχωρήσει ούτε βήμα από τη θέση του περί διασφάλισης του *«πυρήνα του κοινωνικού κράτους»*, που δεν είναι άλλος από την εγγύηση ενός *«ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης στο πλαίσιο ενός αξιοπρεπούς βίου»*²²⁸.

Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο έκρινε ότι το δικαίωμα στην κατοχύρωση ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης προκύπτει από το άρθρο 1 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου (GG), που κατοχυρώνει την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, σε συνδυασμό με το άρθρο 20 παρ. 1, που κατοχυρώνει την αρχή του κοινωνικού κράτους. Το άρθρο 1 παρ. 1 του Γερμανικού Συντάγματος θεμελιώνει αυτή την αξίωση. Ωστόσο, η επιταγή του κοινωνικού κράτους δίνει στο νομοθέτη την εντολή να διασφαλίσει ένα αξιοπρεπές ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης για τον καθένα, αν και βέβαια ο νομοθέτης διαθέτει ευρεία διακριτική ευχέρεια ως προς τις αναπόφευκτες αξιολογήσεις, οι οποίες συνδέονται με τον προσδιορισμό της έννοιας του ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης (*«Existenzminimum»*). Η

²²⁷ Απόσπασμα απόφασης μεταφρασμένο στην ελληνική γλώσσα, ΤοΣ 1/2010, σελ. 192-198.

²²⁸ Τσεβρένη, Ανθρώπινη αξιοπρέπεια..., ό.π., σελ. 288-290.

κατοχύρωση, επομένως, ενός *existenzminimum* πρέπει να επιτυγχάνεται μέσω μιας προβλεπόμενης στο νόμο αξίωσης και όχι να επαφίεται σε εθελοντικές παροχές του κράτους ή τρίτων προς το μέλος που χρειάζεται κοινωνική προστασία, καθώς η απόδοση των τελευταίων δεν εξοπλίζεται με ένα κοινωνικό δικαίωμα.

Κατόπιν των ανωτέρω σκέψεων, η απόφαση του Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου δέχθηκε ότι η ισχύουσα στη Γερμανία ρύθμιση σχετικά με την παροχή κοινωνικής βοήθειας σε ανέργους δεν ήταν καταφανώς ανεπαρκής ως προς το ύψος των σχετικών παροχών, για την κάλυψη των αναγκών εκείνων που στοιχειοθετούν ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Η δε διαδικασία προσδιορισμού και εκτίμησης των αναγκών εκείνων, που στοιχειοθετούν το ελάχιστο αυτό επίπεδο διαβίωσης, να μεν επιλέγεται από το νομοθέτη, *ελέγχεται όμως δικαστικά* ως προς την καταλληλότητά της, το αν σφαιρικά και με ευστοχία εξετάζει όλα τα σημαντικά πραγματικά δεδομένα και το αν είναι ένα υπολογιστικό εργαλείο με υποστηρίξιμες διαρθρωτικές αρχές. Περαιτέρω, το Δικαστήριο εξέτασε την αντιπροσωπευτικότητα του στατιστικού μοντέλου που είχε επιλεγεί από το νομοθέτη για τον καθορισμό του ύψους του βασικού αυτού επιδόματος πρόνοιας και έκρινε ότι βασιζόταν σε εμπειρικά στοιχεία και, ως εκ τούτου, ο νομοθέτης δεν είχε υπερβεί τη διακριτική του ευχέρεια κατά τη θέσπιση του εν λόγω επιδόματος. Ο γερμανός νομοθέτης έχει, εντούτοις, παραβιάσει το Σύνταγμα, γιατί έχει αποκλίνει από την - επιλεγμένη από αυτόν - συνταγματικά ανεκτή μέθοδο εξειδίκευσης του ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης, *χωρίς μάλιστα να προσφέρει ουσιαστική αιτιολόγηση*, υπολογίζοντας κατά τρόπο αντισυνταγματικό την οικονομική βοήθεια για τα ανήλικα τέκνα σε ποσοστό των παροχών των ενηλίκων, χωρίς να εκτιμά τις πραγματικές, ειδικές και διαφορετικές ανάγκες τους. Κατ' ουσίαν, στη συγκεκριμένη απόφαση το Συνταγματικό Δικαστήριο αξιοποίησε τα *διδάγματα της κοινής πείρας*, προκειμένου να στηρίξει την κρίση του αφενός στο ότι «οι ανάγκες ενός ανήλικου τέκνου δεν επιτρέπεται να προσδιορίζονται βάσει ποσοστού - και μάλιστα αυθαίρετου - επί των αναγκών ενός ενηλίκου» και αφετέρου στην παραδοχή ότι «πέραν των μοναδικών και έκτακτων αναγκών, οι οποίες μπορούν να καλύπτονται ποικιλοτρόπως, λ.χ. μέσω ενός δανείου, υφίστανται και άλλες *ειδικές και διαρκείς ανάγκες*, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να

τυποποιούνται βάσει μιας στατιστικής μελέτης, που στοχεύει κατ' εξοχήν στον μέσο όρο»²²⁹.

Επιχειρώντας μια συγκριτική ανάγνωση της εν λόγω απόφασης με τις αποφάσεις του ΣΤΕ, στις οποίες γίνεται λόγος για τη διασφάλιση ενός επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, προκύπτουν ορισμένες παρατηρήσεις. Πρώτον, αναφορά σε ένα ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης, το οποίο μάλιστα βρίσκει συνταγματικό έρεισμα στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.), γίνεται στην ΟΛΣΤΕ 668/2012. Η πλειοψηφία των δικαστών δέχθηκε, όπως είδαμε, ότι οι περικοπές που επέβαλαν οι ν. 3833/2010 και 3845/2010 δεν παραβιάζουν τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., διότι από την τελευταία δεν κατοχυρώνεται δικαίωμα ορισμένου ύψους αποδοχών ή συντάξεων, εκτός αν συντρέχει περίπτωση διακινδύνευσης της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Αντίθετα, ένα από τα επιχειρήματα που επικαλέστηκε μειοψηφούσα γνώμη έξι δικαστών είναι ότι η κατάργηση των επιδομάτων για ορισμένες κατηγορίες εργαζομένων και συνταξιούχων μπορεί να οδηγήσει σε στέρηση του επιβαλλόμενου από το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης. Η μειοψηφία δεν όρισε θετικά σε ποιο επίπεδο και σε τι είδους παροχές συνίσταται η αξιοπρεπής διαβίωση, παρά μόνο αντίστροφα έκρινε ότι η περικοπή των επιδομάτων είναι *αναπιολόγητη*, στο βαθμό που ο νομοθέτης δεν συναρτά τις μειώσεις των παροχών με τον προσδιορισμό ενός ελάχιστου ποσού αποδοχών ή συντάξεων, διασφαλίζοντας το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Η ουσιώδης διαφορά μεταξύ του συλλογισμού της μειοψηφούσας γνώμης της ΟΛΣΤΕ 668/2012 και της απόφασης του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας έγκειται στο γεγονός ότι το δεύτερο καλούνταν να ελέγξει τη συνταγματικότητα μιας *συγκεκριμένης* νομοθετικής επιλογής, την οποία έκρινε ως αντισυνταγματική, διότι ο γερμανός νομοθέτης δεν αιτιολογούσε με επάρκεια όλα τα στοιχεία του στατιστικού μοντέλου που επέλεξε. Ο τελευταίος εκπλήρωσε καταρχήν το συνταγματικό του καθήκον, καθώς εξειδίκευσε την έννοια του ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Ο δικαστής, επομένως, είχε ένα μέτρο σύγκρισης και τα απαραίτητα στοιχεία για να κρίνει αν αυτή η επιλογή ήταν ολοκληρωμένη και σύνομη. Αντίθετα, στην περίπτωση του ελέγχου των περικοπών σε επιδόματα, μισθούς και συντάξεις, το ΣΤΕ δεν είχε ένα νομοθετημένο κριτήριο ή μια δέσμη αξιόπιστων στοιχείων, των οποίων τη συνταγματικότητα να μπορεί να κρίνει, αφού ο έλληνας νομοθέτης δεν είχε

²²⁹ Παρ. 191, 207 και 208 της σχολιαζόμενης απόφασης.

προσδιορίσει σε τι συνίσταται το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Επομένως, ο συλλογισμός της μειωψηφίας, ότι οι περικοπές του νομοθέτη δεν συνδέονται με τον προσδιορισμό ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, στην πραγματικότητα αποτυπώνει περισσότερο την αμηχανία του δικαστή και λιγότερο την έλλειψη αιτιολογίας των επίμαχων περικοπών²³⁰.

Δεύτερον, και πάλι αναφορικά με την αιτιολογία των νομοθετικών επιλογών, η απόφαση του γερμανικού Δικαστηρίου κάνει λόγο για την *τεχνικά επαρκή τεκμηρίωση* της μεθόδου υπολογισμού του προνοιακού επιδόματος, καταλήγοντας στην αντίθεση του συγκεκριμένου μέτρου με το Σύνταγμα, καθώς ο νομοθέτης απέκλινε, χωρίς ουσιαστική αιτιολογία, από τις διαρθρωτικές αρχές του στατιστικού μοντέλου που ο ίδιος είχε επιλέξει. Εδώ ακριβώς έγκειται και η πρωτοτυπία της απόφασης (να σημειωθεί ότι πρόκειται για απόφαση του 2010): το ότι προχώρησε ένα βήμα πιο πέρα, στο *διαδικαστικώς δίκαιο* της εκτίμησης του ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης ως αφηρημένη εγγύηση της δικαιοσύνης της ρύθμισης συνολικά. Έτσι, θέτει - ενδεχομένως και ευρύτερα, πέραν δηλαδή της νομοθετικής εξειδίκευσης του ελαχίστου επιπέδου διαβίωσης - κριτήρια ορθολογικής νομοθέτησης (καλής νομοθέτησης), τα οποία ελέγχονται δικαστικά. Βέβαια, ο δικαστικός έλεγχος των κριτηρίων αυτών δεν είναι βαθύς ή αυστηρός, αλλά ούτε είναι απλώς και μόνον ένας έλεγχος της προφανούς μη παραβίασης του Συντάγματος. Μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για έναν μεσαίο έλεγχο ορθολογικότητας, στο πλαίσιο του οποίου ο νομοθέτης πρέπει να δύναται να υποστηρίξει την απόφασή του μέσα από τη σφαιρική εκτίμηση όλων των κρίσιμων πραγματικών δεδομένων και με πειστικά ή εύλογα επιχειρήματα, προκειμένου να αιτιολογήσει δημόσια τη νομοθετική του δράση²³¹.

Από τη μεριά του το ΣτΕ έκανε το βήμα αυτό για πρώτη φορά, απαιτώντας από το νομοθέτη μια ειδικότερη αιτιολόγηση των επιλογών του, στις αποφάσεις του για τα ειδικά μισθολόγια. Η αρχή έγινε με την ΟλΣτΕ 2192/2014, στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ως πλημμελή την αιτιολογία της νομοθετικής μείωσης των αποδοχών των στρατιωτικών, επισημαίνοντας, μεταξύ άλλων, ότι ο νομοθέτης δεν εξέτασε «αν οι αποδοχές των στελεχών των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας παραμένουν, και μετά τις νέες μειώσεις, επαρκείς για την

²³⁰ Βλ. Μαντζούφα, Οικονομική κρίση και Σύνταγμα, ό.π., σελ. 153-156.

²³¹ Χρήστου Β., Προσδιορισμός ελαχίστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης - Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας - Απόφαση BVerfG, 1 BvL 1/09 της 9ης Φεβρουαρίου 2010 (Α' Τμήμα) [Συνταγματικότητα του ελάχιστου ύψους της τακτικής παροχής για την εξασφάλιση διαβίωσης], ΤοΣ 1/2010, σελ. 198-202.

αντιμετώπιση του κόστους αξιοπρεπούς διαβίωσής τους και ανάλογες της αποστολής τους»²³², σκέψη η οποία επαναλήφθηκε και στην ΟΛΣΤΕ 4741/2014 για τις μισθολογικές περικοπές στα μέλη ΔΕΠ των ΑΕΙ. Η τάση αυτή μεγιστοποιείται προδήλως στην ΟΛΣΤΕ 2287/2015, όπου σε κρίσιμο στοιχείο για την τεκμηρίωση της αντισυνταγματικότητας των επίμαχων συνταξιοδοτικών περικοπών αναδεικνύεται η παράλειψη του νομοθέτη να προβεί σε ειδική, εμπειριστατωμένη και επιστημονικά τεκμηριωμένη μελέτη της προσφορότητας και της αναγκαιότητας των ληφθέντων μέτρων, αλλά και των επιπτώσεών τους στο βιοτικό επίπεδο των πληττόμενων προσώπων, αθροιστικά λαμβανομένων υπόψη με άλλα τυχόν ληφθέντα μέτρα στο πλαίσιο της κρίσης. Με το διαδικαστικό κριτήριο της τεκμηριωμένης μελέτης, από τη μια πλευρά εντείνεται ο έλεγχος στην αιτιολογία του νόμου και, κατ' επέκταση, ο θεμιτός διάλογος του δικαστή με το νομοθέτη. Από την άλλη, όμως, η ανύψωση του δικαστικού ελέγχου της αιτιολογίας του νόμου σε αυτό το βαθμό έντασης και εξειδίκευσης, υποδηλώνει την υπέρβαση του τεκμηρίου της ορθότητας και της συνταγματικότητας των νομοθετικών επιλογών, καθώς στην ουσία δεν διερευνάται, ως είθισται, αν ο νόμος είναι αντίθετος με το Σύνταγμα, αλλά *εάν συμφωνεί* - και μάλιστα αυστηρά - με αυτό, σηματοδοτώντας την εξομοίωση, ως προς την ένταση του ελέγχου, της αιτιολογίας του νόμου με εκείνη της διοικητικής πράξης²³³. Όπως γίνεται αντιληπτό, η απαίτηση μιας τέτοιας αιτιολογίας των επιλογών του νομοθέτη από το ΣΤΕ είναι πολύ πιο αυστηρή σε σχέση με αυτή του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας και ξεπερνά εμφανώς το μέτρο του ελέγχου ορθολογικής νομοθέτησης, στον οποίο προβαίνει το τελευταίο. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, και παρότι είναι σαφές ότι ο δικαστής αναλαμβάνει τη διόλου αυτονόητη, από την άποψη της διάκρισης των εξουσιών, αποστολή να προβεί σε αξιολογικές κρίσεις πάνω σε κατεξοχήν σύνθετες και λεπτομερείς επιλογές, οι οποίες γνωστικά και δικαιολογιακά εμπύπτουν καταρχήν στο νομοθέτη, η τάση ενός ισχυρότερου παρεμβατισμού, του μεν γερμανού δικαστή σε πιο λογικό βαθμό, του δε έλληνα σε πιο ακραίο, επιβεβαιώνει, καταρχήν, εμβληματικά την πρωτοκαθεδρία της δικαστικής κρίσης εντός του Κράτους Δικαίου²³⁴.

Μια τελευταία παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι, ενώ το Συνταγματικό Δικαστήριο φάνηκε να αξιοποιεί ορθά και αποτελεσματικά τα

²³² Σκ. 21, ΟΛΣΤΕ 2192/2014.

²³³ Βλ. Καραβοκύρη, Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου..., ό.π., σελ. 8-11.

²³⁴ Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 9.

διδάγματα της κοινής πείρας για να ελέγξει τον τρόπο υπολογισμού του ύψους του προνοιακού επιδόματος και να εξετάσει τη συνέπεια του στατιστικού μοντέλου που χρησιμοποίησε ο νομοθέτης, ώστε να στηρίξει την κρίση του σχετικά με την επάρκεια των στοιχείων που περιείχε το μοντέλο αυτό για την οριοθέτηση του ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, το ΣτΕ αποφεύγει να χρησιμοποιήσει τα διδάγματα της κοινής πείρας για τον προσδιορισμό της αξιοπρεπούς διαβίωσης, παρότι αυτά θα μπορούσαν να του φανούν ιδιαιτέρως χρήσιμα. Αντίθετα, εμμένει να αναζητά άλλα κριτήρια για τον καθορισμό ενός επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, τα οποία οδηγούν στη σχετικοποίηση του περιεχομένου της, κάτι που ενδεχομένως θα μπορούσε να αποφευχθεί, αν αντί για την εφαρμογή αυτών, αξιοποιούνταν τα διδάγματα της κοινής πείρας, προκειμένου ο δικαστής να σχηματίσει κρίση ως προς το εάν ικανοποιείται ο όρος της αξιοπρεπούς διαβίωσης ή όχι²³⁵. Χαρακτηριστικά, αποφεύγοντας σταθερά την προφανή και απτή λύση που προσφέρουν τα διδάγματα της κοινής πείρας και τα εμπειρικά στοιχεία, ο δικαστής άλλοτε εξομοιώνει την αξιοπρεπή διαβίωση με την απλή διαβίωση, εγγυώμενος απλώς την αποφυγή της απόλυτης εξαθλίωσης των θιγόμενων προσώπων (λ.χ. ΟΛΣΤΕ 668/2012), άλλοτε τη συνδέει με καθαρά μισθολογικά κριτήρια, προσδίδοντάς της τα χαρακτηριστικά ενός οικονομικού μεγέθους, του εισοδήματος (λ.χ. αποφάσεις για τα ειδικά μισθολόγια), και άλλοτε εμπλουτίζει υπέρμετρα το περιεχόμενό της (λ.χ. ΟΛΣΤΕ 2287/2015, όπου σχεδόν εξισώνει την προ-συνταξιοδοτική με τη συνταξιοδοτική οικονομική κατάσταση), ώστε να υπερβαίνει ξεκάθαρα το *minimum*, σε άλλες έννομες τάξεις²³⁶, κριτήριο της αξιοπρεπούς διαβίωσης, όπως αυτό προσδιορίζεται τόσο θεωρητικά όσο και νομολογιακά²³⁷, και να καθιστά αβέβαιο αν, σε καιρό κρίσης, αλλά και σε οποιαδήποτε άλλη ιστορική στιγμή στη χώρα μας, μπορεί πράγματι να καλυφθεί μια τόσο υψηλή αξίωση.

β) Πορτογαλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου 187/2013 της 5^{ης} Απριλίου 2013 και ΕΔΔΑ, Antonio Augusto Da Conceição Mateus και Lino Jesus Santos Januário κατά Πορτογαλίας, 8-10-2013 (Προσφυγές υπ' αριθμ.

²³⁵ Χριστοφορίδου, Ο λειτουργικός προορισμός..., ό.π., σελ. 5.

²³⁶ Συγκριτικά αναφέρεται ότι, σύμφωνα με το άρθρο 20 του γερμανικού Κώδικα Κοινωνικών Δικαιωμάτων, «η τακτική παροχή για την εξασφάλιση της διαβίωσης περιλαμβάνει ιδίως τη διατροφή, την ένδυση, τη φροντίδα του σώματος, τον εξοπλισμό του σπιτιού, τις ανάγκες της καθημερινής ζωής, καθώς και σε εύλογη έκταση τις σχέσεις με το περιβάλλον και μία συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή».

²³⁷ Βλ. Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 16, με τις εκεί παραπομπές.

62235/10 και 57725/12): Σε αντίθεση με τη Γερμανία, η οποία επηρεάστηκε από την οικονομική κρίση όχι από την πλευρά του οφειλέτη αλλά του δανειστή, η Πορτογαλία, όπως και η Ελλάδα, ανήκει στις χώρες της Ε.Ε. όπου η κρίση έλαβε δραματικές διαστάσεις. Ως εκ τούτου, η νομολογία της είναι πιο πρόσφορο δείγμα συγκριτικής παρατήρησης, αφού βρίσκεται πιο κοντά στα ελληνικά δεδομένα. Με αριθμό αποφάσεών του, το Πορτογαλικό Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ως αντισυνταγματική μια σειρά μέτρων λιτότητας που εγγράφηκαν στους προϋπολογισμούς του 2013 και 2014. Στην απόφαση 187/2013 της 5^{ης} Απριλίου 2013, το Δικαστήριο θεώρησε αντίθετες στο πορτογαλικό Σύνταγμα την αναστολή του επιδόματος αδείας των δημοσίων υπαλλήλων, τη μερική αναστολή του επιδόματος αδείας των συνταξιούχων του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα και την επιβολή εισφορών ανεργίας και ασθένειας. Σύμφωνα με την απόφαση, τα μέτρα αυτά παραβίαζαν τις αρχές της ισότητας και της αναλογικότητας, διότι υποχρέωναν συγκεκριμένες κατηγορίες (τους δημόσιους υπαλλήλους και τους συνταξιούχους) να επωμιστούν δυσανάλογα μεγάλο μέρος της δημοσιονομικής προσαρμογής. Σε ό,τι αφορά τον προϋπολογισμό του 2014, το Δικαστήριο προχώρησε στην ακύρωση μέτρων, όπως η περικοπή μισθών κατά 2% έως 12% στο δημόσιο τομέα, καθώς και επιδομάτων χρειάς και ανεργίας, αλλά και συντάξεων.²³⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι το Πορτογαλικό Συνταγματικό Δικαστήριο είχε ήδη κρίνει στην απόφαση 353/2012 της 5^{ης} Ιουλίου 2012 ότι «οι διατάξεις που επιβάλλουν την αναστολή της καταβολής των επιδομάτων των διακοπών και των Χριστουγέννων ή άλλων καταβολών που αντιστοιχούν στον 13^ο και 14^ο μήνα» παραβίαζαν την αρχή της ισότητας στην κατανομή των δημοσίων βαρών. Η αντισυνταγματικότητα των ρυθμίσεων στηρίχθηκε στη δυσανάλογη επιβάρυνση των συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων σε σχέση με τους ιδιώτες μισθωτούς, καθώς κρίθηκε ότι «η διαφορετική μεταχείριση των ατόμων που λαμβάνουν εισοδήματα και συντάξεις από τον δημόσιο τομέα [και εκείνη των λοιπών πολιτών] είναι υπερβολική [και δεν καλύπτει το κριτήριο] της αναλογικής ισότητας». Με άλλα λόγια, απέναντι στη διαχείριση της κρίσης όλοι πρέπει να είναι κατ' αναλογία

²³⁸ Η αντίδραση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην απόφαση της 5^{ης} Απριλίου υπήρξε άμεση. Με την ανακοίνωση της 7^{ης} Απριλίου 2013, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή επισημαίνει την αξία της κοινής προσπάθειας όλων των θεμελιωδών πολιτικών θεσμών, στην οποία εντάσσεται και το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας, για την επιτυχία του προγράμματος δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας αυτής: «The Commission reiterates that a strong consensus around the program will contribute to its successful implementation. In this respect, it is essential that Portugal's key political institutions are united in their support».

ίσοι²³⁹. Ωστόσο, το Δικαστήριο έκανε, εντέλει, δεκτή την αναστολή της καταβολής των επιδομάτων για το έτος 2012, υπό την επίκληση της «έκτακτης ανάγκης προστασίας της φερεγγυότητας της χώρας και εκτέλεσης του προγράμματος εξωτερικής οικονομικής χρηματοδότησης», αλλά και την «αδυναμία κάλυψης του προϋπολογισμού»²⁴⁰.

Σε συγκριτικό επίπεδο, η συγκεκριμένη απόφαση, στην οποία τίθενται υπό κρίση οι, αντίστοιχες προς τις ελληνικές, μειώσεις μισθών και επιδομάτων στους συνταξιούχους δημόσιους υπαλλήλους της Πορτογαλίας, θυμίζει σε αρκετά σημεία την ΟΛΣΤΕ 668/2012. Στην τελευταία εκφράζεται η, παρόμοια με του πορτογαλικού Δικαστηρίου, σκέψη ότι, ναι μεν ο νομοθέτης μπορεί να θεσπίσει μέτρα περιστολής δαπανών που συνεπάγονται την οικονομική επιβάρυνση μεγάλων κατηγοριών του πληθυσμού, πλην όμως η δυνατότητα αυτή έχει ως όριο την καθιερούμενη από το άρθρο 4 παρ. 5 Συντ. αρχή της ισότητας στα δημόσια βάρη, καθώς και την καθιερούμενη στο άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, που επιβάλλουν η επιβάρυνση αυτή να κατανέμεται μεταξύ όλων των κατηγοριών απασχολουμένων τόσο στο δημόσιο, όσο και στον ιδιωτικό τομέα, καθώς και των ασκούντων ελευθέριο επάγγελμα. Και στις δύο ανωτέρω αποφάσεις, η αναγκαιότητα της αντιμετώπισης της οξείας δημοσιονομικής κρίσης υπερισχύει. Η διαφορά των δύο αποφάσεων έγκειται στο ότι το ΣΤΕ δεν προβαίνει καν στη διάγνωση της αντισυνταγματικότητας των επίμαχων μέτρων, αφού, κατά την κρίση του, αυτά δεν παρίστανται, ενόψει των πραγματολογικών συνθηκών, καταρχήν απρόσφορα και μη αναγκαία για την εξυπηρέτηση του σκοπού για τον οποίο ελήφθησαν. Αντίθετα, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας ήταν πιο τολμηρό, κρίνοντας σε πρώτη φάση την αντισυνταγματικότητα των νομοθετικών επιλογών, έστω και αν, εντέλει, έκρινε ότι η απόφασή του δεν μπορεί να τεθεί σε ισχύ, διότι ο προϋπολογισμός του 2012 βρισκόταν σε προχωρημένο στάδιο εφαρμογής, με συνέπεια να είναι αδύνατο να σχεδιαστούν εναλλακτικά μέτρα χωρίς να τεθεί σε κίνδυνο η χρηματοδότηση που είχε συμφωνηθεί με τα Μνημόνια. Και μόνο η ρητή διατύπωση της αντισυνταγματικότητας των «μνημονιακών» μέτρων από το Συνταγματικό Δικαστήριο, σε ένα τόσο πρώιμο στάδιο της κρίσης, που ήταν ακόμη ορατός ο κίνδυνος κατάρρευσης της οικονομίας της χώρας, προοικονομεί ότι ο πορτογάλος

²³⁹ Καραβοκύρη, Το Σύνταγμα και η κρίση, ό.π., σελ. 110.

²⁴⁰ Βλ. μετάφραση της απόφασης και σχόλιο σε Ακριβοπούλου Χ., Ο πορτογαλικός «κοινωνικός» συνταγματισμός αντιμέτωπος με την ευρωπαϊκή δημοσιονομική κρίση, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, 5/2012, σελ. 628 επ.

δικαστής δεν είναι διατεθειμένος να κάνει πολλές υποχωρήσεις ως προς την τήρηση των συνταγματικών δεσμεύσεων στο βωμό της διαχείρισης της κρίσης. Αυτό, εξάλλου, αποδείχθηκε και με την απόφαση 187/2013, η οποία, ούτε ένα χρόνο μετά, κήρυξε την αντισυνταγματικότητα των νέων περικοπών που έπληξαν τις ίδιες κατηγορίες πολιτών. Δεν είναι δυνατό να περικόπτονται οριζόντια οι μισθοί και οι συντάξεις του δημόσιου τομέα, χωρίς πρώτα να έχουν εξαντληθεί όλα τα όρια της φορολογικής δικαιοσύνης, φαίνεται να αποτυπώνεται στη σχετική απόφαση, η οποία επισημαίνει τον μη αναλογικό χαρακτήρα των μέτρων και την επερχόμενη με αυτά άνιση μεταχείριση μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα²⁴¹. Το βήμα αυτό έγινε από το ΣΤΕ ένα χρόνο αργότερα, το 2014, με τις αποφάσεις του για τις μειώσεις στα ειδικά μισθολόγια, και ολοκληρώθηκε με την ΟΛΣΤΕ 2287/2015 για τις περικοπές των συντάξεων. Στις εν λόγω αποφάσεις, το «σωρευτικό αποτέλεσμα» των μέτρων και η υπέρμετρη επιβάρυνση των μισθοδοτούμενων από το δημόσιο και των συνταξιούχων, με επανειλημμένες περικοπές των μισθολογικών τους αποδοχών και των συνταξιοδοτικών παροχών, αντίστοιχα, καθώς και με λοιπά μέτρα (π.χ. φορολογικά) της περιόδου της κρίσης, οδήγησαν, μεταξύ άλλων, στη διάγνωση της αντισυνταγματικότητας. Εντύπωση προξενεί, ωστόσο, το γεγονός ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας, σε αντίθεση με το ΣΤΕ, δεν αξιοποιεί, ανάμεσα στα επιχειρήματά του για την αντισυνταγματικότητα των επίδικων μέτρων, την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ούτε το απορρέον από αυτή δικαίωμα της αξιοπρεπούς διαβίωσης των θιγόμενων πληθυσμιακών ομάδων.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση «Antonio Augusto Da Conceição Mateus και Lino Jesus Santos Januário κατά Πορτογαλίας»²⁴² της 8.10.2013, στην οποία το ΕΔΔΑ εξέτασε τη συμβατότητα των πορτογαλικών «μνημονιακών» μέτρων με την ΕΣΔΑ και, ειδικότερα, με το Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο και την προστασία της περιουσίας. Ενώπιον του ΕΔΔΑ, οι πορτογάλοι προσφεύγοντες δεν επικαλέστηκαν συγκεκριμένη διάταξη της Σύμβασης, αλλά, γενικότερα, την επιδείνωση της οικονομικής τους κατάστασης και των συνθηκών διαβίωσής τους από τις επιπτώσεις της μείωσης των επιδομάτων των διακοπών και των Χριστουγέννων. Υπό το πρίσμα του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, το ΕΔΔΑ

²⁴¹ Κτιστάκη Στ., Όψεις δικαστικού ελέγχου της δημοσιονομικής πολιτικής σε εποχή κρίσης, ΘΠΔΔ, 7/2013, σελ. 586.

²⁴² Βλ. Machado J.E.M., The Sovereign Debt Crisis and the Constitution's Negative Outlook: A Portuguese Preliminary Assessment, στο Contiades X. (επιμ.), Constitutions in the Global Financial Crisis. A Comparative Analysis, Ashgate, Αγγλία - ΗΠΑ, 2013, σελ. 219 επ.

επαναλαμβάνει τα κύρια σημεία της νομολογίας «Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας». Παρ' ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο της Πορτογαλίας υιοθέτησε μια πιο ενεργητική στάση κατά την κρίση της συμφωνίας των εν λόγω μέτρων με το Σύνταγμα, το ΕΔΔΑ τήρησε μια *αυτοπεριοριστική στάση*, η οποία προκύπτει από τη βασική θέση ότι δεν νομιμοποιείται να προβεί σε έναν αφηρημένο έλεγχο των νομοθετικών επιλογών που εντάσσονται σε μια ευρύτερη δημοσιονομική προσπάθεια και, επιπλέον, ότι ένα κράτος που έχει περιορισμένους δημόσιους πόρους διαθέτει και ευρύτατη διακριτική ευχέρεια στην κατανομή τους, ιδίως υπό συνθήκες κρίσης. Έμφαση δόθηκε στην εξυπηρέτηση σκοπού γενικού συμφέροντος, όχι μόνο εθνικού αλλά και ευρωπαϊκού, που συνίσταται στη διαχείριση της οικονομικής κρίσης, αλλά και στον εύλογο και μη δυσανάλογο (λόγω της μη μείωσης της κύριας σύνταξης) περιορισμό των περιουσιακών δικαιωμάτων των προσφευγόντων. Κοντολογίς, το ΕΔΔΑ επανέλαβε τα επιχειρήματα που είχε εκθέσει και στην απόφαση ελληνικού ενδιαφέροντος, επισημαίνοντας ωστόσο ότι «όπως στην Ελλάδα, αυτά τα μέτρα υιοθετήθηκαν ενόψει μιας ακραίας οικονομικής κατάστασης, αλλά σε αντίθεση με την Ελλάδα, τα μέτρα αυτά είναι *παροδικά*»²⁴³.

Ωστόσο, κρίσιμη παραμένει, όπως και στην απόφαση Κουφάκη, η ελλειπτική αναφορά του Δικαστηρίου στη διαφύλαξη της ουσίας του περιουσιακού δικαιώματος, δηλαδή στη μη προσβολή του πυρήνα του, καθώς στη συγκεκριμένη περίπτωση διευκρινίζεται ότι σημαντικό ζήτημα είναι το κατά πόσο το δικαίωμα του προσφεύγοντος να αποκομίζει οφέλη από τον τομέα της κοινωνικής ασφάλισης, σε σχέση με το συγκεκριμένο θέμα, έχει παραβιασθεί με τρόπο που να οδηγεί σε *απομείωση* της ουσίας του δικαιώματός του. Το ΕΔΔΑ καταλήγει ότι «η πλήρης στέρηση των δικαιωμάτων, που οδηγεί στην *απώλεια των μέσων διαβίωσης*, αποτελεί καταρχήν παραβίαση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, ενώ, αντίθετα, η επιβολή μιας εύλογης και ανάλογης μείωσης όχι...»²⁴⁴. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι το όριο που θέτει το Δικαστήριο στον περιορισμό του δικαιώματος των προσφευγόντων, με βάση την πάγια νομολογία του, είναι αν οι τελευταίοι αντιμετωπίζουν *κίνδυνο επιβίωσης*, ώστε το περιουσιακό τους δικαίωμα να θίγεται στον πυρήνα του. Αναγνωρίζεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, η σύνδεση των δικαιωμάτων, τα οποία πλήττονται σε καιρό κρίσης, με την ανάγκη διασφάλισης ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης των φορέων τους, η οποία αναγορεύεται σε

²⁴³ Σκ. 26 της σχολιαζόμενης απόφασης.

²⁴⁴ Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 111.

κανονιστικό πυρήνα των εν λόγω δικαιωμάτων. Βέβαια, σύμφωνα με τη νομολογία αυτή, δύσκολα μπορούμε να κάνουμε λόγο για κατοχύρωση της δυνατότητας *αξιοπρεπούς* διαβίωσης, αφού το ΕΔΔΑ της αποδίδει περιεχόμενο που ταυτίζεται με την προστασία της φυσικής υπόστασης και μόνο.

Κεφάλαιο τέταρτο

Συμπεράσματα

Αν κάτι προκύπτει εντελώς αβίαστα και με πλήρη ενάργεια από την ως άνω περιήγησή μας στη νομολογία της κρίσης, αυτό είναι μια κατάσταση διαπάλης ανάμεσα στην ικανοποίηση του δημόσιου - δημοσιονομικού συμφέροντος, αφενός και στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων που περιορίζονται από τα «μνημονιακά» μέτρα, αφετέρου. Σε αυτό το πλαίσιο, ο δικαστής καλείται να κάνει την κρίσιμη στάθμιση μεταξύ των αντίρροπων δυνάμεων και να αποφανθεί για τη συνταγματικότητα ή μη των «μνημονιακών» ρυθμίσεων. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι στο «ζύγισμα» αυτό τις περισσότερες φορές έχει μεγαλύτερο βάρος η επιτακτική οικονομική συνθήκη, η οποία στην πλειονότητα των αποφάσεων δικαιολογεί τη λήψη μέτρων που περιορίζουν τα δικαιώματα. Πάντως, οι ανωτέρω περιορισμοί βρίσκουν, εν μέσω κρίσης, το απώτατο όριό τους στη διαφύλαξη της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ως ενός *ultimum refugium* των υποκειμένων των δικαιωμάτων. Αποδομώντας, λοιπόν, την περιγραφόμενη εικόνα, προκύπτουν τα τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία της παρούσας μελέτης, στα οποία και θα επικεντρωθούν τα συμπεράσματά της: το δημόσιο συμφέρον (I), τα κοινωνικά δικαιώματα (II), η αξία του ανθρώπου, ιδίως υπό την εκδοχή της αξιοπρεπούς διαβίωσης, (III) και ο δικαστής της κρίσης (IV).

I. Το δημόσιο συμφέρον: η ανάδειξη και ο μετασχηματισμός της έννοιας

Είναι γεγονός ότι η επίδραση της οικονομίας στην πρόσληψη και ρύθμιση της πραγματικότητας έχει, εύλογα, αναδειχθεί σε κεντρική παράμετρο στο νομικό παιχνίδι της κρίσης. Από το 2009 και μετά, στη γλώσσα των συνταγματολόγων, αλλά και των οργάνων του κράτους, έχουν δυναμικά εισχωρήσει όροι που μέχρι πρότινος θεωρούνταν ότι αποτελούσαν την ύλη ενός μάλλον τεχνικού κεφαλαίου του Συντάγματος, του σχηματικά αποκαλούμενου «οικονομικού Συντάγματος»²⁴⁵, και σε καμία περίπτωση δεν ανάγονταν σε κρίσιμες παραμέτρους, που καθορίζουν αποφασιστικά το περιεχόμενο των θεμελιωδών εννοιών του.

Εντός της ελληνικής έννομης τάξης, η αναγκαιότητα της μείωσης του υπέρογκου δημοσιονομικού ελλείμματος και του δημόσιου χρέους και της επαναφοράς της χώρας σε κατάσταση οικονομικής ομαλότητας, επιφέρει ραγδαίες μεταβολές στη

²⁴⁵ Ενδεικτικά για το «οικονομικό Σύνταγμα», βλ. Δελλή Γ., Το Οικονομικό Σύνταγμα της Ελλάδας. Σύνομη επισκόπηση μιας πορείας 40 ετών με άδηλο μέλλον, ΤοΣ 3/2015, σελ. 447 επ.

συνταγματική ύλη. Στη συνταγματική οπτική του νομοθέτη και του δικαστή, αποτελεί τη δικαιολογητική βάση για τον ευρύ περιορισμό σειράς ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων από τους εφαρμοστικούς νόμους των Μνημονίων. Η σημαντική υποχώρηση των κοινωνικών δικαιωμάτων και του κοινωνικού κράτους και οι ευθείες προσβολές του ατομικού δικαιώματος στην ιδιοκτησία και την περιουσία αποδίδονται στην - υπέρτερη κάθε άλλης - ανάγκη αποκατάστασης της δημοσιονομικής τάξης και *αποτυπώνονται νομολογιακά στην ιδιαίτερη ανάδειξη και τον ριζικό μετασχηματισμό της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος.*²⁴⁶

Η έννοια του δημοσίου συμφέροντος ανέκαθεν διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη νομολογία, ιδίως, του Συμβουλίου της Επικρατείας. Είναι δεκάδες οι αποφάσεις στις οποίες λόγοι δημοσίου συμφέροντος, είτε αυτό προβάλλεται ως συγκεκριμένο και επιτακτικό είτε γίνεται αναφορά σε κάποια γενική μορφή του, αποκλείουν ισχυρισμούς προσβολής όχι μόνο των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και της αξίας του ανθρώπου. Επομένως, κάτι τέτοιο δεν είναι πρωτοφανές στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων. Τι είναι, άρα, αυτό που άλλαξε με την κρίση στην πρόσληψη του δημοσίου συμφέροντος και που μας οδηγεί στο συμπέρασμα του μετασχηματισμού της έννοιας;

Υπό το πρίσμα της κρίσης, όταν ο νομοθέτης ή ο δικαστής αναφέρεται στην αναγκαιότητα ενός νομοθετικού μέτρου, π.χ. της περικοπής μισθών και συντάξεων, για την αποτροπή του «δημοσιονομικού εκτροχιασμού», υπονοεί ξεκάθαρα ότι έτσι θα αποκατασταθεί ή θα διασωθεί η απειλούμενη δημοσιονομική «κανονικότητα», το καθεστώς των μηδενικών ελλειμμάτων και των βιώσιμων χρεών. Η τεχνική αυτή διατύπωσης του όρου της αναγκαιότητας, ως βασικού στοιχείου της αναλογικότητας των μέτρων, επιτρέπει στο νομοθέτη που συντάσσει τον κανόνα ή στο δικαστή που τον εφαρμόζει να διαπιστώσει κατά πόσο το πραγματικό γεγονός («δημοσιονομικός εκτροχιασμός») αποκλίνει από την κανονικότητα (π.χ. τη «δημοσιονομική πειθαρχία», όπως αυτή ορίζεται νομικά στο εθνικό ή/και ενωσιακό δίκαιο) και να καταλήξει στη δικαιοδοτική του απόφαση ή κρίση. Στα νομολογιακά παραδείγματα της κρίσης των τελευταίων ετών, η αναγκαιότητα των μέτρων, έννοια μεγάλης αοριστίας, παραπέμπει διαδοχικά σε μια ακόμα πιο αόριστη έννοια: *το δημόσιο συμφέρον*. Στην παρούσα συγκυρία, η παντοδύναμη αναγκαιότητα αποκατάστασης της δημοσιονομικής ισορροπίας είναι αυτή ακριβώς που επικαθορίζει τη σημασία (και) του τελευταίου.

²⁴⁶ Βλ. Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 57.

Στην πρώτη φάση της κρίσης, που σηματοδοτείται από την απόφαση για το «Μνημόνιο Ι» (ΟΛΣΤΕ 668/2012), επισημαίνεται ότι «με τους νόμους 3833 και 3845/2010 ελήφθησαν διάφορα μέτρα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η περικοπή αποδοχών των εργαζομένων στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα και συνταξιοδοτικών παροχών, αφενός μεν για την άμεση αντιμετώπιση της διαπιστωθείσης από το νομοθέτη οξείας δημοσιονομικής κρίσεως, η οποία, κατ' αυτόν, είχε καταστήσει αδύνατη την εξυπηρέτηση των δανειακών αναγκών της χώρας μέσω των διεθνών αγορών και πιθανό το ενδεχόμενο χρεοκοπίας της, και αφετέρου για την εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών, με τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος κατά τρόπο δυνάμενο να διατηρηθεί και μετά την τριετή περίοδο, στην οποία καταρχήν απέβλεπαν τα λαμβανόμενα μέτρα»²⁴⁷. Τα μέτρα αυτά «αποσκοπούν τόσο στην αντιμετώπιση της κατά την εκτίμηση του νομοθέτη άμεσης ανάγκης καλύψεως οικονομικών αναγκών της χώρας, όσο και στη βελτίωση της μελλοντικής δημοσιονομικής και οικονομικής της καταστάσεως, δηλαδή στην εξυπηρέτηση σκοπών που συνιστούν καταρχήν *σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος*²⁴⁸ και αποτελούν, ταυτοχρόνως, και σκοπούς κοινού

²⁴⁷ Σκ. 35, ΟΛΣΤΕ 668/2012.

²⁴⁸ Αλλά και πριν την ΟΛΣΤΕ 668/2012, με την ΣΤΕ 1620/2011 έγινε για πρώτη φορά ρητή αναφορά στη «δημοσιονομική ισορροπία» του κράτους ως «εύλογης και αντικειμενικής αιτίας» για την προνομιακή μεταχείριση του Δημοσίου. Ειδικότερα, σύμφωνα με την 1620/2011, «η διαφοροποίηση μεταξύ του επιτοκίου που αφορά τις οφειλές του Δημοσίου και του υψηλότερου επιτοκίου που εφαρμόζεται στις οφειλές των ιδιωτών, συνεπαγόμενη τον περιορισμό του κρατικού χρέους, είναι, τουλάχιστον από το 2004, αφότου επισήμως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο είχε διαπιστώσει την ύπαρξη υπερβολικού ελλείμματος, που συνιστούσε απειλή για τη δημοσιονομική ισορροπία της χώρας, πλήρως δικαιολογημένη. Και τούτο διότι συμβάλλει στην επίτευξη ενός *μείζονος εθνικού συμφέροντος σκοπού*, εκείνου της διασφάλισης της δημοσιονομικής ισορροπίας αρχικά, ήδη δε της αποτροπής της οικονομικής κατάρρευσης της χώρας». Στην ίδια ακριβώς οπτική εγγράφεται και η απόφαση 25/2012 ΑΕΔ με αντικείμενο τη συνταγματικότητα της προνομιακής μεταχείρισης του Δημοσίου, όπως αυτή αποτυπώνεται στη ρύθμιση, κατά την οποία το καταβαλλόμενο από το Δημόσιο, με την ιδιότητα του οφειλέτη, ποσοστό τόκου υπερημερίας (6%) είναι μικρότερο εκείνου που έχουν υποχρέωση να καταβάλλουν οι ιδιώτες οφειλέτες. Ειδικότερα, το ΑΕΔ σημειώνει ότι «η θεσπιζόμενη με την ανωτέρω διάταξη του κώδικα των νόμων περί δικών του Δημοσίου ρύθμιση, η οποία αποβλέπει στον περιορισμό της αυξήσεως του κρατικού χρέους από τόκους για ληξιπρόθεσμες οφειλές, υπαγορεύεται από την ανάγκη προστασίας της δημοσιονομικής ισορροπίας και της περιουσίας του κράτους», διότι έτσι διασφαλίζεται το υλικό στοιχείο της εσωτερικής κυριαρχίας του ελληνικού κράτους, δηλαδή η «ορθή άσκηση της δημόσιας εξουσίας (...), με σκοπό την εκπλήρωση των, κατά το Σύνταγμα και τους νόμους, υποχρεώσεων του έναντι των πολιτών». Αναλυτικά για τις εν λόγω αποφάσεις, βλ. Φατούρου Χ.Δ., Η αρχή της ισότητας στα δημοσιονομικά βάρη και η διαφοροποίηση του επιτοκίου Δημοσίου και ιδιωτών. Σχολιασμός των ΣΤΕ 1620/2011 και ΑΕΔ 25/2012, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, 1/2013, σελ. 47 επ.. Αλλά και σε μεταγενέστερες αποφάσεις της νομολογίας της κρίσης εντοπίζεται ανάλογη έκφανση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος. Ενδεικτικά, στην ΣΤΕ 2307/2014 για τη συνταγματικότητα των μειώσεων μισθών και της κατάργησης επιδομάτων στον ιδιωτικό τομέα, που επιβλήθηκαν με το Ν. 4046/2012 (Μνημόνιο ΙΙ), το Δικαστήριο ανατρέχει στην έννοια του «*υπέρτερου κοινωνικού συμφέροντος*», για να θεμελιώσει τη συμφωνία των επίμαχων μέτρων με το Σύνταγμα, καθώς αυτά, σύμφωνα με την εκτίμηση του νομοθέτη και της διοίκησης, συμβάλλουν «στην καταπολέμηση της ανεργίας και στη

ενδιαφέροντος των κρατών-μελών της Ευρωζώνης, ενόψει της καθιερούμενης από τη νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ενώσεως υποχρεώσεως δημοσιονομικής πειθαρχίας και διασφάλισης της σταθερότητας της ζώνης του ευρώ στο σύνολό της». Επομένως, το ΣτΕ προσδίδει εμφανώς στο δημόσιο συμφέρον *δημοσιονομικό περιεχόμενο*, τόσο εθνικό όσο και ενωσιακό²⁴⁹, και δικαιολογεί έτσι τον περιορισμό μιας σειράς συνταγματικών δικαιωμάτων.

Πάντως, σύμφωνα με τη θεωρία²⁵⁰ αλλά και με σχετική προηγούμενη νομολογία του ΣτΕ²⁵¹ και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)²⁵², το απλό ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου δεν αποτελούσε, και δεν αποτελεί ακόμη και σήμερα, δημόσιο συμφέρον. Παραδοσιακά το ταμειακό συμφέρον δεν μπορούσε να θεμελιώσει ειδική μεταχείριση του Δημοσίου σε μια σειρά κρίσιμων ζητημάτων διοικητικού δικαίου, όπως την υπαγωγή των συμβάσεων της διοίκησης στη δημόσια σφαίρα, τη δικαιολόγηση των οικονομικών προνομίων του Δημοσίου και την παρεμπόδιση της αναστολής εκτέλεσης των διοικητικών πράξεων. Σε αντίθεση με το σύνηθες, αμιγές ταμειακό συμφέρον του Δημοσίου, το οποίο δεν αρκεί για να χαρακτηριστεί δημόσιο, η οικονομική χαλεπότητα της χώρας την τελευταία δεκαετία φαίνεται να εμπλουτίζει ή, ακριβέστερα, να ενδυναμώνει το ταμειακό συμφέρον με την *προσθήκη του δημοσιονομικού στοιχείου* και να το επανανοηματοδοτεί από απλό εισπρακτικό συμφέρον σε *ιδιαιτέρως σοβαρό, μείζον, εθνικό ή ακόμα και διαχρονικό*, ώστε να δικαιολογεί τον περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων. Με τον τρόπο αυτόν το ταμειακό συμφέρον της χώρας σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης αναβαθμίζεται όχι απλά και μόνο σε δημόσιο συμφέρον αλλά, πολύ περισσότερο, σε *έντονο, επιτακτικό, ζωτικό για το κράτος λόγω δημοσίου συμφέροντος*.

βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας» υπό τις δεδομένες συνθήκες της οξείας οικονομικής κρίσης και «προ του κινδύνου στάσης πληρωμών και κατάρρευσης της εθνικής οικονομίας, με απρόβλεπτες οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες».

²⁴⁹ Η δημοσιονομική σταθερότητα, δηλαδή ο περιορισμός ελλειμμάτων και χρέους κάτω από ένα συγκεκριμένο όριο και η σταθερότητα των τιμών, αποτελούν συστατικά στοιχεία της ζώνης του ευρώ και σταθερές επιδιώξεις της ευρωπαϊκής έννομης τάξης. Επιπλέον, η δημοσιονομική πειθαρχία στα οικονομικά του κράτους και η δημοσιονομική ισορροπία μεταξύ εσόδων και δαπανών αποτελούν τόσο προϋπόθεση για τη συνέχιση του προγράμματος χρηματοδότησης της χώρας, όσο και σαφή δέσμευση που απορρέει από τη Συνθήκη για τη Σταθερότητα, το Συντονισμό και τη Διακυβέρνηση στην ΟΝΕ. Αναλυτικά, βλ. Περάκη Μ., Η δημοσιονομική σταθερότητα ως έννομο αγαθό στην κοινοτική έννομη τάξη, Ευρωπαϊών Πολιτεία, 2009, σελ. 115 επ.

²⁵⁰ Ενδεικτικά βλ. Λαζαράτου Π., Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης, ΘΠΔΔ 8-9/2013 - Έτος 6^ο, σελ. 686 επ.

²⁵¹ Για αναλυτικές παραπομπές σε σχετικές αποφάσεις του ΣτΕ, βλ. Μαθιουδάκη Ι., Μετασηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης, ΕΔΔ, 4/2011, σελ. 478 επ.

²⁵² ΕΔΔΑ, Μείδανης κατά Ελλάδος, 22/5/2008 (ιδ. σκέψεις 30,31).

Γίνεται δεκτό ότι η αόριστη έννοια του δημοσίου συμφέροντος *μπορεί και πρέπει* να αποκτά ιστορικά διαφορετικές σημασίες, καθότι η ελαστικότητά της τής επιτρέπει να εξελίσσεται συνεχώς και να προσαρμόζεται στις εκάστοτε δικαιοπολιτικές συνθήκες (ταμειακό, εθνικό, γενικό, σοβαρό, δημοσιονομικό, κ.λπ.)²⁵³. Βέβαια, η δημοσιονομική πειθαρχία και ισορροπία, η οποία, δίχως άλλο, αφορά πρωτίστως τα έσοδα του Δημοσίου, δεν μπορεί να αναχθεί αναντίρρητα σε γενικό και καθολικό νόημα του δημοσίου συμφέροντος, ενώπιον της οποίας θα περιβάλλεται με το μανδύα της συνταγματικότητας κάθε περιορισμός των συνταγματικών δικαιωμάτων. Εντούτοις, στη συγκαιρινή «δημοσιονομική» του εκδοχή, το δημόσιο συμφέρον γίνεται καταρχήν αντιληπτό ως συμφέρον του κράτους έναντι μιας υπαρκτικής για το ίδιο απειλής, της πλήρους οικονομικής αδυναμίας του να συνεχίζει αδιάλειπτα να εκπληρώνει τους συνταγματικούς του σκοπούς.²⁵⁴ Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Γ. Καραβοκύρη, «η δημοσιονομική πειθαρχία του κράτους δεν έγκειται απλώς στην ισορροπία ή την υπέρβαση των συμφερόντων στο όνομα της γενικής βούλησης, αλλά στη δυνατότητα του κράτους να υπηρετεί τους πολίτες του. Στην προκειμένη περίπτωση, η νομολογία του ΣτΕ ερμηνεύει άρρητα τη δημοσιονομική και οικονομική αυτονομία του κράτους ως το βασικό θεμέλιο του κοινωνικού ιστού, ως την αξεπέραστη συνθήκη συνύπαρξης των υποκειμένων, πριν ακόμη τεθεί σε διαπραγμάτευση οποιαδήποτε άλλη διαφορά τους, πριν επιλυθεί κάθε άλλο ζήτημα που ανάγεται στην ετερότητά τους/ή και στα ίδια τους τα δικαιώματα»²⁵⁵. Επομένως, το νομικά σημαντικό είναι ότι στη νομολογία της κρίσης, ιδίως της πρώτης φάσης, το δημόσιο συμφέρον, συμπληρωμένο από τις μικρές - πλην καθοριστικές - λέξεις του καθημερινού λόγου, όπως η «αναγκαιότητα», το «απρόοπτο» και «απρόβλεπτο» γεγονός, ο «κίνδυνος», οι οποίες εισέρχονται στον τεχνικό νομικό λόγο και επηρεάζουν καθοριστικά τη σημασία του, τις περισσότερες φορές υπερέχει στη διαδικασία της στάθμισής του με τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα. Πίσω, λοιπόν, από τις γραμμές των δικαστικών

²⁵³ Για την έννοια του δημοσίου συμφέροντος, βλ., μεταξύ άλλων, Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2010, σελ. 252 επ. και Βενιζέλου Ε., Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων. Κριτική προσέγγιση των τάσεων της νομολογίας, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1990.

²⁵⁴ Βλ. και Λαζαράτου, ό.π., σελ. 686: «Η αναγωγή της νέας νομικής έννοιας [του δημοσιονομικού συμφέροντος] σε σοβαρό δημόσιο συμφέρον έχει κατά τη νομολογία τριπλή ratio: α) Το γεγονός ότι η δημοσιονομική ισορροπία του ελληνικού κράτους έχει κλονισθεί. β) Το γεγονός ότι το δημόσιο έλλειμμα και το δημόσιο χρέος ανέρχονται σε πρωτοφανή επίπεδα. γ) Το γεγονός ότι η αντιμετώπιση του κινδύνου συνιστά εθνικό διακύβευμα αφού η δημοσιονομική κρίση είναι κρίση εθνική.»

²⁵⁵ Ibid, Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 101.

αποφάσεων μπορούμε να διακρίνουμε ότι στην κρίση το δημόσιο συμφέρον τείνει να αναγορευτεί σε *υπέρτατη δικαιοκή αρχή*.

Ωστόσο, σε δεύτερο χρόνο, έστω εντός της κρίσης, διαπιστώνεται ότι τα πραγματικά δεδομένα εκτιμώνται *ουσιωδώς* διαφορετικά. Στην ΟΛΣΤΕ 2287/2015, η συνταγματικότητα των προηγούμενων μισθολογικών περικοπών αποδίδεται στο ότι «υφίστατο άμεσος κίνδυνος κατάρρευσης της οικονομίας και της χρεοκοπίας της Χώρας», ενώ οι υπό κρίση διατάξεις των ν. 4051 και 4093/2012 (Μνημόνιο ΙΙ) «ψηφίσθηκαν όταν είχε πλέον παρέλθει διετία από τον πρώτο αιφνιδιασμό της οικονομικής κρίσεως και αφού εν τω μεταξύ είχαν σχεδιασθεί και ληφθεί τα βασικά μέτρα για την αντιμετώπισή της»²⁵⁶. Συνεπώς, από τη στιγμή που ελλείπει ο χαρακτήρας της επείγουσας αναγκαιότητας λήψης των μέτρων, καθώς δεν συνάγεται κάποιος άμεσος κίνδυνος πλήρους δημοσιονομικού εκτροχιασμού, αναδιατάσσεται το πραγματολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ο δικανικός συλλογισμός. Εν προκειμένω, κρίνονται ανεπαρκείς οι αιτιολογικές εκθέσεις των επίμαχων διατάξεων, στις οποίες η θέσπιση των νέων περικοπών αιτιολογείται με γενική αναφορά «στις δημοσιονομικές ανάγκες της χώρας» - με βάση τις οποίες, αντιθέτως, είχε κριθεί ότι τα μέτρα του πρώτου Μνημονίου δεν παρίστανται *προδήλως μη αναγκαία και απρόσφορα* -, στη «δυσμενή οικονομική κατάσταση συγκεκριμένων ασφαλιστικών φορέων» και στην ανάγκη «να διασφαλιστεί η βιωσιμότητα όλων των φορέων της κοινωνικής ασφάλισης»²⁵⁷.

Σε αυτή τη, διάφορη σε σχέση με την πρώτη μνημονιακή φάση, εκτίμηση του δικαστή ως προς το εύρος της κρίσης και της αναγκαιότητας της έκτασης της δημοσιονομικής προσαρμογής, χωρεί εκ νέου το, εκτός των «καθαρών» νομικών, *πολιτικό και οικονομικό στοιχείο*: η μετάβαση, κατά το ΣΤΕ, μετά την πάροδο της διετίας 2010-2012, από το καθεστώς μιας έκτακτης ανάγκης σε μια πιο ήπια δημοσιονομική συνθήκη. Με άλλα λόγια, αυτό που καταρχάς διακρίνει την 2287/2015 από την 668/2012 είναι ο *νομικός χαρακτηρισμός* των πραγματικών περιστατικών που συνθέτουν την οικονομική κρίση. Με τον νομικό χαρακτηρισμό της κρίσης ευθυγραμμίζεται, όπως είναι προφανές, και η *ερμηνεία της αόριστης έννοιας του δημοσίου συμφέροντος* και, συναφώς, το βάρος του ως λόγου περιορισμού των δικαιωμάτων, μέσω της τεχνικής της αναλογικότητας. Στην 668/2012 η νομική υπαγωγή, σύμφωνα με την οποία έχουμε «οξεία κρίση», καταλήγει στην επίκληση του δημοσίου συμφέροντος, ενώ στην 2287/2015, που

²⁵⁶ Σκ. 24, ΟΛΣΤΕ 2287/2015.

²⁵⁷ Σκ. 23, ΟΛΣΤΕ 2287/2015.

αποφαίνεται, εν πολλοίς, ότι η κρίση είναι πιο ήπια, όχι. Έτσι, περνάμε, μεταξύ άλλων, από τη συνταγματικότητα των επίμαχων περικοπών του πρώτου Μνημονίου στην αντισυνταγματικότητα αυτών του δεύτερου.²⁵⁸

II. Τα κοινωνικά δικαιώματα: η διαμόρφωση του «πυρήνα» τους με τη συνδρομή της αξιοπρεπούς διαβίωσης

Το δημόσιο συμφέρον, με τη συγκαιρινή δημοσιονομική του εκδοχή, λειτουργεί ως περιορισμός σειράς ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, δηλαδή ως ένα σχετικό «φρένο» στην κανονιστική τους εμβέλεια. Οι περιοριστικές πολιτικές για την αντιμετώπιση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του δημόσιου χρέους δοκιμάζουν κυρίως²⁵⁹ την αντοχή των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς, λόγω της παροχικής τους φύσης, το περιεχόμενό τους εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την πραγματολογική τους δυνατότητα, από την ύπαρξη δηλαδή διαθέσιμων οικονομικών πόρων στο Κράτος. Αυτό το πραγματιστικό επιχείρημα περί της περιορισμένης οικονομικής δυνατότητας υλοποίησης των κρατικών παροχών έχει ήδη διατυπωθεί, κατά τα πρότυπα της γερμανικής θεωρίας και νομολογίας, ως *επιφύλαξη του εφικτού* της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων²⁶⁰ και, κατ' ουσίαν, αποδίδει, υπέρ του Κράτους και σε βάρος των φορέων των κοινωνικών δικαιωμάτων, τη μυθολογική ένσταση του Μενίππου: «ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος»²⁶¹, την οποία προβάλλει διαρκώς ο νομοθέτης, επικαλούμενος την ανάγκη αντιμετώπισης της κρίσης, και με την οποία βρίσκεται αντιμέτωπος ο δικαστής, καλούμενος να κρίνει το κύρος αλληπάλληλων μέτρων που θίγουν το κοινωνικό κράτος.

²⁵⁸ Καραβοκύρη, Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., σελ. 5-6.

²⁵⁹ Βλ. Καραβοκύρη, Το Σύνταγμα και η κρίση, ό.π., σελ. 102 επ.: «Αντίθετα, τα κλασικά ατομικά δικαιώματα ανάγονται κυρίως σε μη οικονομικές και δημοσιονομικές συνισταμένες της προστασίας τους, όπως η σταθερότητα των δικαιοκρατικών θεσμών και της αστικής δημοκρατίας, δηλαδή σε έννοιες που παραπέμπουν περισσότερο σε δικαιοπολιτικές ή/και ηθικές αξίες, παρά σε οικονομικές συμφωνίες και χρηματοπιστωτικές συγκυρίες...» (σελ. 104).

²⁶⁰ Βλ. Γιαννακόπουλου Κ., Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο», ΕφημΔΔ 4/2015, σελ. 417 επ.: «...η επιφύλαξη του εφικτού υποδηλώνει αυτό το οποίο οι ιδιώτες έχουν ευλόγως δικαίωμα να αναμένουν ως κοινωνική παροχή από το Κράτος και τα όρια του οποίου αρμόδιος να προσδιορίσει είναι ο νομοθέτης, λαμβάνοντας υπόψη του την κατάσταση των, εξορισμού περιορισμένων, δημοσίων πόρων και την ανάγκη δημοσιονομικής ισορροπίας. Το επιχείρημα αυτό αναδεικνύει την προβληματική της αποτελεσματικότητας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και απηχεί την αντίληψη πως οι συνταγματικοί κανόνες πρέπει να είναι υλοποιήσιμοι και όχι ουτοπικοί, δηλαδή να μπορούν να εφαρμοστούν κατά τρόπο οικονομικώς εφικτό και πολιτικώς υπεύθυνο» (σελ. 419).

²⁶¹ Βλ. Ρίζου Σ., Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως «ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος», ΘΠΔΔ 4/2015, σ. 289 επ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στις μέρες μας η επιστήμη και η νομολογία έχουν αναγνωρίσει πλέον τη νομική σημασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, θέτοντας εκποδών τις αντιλήψεις περί μειωμένης κανονιστικής τους πυκνότητας²⁶². Η συζήτηση επικεντρώνεται πια στις διαφορετικές μορφές και διαβαθμίσεις με τις οποίες εκδηλώνεται ιδίως η αμυντική - σταθεροποιητική τους λειτουργία έναντι του κοινού νομοθέτη²⁶³. Ως γνωστόν, η κατηγορία των κοινωνικών δικαιωμάτων υποφέρει, καταρχήν, από μια εγγενή ασάφεια. Η ασάφεια, όμως, αυτή αφορά την παρέμβαση του νομοθέτη για την - εκ του μηδενός - υλοποίηση τους και όχι για την περίπτωση ανάκλησης του ήδη διαμορφωθέντος περιεχομένου τους. Ενώ, δηλαδή, στη θετική της πλευρά, η κατηγορία αυτή των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν εμπεριέχει και δεν θα μπορούσε να εμπεριέχει - με μια μικρή επιφύλαξη, που αφορά στην αξίωση για ένα ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης - κανένα καταναγκασμό για το νομοθέτη, στην αρνητική της πλευρά, της υποχρέωσης μη οπισθοδρόμησης όταν το κοινωνικό δικαίωμα έχει ήδη λάβει σάρκα και οστά, μπορεί να έχει συνέπειες κανονιστικής φύσης. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, το ενδιαφέρον εστιάζεται μάλλον στο αν δικαιολογούνται και σε ποια έκταση οι περιορισμοί. Επιβεβαιώνοντας την προσέγγιση αυτή, οι «μνημονιακές» αποφάσεις του ΣτΕ κατέδειξαν ότι ο έλεγχος των νομοθετικών επιλογών που περιορίζουν κοινωνικά δικαιώματα επεκτάθηκε όχι τόσο στο ζήτημα της κανονιστικότητας των επίδικων δικαιωμάτων όσο στην ύπαρξη και την έκταση του δημοσίου συμφέροντος ως δικαιολογητικού λόγου για τη λήψη των περιοριστικών μέτρων. Βέβαια, η ίδια η ενασχόληση του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου με το θεμιτό των περιορισμών προϋποθέτει την αποδοχή της κανονιστικής αξίας των σχετικών διατάξεων²⁶⁴.

Καθόσον η αντιμετώπιση της κρίσης νομιμοποιεί τη ριζική υπαναχώρηση της πολιτείας από το ύψος των προηγούμενων κοινωνικών παροχών της, η θεμελίωση της κανονιστικής δύναμης των κοινωνικών δικαιωμάτων περνά αναπόφευκτα από τη χάραξη ενός απαραβίαστου ορίου περιορισμού τους. Έτσι,

²⁶² Βλ. Κοντιάδη/Φωτιάδου, ό.π., σελ. 28 επ.

²⁶³ Τα μείζονα ζητήματα στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων αφορούν στον εντοπισμό του εύρους της κανονιστικής τους πυκνότητας, είτε με τον προσδιορισμό του «πυρήνα» του δικαιώματος (απόλυτου ή σχετικού), είτε με τη διαμόρφωση θεσμών που τα προστατεύουν (θεσμική εγγύηση), είτε με την οριοθέτηση ενός απρόσβλητου κοινωνικού κεκτημένου, που ο νομοθέτης δεν δικαιούται να ανατρέψει. Η εν λόγω συζήτηση είναι τόσο παλιά όσο και η κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου και η ανάδειξη της έκτασης και της σημασίας της εκφεύγει της παρούσας εργασίας. Αντί πολλών βλ. Κοντιάδη Ξ., Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004, σελ. 124 επ., και εκεί βιβλιογραφικές παραπομπές.

²⁶⁴ Στεργίου Α., Τα κοινωνικά (αναδιανεμητικά) δικαιώματα ενώπιον της κρίσης..., ό.π., σελ. 89.

την τελευταία δεκαετία, όπως και σε κάθε περίοδο οικονομικής κρίσης²⁶⁵, αναθερμαίνεται και επικαιροποιείται η προβληματική του (σκληρού) πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων, ως ενός ελάχιστου περιεχομένου τους που ο νομοθέτης δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αγνοήσει²⁶⁶. Για να εντοπιστεί αυτός ακριβώς ο εικαζόμενος πυρήνας, ο δικαστής αξιοποιεί την αρχή της αναλογικότητας υπό τη «δημιουργική»²⁶⁷ της διάσταση, ως τεχνική στάθμισης των περιοριζόμενων δικαιωμάτων με το δημόσιο συμφέρον.

Κατά την πρώτη φάση της κρίσης, που το κράτος βρίσκεται υπό συνθήκες «ελεγχόμενης χρεοκοπίας», στην αντιπαραβολή αυτή υπερισχύει, όπως προαναφέρθηκε, το δημόσιο συμφέρον. Στο πλαίσιο αυτό, ο δικαστής της ΟΛΣΤΕ 668/2012 διαμόρφωσε ως έσχατο όριο των περιορισμών τη διασφάλιση ενός ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης, αποκλείοντας τη δυνατότητα του νομοθέτη να επικαλείται την *επιφύλαξη του εφικτού* σε βάρος αυτού²⁶⁸. Έτσι, το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης κατοχυρώνεται στη νομολογία, εν μέσω κρίσης, ως ένα κατώφλι πέραν του οποίου δεν νοείται αποδυνάμωση των δικαιωμάτων, ακόμη και σε περιστάσεις «έκτακτης δημοσιονομικής ανάγκης»²⁶⁹. Με άλλα λόγια, η διαχείριση της δημοσιονομικής κρίσης δεν μπορεί να δικαιολογήσει τη στέρηση των βασικών μέσων διαβίωσης του ατόμου που εξασφαλίζουν τη βιοτική του αυτονομία.

Από τις πρώτες «μνημονιακές» αποφάσεις του ΣΤΕ αναδεικνύεται η όψιμη σύνδεση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία πλήττονται σε καιρό κρίσης, με την αρχή της αξίας του ανθρώπου και, ειδικότερα, με την ανάγκη κατοχύρωσης ενός *minimum* απρόσβλητου περιεχομένου τους, που ανάγεται τελικά στη δυνατότητα αξιοπρεπούς διαβίωσης. Εφόσον δεχθούμε ότι η αξία του ανθρώπου απαγορεύει την εργαλειοποίησή του και επιβάλλει τη μεταχείρισή του

²⁶⁵ Πρβλ. Κοντιάδη/Φωτιάδου, Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση, ό.π., σελ. 28, κατά τους οποίους το ερώτημα εάν και σε ποιο βαθμό - σε συνθήκες κρίσης, που επιφέρουν τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους - τα κοινωνικά δικαιώματα μπορούν να λειτουργήσουν ως ανάχωμα για την εγγύηση συγκεκριμένων υλικών, οικονομικά αποτιμητέων, παροχών του κράτους, που αποσκοπούν στη διασφάλιση αξιοπρεπών όρων διαβίωσης κάθε ανθρώπου, απασχολεί τη θεωρία και την πράξη του συνταγματικού δικαίου ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Ωστόσο, στην κρίση που βιώνει η χώρα μας από το 2009, η σχετική συζήτηση είναι πολύ πιο έντονη, καθώς, από τη μία πλευρά, έχει αναγνωριστεί πλέον η κανονιστική σημασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, από την άλλη, νομοθέτης και δικαστής τίθενται για πρώτη φορά μπροστά σε τέτοιες συνθήκες «ελεγχόμενης πτώχευσης», που επιφέρουν τόσο ριζικές αλλαγές ως προς τις κοινωνικές λειτουργίες του κράτους.

²⁶⁶ Βλ. Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 102 επ.

²⁶⁷ Για τη «δημιουργική» διάσταση της αρχής της αναλογικότητας, βλ. Κοντιάδη/Φωτιάδου, ό.π., σελ. 35 επ.

²⁶⁸ Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 426.

²⁶⁹ Κτιστάκη Σ., Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα, ΕΔΚΑ 2012, σελ. 504.

ως σκοπού και όχι ως απλού μέσου, σε κανονιστικό πυρήνα και των κοινωνικών δικαιωμάτων αναγορεύεται η διατήρηση της ενότητας του φορέα τους ως αυτόνομου προσώπου. Στην πραγματικότητα, όμως, η αξιοπρέπεια, υπό την εκδοχή του «Existenzminimum» που προσλαμβάνει στην πρώτη φάση της κρίσης, λειτουργεί κατά της επαρκούς προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων και μοιάζει ανεπαρκής per se να συμβάλει εγγυητικά στη διαφύλαξη οποιουδήποτε κοινωνικού κεκτημένου. Και αυτό συμβαίνει διότι, στις παραπάνω αποφάσεις²⁷⁰, δεν υπάρχει καμία ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στην αξιοπρεπή και την απλή διαβίωση. Αξιοπρεπής και απλή διαβίωση παρουσιάζονται ως έννοιες ουσιαστικά ταυτόσημες. Συνεπώς, εκείνο που απομένει, ίσως, ως πυρήνας από την αξία του ανθρώπου είναι η ικανότητά της να πλάθει *παραπλανητικά* ως αξιοπρεπές αυτό που στην πράξη συνιστά απλώς την επιβίωση του ατόμου²⁷¹.

Ωστόσο, με τις αποφάσεις 2287-90/2015 η Ολομέλεια του ΣΤΕ έκρινε, αναφορικά με τον προσδιορισμό του συνταγματικού πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος, ότι σε ένα συνταξιούχο πρέπει να δίδονται παροχές που να διασφαλίζουν την αξιοπρεπή του διαβίωση με όρους όχι μόνο «της φυσικής του υποστάσεως (διατροφή, ένδυση, στέγαση, βασικά οικιακά αγαθά, θέρμανση, υγιεινή και ιατρική περίθαλψη όλων των βαθμίδων) αλλά και της συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή με τρόπο που δεν αφίσταται, πάντως, ουσιαδώς από τις αντίστοιχες συνθήκες του εργασιακού του βίου». Με τον τρόπο αυτόν, το ΣΤΕ καθιερώνει ρητά την ύπαρξη ενός «απόλυτου» πυρήνα στο κοινωνικοασφαλιστικό δικαίωμα και θέτει ένα νέο υψηλό, έως μάλλον ανυπέρβλητο, νομολογιακό πήχη για κάθε περαιτέρω περιορισμό του. Μάλιστα, ο πυρήνας αυτός διαμορφώνεται σε επίπεδο ιδιαίτερα επαυξημένο συγκριτικά με αυτό της πρώτης φάσης της κρίσης (εξασφάλιση ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης), εξισώνοντας σχεδόν πλήρως την προ-συνταξιοδοτική με τη συνταξιοδοτική οικονομική κατάσταση.

Η αναφορά του Δικαστηρίου σε έναν ακλόνητο πυρήνα του δικαιώματος εκτοπίζει τη στάθμιση από το πεδίο των δικαιωμάτων, ατομικών και κοινωνικών, υπονοώντας ανοιχτά ότι, παρότι τα κοινωνικά δικαιώματα συναρτώνται ως προς την παροχική τους διάσταση με τους πόρους, το δημόσιο συμφέρον και τις πολιτικές εκτιμήσεις του νομοθέτη, υπάρχει εντούτοις ένα πεδίο που υπερβαίνει

²⁷⁰ Βλ. ιδίως ΟΛΣΤΕ 668/2012 και ΕΔΔΑ, Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας.

²⁷¹ Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 113. Ίδια άποψη και σε Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 426-427.

τη νομοθετική ερμηνεία των πραγματικών περιστατικών και προσδιορίζεται κυριαρχικά από το δικαστή, ακόμη και ανεξάρτητα από τις συνθήκες, ως δείγμα κανονιστικής αυτοτέλειας της συνταγματικής διάταξης²⁷². Αυτή η εμμονή της νομολογίας στην προστασία του απόλυτου πυρήνα εγείρει σοβαρή διχογνωμία στη θεωρία ιδίως ως προς τη σχέση των κοινωνικών δικαιωμάτων με τη ρήτρα του εφικτού.

Από τη μια πλευρά, οι υπέρμαχοι του απρόσβλητου πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων επισημαίνουν την ανάγκη αποσύνδεσης της ισχύος των κοινωνικών δικαιωμάτων από την περίφημη ένσταση του Μενίππου και ισχυρίζονται ότι το *πραγματικό* χρησιμοποιείται σε καιρό κρίσης ως άλλοθι από το νομοθέτη για τον ριζικό περιορισμό των δικαιωμάτων²⁷³. Επίσης, κατά την άποψή τους, ο απόλυτος πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων, ως το σταθερό και διαχρονικό περιεχόμενό τους, συνιστά ουσιαστικά την παγίωση μιας στάθμισης που, επειδή είναι ουσιώδης, έχει αναχθεί από το ίδιο το Σύνταγμα σε σταθερό όριο κάθε περιορισμού. Περαιτέρω, ο πυρήνας συμπυκνώνει κάποιες ουσιαστικές ρυθμίσεις και αρχές, όπως λ.χ. την αρχή της υποχρεωτικότητας και το δημόσιο και εγγυητικό ρόλο του κράτους αναφορικά με το δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση, τις οποίες η αρχή της αναλογικότητας δεν περιλαμβάνει *per se*, γι' αυτό και η τελευταία δεν δύναται να υποκαταστήσει τον πυρήνα. Εξάλλου, η στάθμιση μέσω της αρχής της αναλογικότητας, ως εναλλακτική του απρόσβλητου πυρήνα, ενδέχεται να καταλήξει σε εξαιρετικά χαμηλή προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων.²⁷⁴

Από την άλλη πλευρά, οι επικριτές του απόλυτου πυρήνα υποστηρίζουν ότι ο συγκεκριμένος πυρήνας του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος, όπως διαμορφώνεται από το ΣτΕ, είναι προδήλως υπερβολικός και μη

²⁷² Καραβοκύρη, Η κρίση-μη πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ό.π., σελ. 18-19.

²⁷³ Ο (τότε) Πρόεδρος του ΣτΕ, Σ. Ρίζος, επισημαίνει ότι δεν θα πρέπει να κληθεί ο δικαστής να αφομοιώσει ανεπιφύλακτα την ένσταση του Μενίππου, εύπιστος απέναντι σε μια απλή διαβεβαίωση του νομοθέτη, δηλαδή της πολιτικής εξουσίας. Βλ. Ρίζου, ό.π., σελ. 293. Επίσης, ο Κ. Γιαννακόπουλος επισημαίνει ότι, σε περιόδους οξείας δημοσιονομικής κρίσης, από την *επιφύλαξη του εφικτού* πηγάζει ο κίνδυνος της αποδοχής της αντίληψης ότι το Κράτος, εάν δεν έχει οικονομικούς πόρους, μπορεί - έστω προσωρινά - να μην είναι κοινωνικό κράτος δικαίου. Σύμφωνα με την άποψή του, η επιφύλαξη του εφικτού αναδεικνύεται περισσότερο σε ένα *ιδεολόγημα*, το οποίο στοχεύει στην απομείωση της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων, παρά σε ένα μεθοδολογικά ασφαλές επιχείρημα αμφισβήτησης της κανονιστικής ισχύος των δικαιωμάτων αυτών στο πλαίσιο του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος. Βλ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 420-422. Πρβλ. Στεργίου, ό.π., σελ. 78: «Το επιχείρημα/ιδεολόγημα του πεπερασμένου των οικονομικών δυνατοτήτων δεν ευσταθεί αν δεν έχει ερευνηθεί προηγουμένως κατά πόσο ο νομοθέτης έχει αναζητήσει αναγκαίους πόρους μέσα από τους μηχανισμούς αναδιανομής, αγγίζοντας τα όρια της επινεμητικής του ευχέρειας».

²⁷⁴ Στεργίου, ό.π., σελ. 89.

πραγματολογικός. Και αυτό γιατί η αξιοπρεπής διαβίωση συνιστά το έσχατο όριο προστασίας και δεν (μπορεί να) ανταποκρίνεται, ποσοτικά και ποιοτικά, στην κανονικότητα των συνήθων απολαβών του εργασιακού βίου²⁷⁵. Αλλά και γενικότερα, η θεωρία του πυρήνα εγγράφεται σε μια αντι-πραγματολογική θεώρηση των δικαιωμάτων, διότι ο εκ των προτέρων και αντικειμενικός προσδιορισμός ενός πυρήνα υποδηλώνει ανοιχτά ότι δεν λαμβάνεται ουσιαστικά υπόψη το στοιχείο του πραγματικού, ότι ο πυρήνας διαφοροποιείται πλήρως από τις συνθήκες εκπλήρωσης του δικαιώματος. Αυτή, όμως, η αποσύνδεση κανονιστικού και πραγματικού, στην οποία προβαίνουν οι ΟΛΣΤΕ 2287-90/2015, όχι μόνο καθιστά, πρακτικά και θεωρητικά, απρόσφορη την απόπειρα να αναγνωριστεί η αγωγιμότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά και οδηγεί τελικά στο αντίθετο αποτέλεσμα, θέτοντας σε κίνδυνο την κανονιστική τους ισχύ μπροστά στην οικονομική κρίση²⁷⁶. Εάν, για παράδειγμα, είναι δημοσιονομικά αδύνατη η συμμόρφωση στην επιταγή του Δικαστηρίου για την περιφρούρηση του πυρήνα του δικαιώματος ως τη διατήρηση του επιπέδου ζωής του συνταξιούχου κοντά σε εκείνο που είχε στον εργασιακό του βίο, η κανονιστικότητα αυτής της ερμηνείας του άρθρου 22 παρ. 5 Συντ. είναι καταδικασμένη να παραμείνει αδρανής και ανεφάρμοστη, σα να ήταν απλώς μια ευχή ή παραίνεση του Δικαστηρίου προς το νομοθέτη να καταστήσει εφικτή μια τέτοια παροχή, παρά την οικονομική κρίση²⁷⁷.

Ως εναλλακτική οδός για την ανάδειξη του ιδιόμορφου κανονιστικού περιεχομένου των κοινωνικών δικαιωμάτων, προτείνεται από τους αρνητές της θεωρίας του απρόσβλητου πυρήνα η αξιοποίηση της αρχής της αναλογικότητας, όχι όμως υπό την κλασική της χρήση ως μηχανισμού για την οριοθέτηση των περιορισμών επί των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά ως μέθοδος στάθμισης αντικρουόμενων συμφερόντων²⁷⁸. Σε μεθοδολογικό επίπεδο, η δικαστική στάθμιση είναι εγγεγραμμένη στην ίδια τη φύση των κοινωνικών δικαιωμάτων, ενόψει της ιδιομορφίας τους ως οικονομικά αποτιμητέων παροχών και διεκδικήσεων. Ως εκ τούτου, ο πυρήνας τους μπορεί να νοηθεί μόνο ως κατάληξη και όχι ως αρχή του νομικού συλλογισμού, ο οποίος θα προκύψει αναπόφευκτα

²⁷⁵ Βλ. Καραβοκύρη, Η κρίση-μη πολιτικότητα..., ό.π., σελ. 16-17.

²⁷⁶ Κοντιάδη/Φωτιάδου, ό.π., σελ. 30.

²⁷⁷ Ibidem, σελ. 23-24.

²⁷⁸ Αναλυτικά για το επιχείρημα υπέρ της χρήσης της αρχής της αναλογικότητας και την κριτική της θεωρίας του πυρήνα, βλ. Contiades X./Fotiadou A., Social rights in the age of proportionality: Global Economic Crisis and Constitutional Litigation, *International Journal of Constitutional Law*, 3/2012, σελ. 660-686.

από την εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας²⁷⁹. Σε ό,τι αφορά την κανονιστική εμβέλεια των κοινωνικών δικαιωμάτων σε καιρό κρίσης, η αναλογικότητα διευκολύνει, ως ευέλικτη τεχνική, το διάλογο²⁸⁰ ανάμεσα στο νομοθέτη και το δικαστή και διασφαλίζει τη δυνατότητα προσδιορισμού του εύρους και της προστασίας του δικαιώματος, καθώς ο *πραγματισμός* της αποτελεί εγγύηση της τελευταίας, ακόμη κι αν τούτη αποδεικνύεται ελάχιστη υπό το βάρος των δυσμενών συνθηκών²⁸¹.

Αν πρόκειται να λάβω θέση στην εν λόγω διχογνωμία, θα ξεκινήσω με την παρατήρηση ότι η κανονιστικότητα στην περίπτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, ενόψει της εγγενούς αοριστίας και της εξελικτικής τους φύσης, είναι η αναζήτηση του μέτρου, του εύλογου, της δίκαιης ισορροπίας. Η πραγματοποίηση των κοινωνικών δικαιωμάτων πρέπει να κυμαίνεται ανάμεσα σε ένα ελάχιστο (κοινωνική πρόνοια) και ένα μέγιστο. Δεν θα πρέπει να υποκύψουμε τυφλά στην ένσταση του Μενίππου, ούτε όμως να την οικτίρουμε χωρίς καμία δόση αμετροέπειας. Όπως ορθά επισημαίνει ο Α. Στεργίου, «οφείλουμε να αποφύγουμε ένα νομικό αυτισμό, που αγνοώντας τις οικονομικές συνθήκες μεγιστοποιεί τις κοινωνικές αξιώσεις, όπως και την πλήρη υποταγή του δικαίου στις επιταγές της οικονομίας με ελαχιστοποίηση του κοινωνικού κράτους»²⁸². Η αρχή της οικονομικότητας ενυπάρχει μοιραία στα κοινωνικά δικαιώματα, αφού η υλοποίησή τους προϋποθέτει την ύπαρξη διαθέσιμων δημόσιων πόρων και την ορθολογική τους χρήση²⁸³. Το εύλογο, λοιπόν, δεισδύει στη διασφάλιση της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων μέσω της αρχής της αναλογικότητας και της ερμηνείας των αόριστων εννοιών, όπως είναι η αξιοπρεπής διαβίωση, που επιτρέπουν στο δικαστή να δώσει δεσμευτική ουσία στα κοινωνικά δικαιώματα, προχωρώντας στη στάθμιση αγαθών ή συμφερόντων και εν τέλει ενσωματώνοντας τον αναγκαίο πραγματισμό.

Εξάλλου, η χρονική απόσταση της τετραετίας που μας χωρίζει από την έκδοση της ΟλΣΤΕ 2287/2015 μας επιτρέπει να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι ο σχεδόν ακτιβιστικός καθορισμός του απόλυτου πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού

²⁷⁹ Alexy R., *Theory of Constitutional Rights*, (μεταφρ.-εισαγ. J. Rivers), Oxford University Press, Oxford, 2002.

²⁸⁰ Αναλυτικά για το διαλογικό μοντέλο επικοινωνίας ανάμεσα στο νομοθέτη και το δικαστή, βλ. Κοντιάδη/Φωτιάδου, *ό.π.*, σελ. 40-41.

²⁸¹ Καραβοκύρη, *Η κρίση-μη πολιτικότητα...*, *ό.π.*, σελ. 19.

²⁸² *Ibid*, Στεργίου, *ό.π.*, σελ. 79.

²⁸³ Βλ. Μουζουράκη Π., *Η αρχή της οικονομικότητας της κρατικής δράσης: μια νέα - ή καινοφανής - συνταγματική αρχή*, *ΕφημΔΔ* 2013, σελ. 105 επ.

δικαιώματος δεν πέτυχε το σκοπό του, αφού όχι μόνο η απόφαση αυτή ουδέποτε εφαρμόστηκε, αλλά ο νομοθέτης προέβη σε αναδιάρθρωση του κοινωνικοασφαλιστικού συστήματος και νέες περικοπές των συντάξεων στο πλαίσιο του τρίτου Μνημονίου²⁸⁴. Απεναντίας, με τη συνεπή χρήση της αρχής της αναλογικότητας, ο δικαστής θα είχε καταλήξει, κατά τη γνώμη μου, σε μια κρίση όχι απαραίτητα ορθότερη, αλλά σαφώς πιο ορθολογική και όχι ακραία πολιτική, που δε θα συγκρουόταν σε τέτοιο βαθμό με τη δημοσιονομική πραγματικότητα, με άλλα λόγια μια κρίση απτή και εφαρμόσιμη. Και αν οι συνθήκες δεν είναι ώριμες για την υποκατάσταση της θεωρίας του απόλυτου πυρήνα από την αρχή της αναλογικότητας, καθώς είναι ακόμη αβέβαιο αν ο Έλληνας δικαστής είναι έτοιμος να υπεισέλθει πλήρως και στα τρία συλλογιστικά βήματα της αναλογικότητας (καταλληλότητα, αναγκαιότητα και *stricto sensu* αναλογικότητα) στο πλαίσιο της λειτουργίας της ως μεθόδου στάθμισης στο χώρο των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπου κυριαρχεί η αντίληψη του οριακού δικαστικού ελέγχου, προκρίνεται η λύση της διαμόρφωσης έστω ενός «σχετικού» πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων με την αξιοποίηση της αρχής της αναλογικότητας και πάντα με γνώμονα την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

III. Η αξία του ανθρώπου: η ανάδειξη της αξιοπρεπούς διαβίωσης

Το βασικό εγχείρημα και η πεμπτουσία της παρούσας εργασίας είναι η απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε ήδη από την εισαγωγή της: τι είναι τελικά αυτό που προσέδωσε η οικονομική κρίση στην αρχή της αξίας του ανθρώπου. Ειδικότερα, ο παράγοντας της κρίσης προσέθεσε κάτι παραπάνω στην προηγηθείσα της κρίσης νομολογιακή επεξεργασία της αρχής; Και αν ναι, τι είναι αυτό και σε ποιο επίπεδο - μεθοδολογικό (1) ή/και νοηματικό (2) - εντοπίζεται;

1. Σε μεθοδολογικό επίπεδο, η νομολογία της κρίσης δεν φαίνεται μέχρι στιγμής να αξιοποιεί την αρχή της αξίας του ανθρώπου κατά τρόπο ουσιωδώς διαφορετικό σε σχέση με την προηγούμενη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Και αυτό, κυρίως, διότι το Δικαστήριο εξακολουθεί να εμμένει στον *επικουρικό*, σε σχέση με την ερμηνεία ειδικότερων διατάξεων του Συντάγματος,

²⁸⁴ Συγκεκριμένα, για την αντιμετώπιση των συνεπειών των ΟλστΕ 2287-90/2015 ψηφίστηκε ο ν. 4387/2016 (νόμος «Κατρούγκαλου»), που προβλέπει μεταξύ άλλων την περικοπή των συντάξεων που εκδίδονται από την 12.5.2016 και μετά, κατά περίπου 35-40% σε σχέση με το 2014.

χαρακτήρα της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.²⁸⁵. Στις αποφάσεις που εντάσσονται στην «αρνητική» νομολογία του ΣΤΕ, στις οποίες κρίνεται ότι οι εκάστοτε επίμαχες νομοθετικές ρυθμίσεις είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα και το Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο αντιμετωπίζει κυρίως το βασικό ισχυρισμό των αιτούντων, που εδράζεται σε ιδιαίτερα θεμελιώδη δικαιώματα ή συνταγματικές αρχές, και επιχειρηματολογεί ελάχιστα, ή και καθόλου, για το ζήτημα της αξίας του ανθρώπου, σκιαγραφώντας απλώς τα «ακραία όρια» της κρίσιμης έννοιας. Μάλιστα στην πλειοψηφία τους οι αντίστοιχες αποφάσεις ακολουθούν ένα συγκεκριμένο μοτίβο: οι σοβαροί λόγοι δημοσίου συμφέροντος αποκλείουν επιχειρήματα προσβολής, πρωτίστως, των επιμέρους θεμελιωδών δικαιωμάτων και, κατ' επέκταση, της ανθρώπινης αξίας, ιδίως δε με την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Από τις αποφάσεις που σχολιάσθηκαν ανωτέρω, χαρακτηριστικά τέτοια παραδείγματα είναι οι ΣΤΕ 668/2012, 3372/2015, 2307/2014, 532/2015 και 1087/2017, με μικρή έως ελάχιστη αναφορά στην απορρέουσα από το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. αξιοπρεπή διαβίωση.

Αλλά και στις αποφάσεις που ανήκουν στη «θετική» νομολογία, οι οποίες έρχονται να ορίσουν και να αποσαφηνίσουν πτυχές της αξίας του ανθρώπου, η επικουρική χρήση της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. επιστρατεύεται, προκειμένου να δείξει την ένταση της προσβολής είτε ενός θεμελιώδους δικαιώματος είτε μιας γενικής αρχής του δικαίου. Τέτοιες είναι οι αποφάσεις που αφορούν τις περικοπές των αποδοχών των ειδικών μισθολογίων, όπου η ένταση της παραβίασης των επιμέρους δικαιωμάτων (συνταγματικού ερείσματος της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχείρισης, αρχής της ισότητας ενώπιον των δημοσίων βαρών, αρχής της αναλογικότητας κ.λπ.) είναι τέτοια, που πλήττεται πια η αξιοπρεπής διαβίωση των θιγόμενων δημόσιων λειτουργών ή υπαλλήλων, η οποία καθορίζεται εν προκειμένω ως ανάλογη της αποστολής τους. Άλλες χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι οι ΟΛΣΤΕ 2287/2015, ΣΤΕ 660/2016 και ΟΛΣΤΕ 734/2016, στις οποίες, όπως είδαμε, η αξιοπρεπής διαβίωση του συνταξιούχου εμπλουτίζεται με όρους όχι μόνο της φυσικής του υπόστασης, αλλά και της συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή, ανεξάρτητα από το ότι μόνο η πρώτη από τις τρεις αποφάσεις διέγνωσε αντισυνταγματικότητα των επίμαχων συνταξιοδοτικών περικοπών. Στην ΟΛΣΤΕ 1738/2017, με την οποία κρίθηκαν αντισυνταγματικές οι διαδοχικές παρατάσεις της προθεσμίας παραγραφής του

²⁸⁵ Για τη νομολογιακή αξιοποίηση της αρχής της αξίας του ανθρώπου από το ΣΤΕ πριν την οικονομική κρίση, βλ. Κεφάλαιο 2, §2. II της παρούσας εργασίας.

δικαιώματος του Δημοσίου προς καταλογισμό φόρων, η εν λόγω πρακτική του Δημοσίου προσβάλλει την προβλεπόμενη από το άρθρο 78 παρ. 2 Συντ. απαγόρευση αναδρομικής επιβολής του φόρου και, μάλιστα, σε τέτοιο βαθμό που αντίκειται στη συνταγματική αρχή της ασφάλειας του δικαίου, η οποία απορρέει από τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 25 παρ. 1 εδ. α' Συντ. Τέλος, η χαρακτηριστικότερη απόφαση της κρίσης, η οποία αναδεικνύει ακριβώς την *αυτοτελή κανονιστική σημασία στην επικουρική χρήση* της αρχής της αξίας του ανθρώπου, δεν είναι άλλη από την ΟλΣτΕ 1972/2012. Σύμφωνα με αυτή, η κύρωση της διακοπής της παροχής του ηλεκτρικού ρεύματος σε περίπτωση μη καταβολής του ΕΕΤΗΔΕ αντίκειται στην ελευθερία των συμβάσεων (άρθρο 5 παρ. 1 Συντ.), την αρχή της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ. 1 εδ. δ' Συντ.) και την αρχή της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.), με τις τρεις αυτές συνταγματικές διατάξεις να αποτελούν *ισοδύναμες* βάσεις διάγνωσης της αντισυνταγματικότητας της επίμαχης ρύθμισης. Μάλιστα, υποστηρίχθηκε και η άποψη, έστω και όχι από το σύνολο της πλειοψηφίας των δικαστών, ότι η ευθεία προσβολή της αρχής της ανθρώπινης αξίας στοιχειοθετεί αυτοτελή λόγο αντισυνταγματικότητας και δεν απαιτείται διακριτή αντίθεση και σε άλλες επιμέρους συνταγματικές διατάξεις.

Στα πλαίσια του επικουρικού της ρόλου, η αξιοπρέπεια λειτουργεί και στη νομολογία της κρίσης ως χρήσιμο *ερμηνευτικό εργαλείο*, λόγω και του στενού συνδέσμου της με άλλα δικαιώματα και αξίες, όπως η ισότητα και η κοινωνική αλληλεγγύη, ενώ αποβαίνει και ζωτικός *ρυθμιστής στάθμισης* των ορίων των συνταγματικώς προστατευόμενων δικαιωμάτων και του δημοσίου συμφέροντος. Δεν είναι λίγες οι αποφάσεις στις οποίες διακρίνουμε θεμελιώδη δικαιώματα και αρχές να ερμηνεύονται υπό το φως της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, κατά κύριο λόγο εκπεφρασμένης ως «αξιοπρεπούς διαβίωσης», όπως: το περιουσιακό δικαίωμα (άρθρο 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ) και το δικαίωμα στην ιδιοκτησία (17 Συντ.) στην ΟλΣτΕ 668/2012, την αρχή της αναλογικότητας (25 παρ. 1 εδ. δ' Συντ.) στην ΟλΣτΕ 3372/2015, την αρχή της ισότητας στην κατανομή των δημοσίων βαρών (4 παρ. 5 Συντ.) στις αποφάσεις των ειδικών μισθολογίων, του κοινωνικο-ασφαλιστικού δικαιώματος (22 παρ. 5 Συντ.) στην ΟλΣτΕ 2287/2015, την αρχή της φοροδοτικής ικανότητας (4 παρ. 5 Συντ.) στη μειοψηφία της ΟλΣτΕ 1087/2017, κ.ά..

Παράλληλα, η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. αξιοποιείται από τον δικαστή, μέσω της αρχής της αναλογικότητας, ως κανόνας - μέτρο στη στάθμιση και αξιολόγηση των αντιτιθέμενων συνταγματικών αγαθών, που, εν καιρώ κρίσης,

είναι, από τη μία, η αόριστη έννοια του δημοσίου συμφέροντος, με το συγκαιρινό της δημοσιονομικό περιεχόμενο, και, από την άλλη, τα περιοριζόμενα θεμελιώδη δικαιώματα. Η δυνατότητα χρήσης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως εργαλείου στάθμισης πηγάζει από τον «απόλυτο» και «απαραβίαστο» χαρακτήρα της έννοιας. Όπως επισημάνθηκε παραπάνω²⁸⁶, σε αντίθεση με άλλα συνταγματικά δικαιώματα, για τα οποία υπάρχουν περιοριστικές διατάξεις, πρόβλεψη για την - από την πλευρά της νομοθεσίας - δυνατότητα περιορισμού της αξιοπρέπειας δεν υπάρχει. Κατά συνέπεια, η αξιοπρέπεια δεν μπορεί να σταθμισθεί με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα ή με το δημόσιο συμφέρον. Η διαπίστωση, επομένως, ότι παραβιάσθηκε η αξιοπρέπεια ή ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης κάποιου προσώπου αποβαίνει «αμάχητο» επιχείρημα, καθώς μια τέτοια προσβολή ούτε μπορεί να δικαιολογηθεί εκ του λόγου λ.χ. ότι είναι ανάλογη με την επίτευξη ενός σημαντικού κυβερνητικού στόχου, ούτε να αντισταθμισθεί με άλλα περισσότερο «επείγοντα» ζητήματα, όπως η δριμεία δημοσιονομική κρίση²⁸⁷. Στο σημείο που θίγεται πλέον το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης του ατόμου, τίθεται το έσχατο και απαραβίαστο όριο στην όποια δυνατότητα νομοθετικής παρέμβασης στα θεμελιώδη δικαιώματα. Δηλαδή, ως ύστατο γενικό όριο προς τα κάτω, ο δικαστής εκλαμβάνει το ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης²⁸⁸.

Υπό αυτή τη σκοπιά, η προστασία της αξίας του ανθρώπου σημαίνει ότι ο άνθρωπος πρέπει να απολαμβάνει πάντοτε τουλάχιστον ένα minimum όλων των δικαιωμάτων του, δηλαδή με άλλα λόγια ότι οι όποιοι περιορισμοί δεν πρέπει να θίγουν ποτέ τον πυρήνα των δικαιωμάτων. Έτσι, η νομολογία της κρίσης ανακηρύσσει σε πυρήνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων την επιτασσόμενη από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια διαβίωση. Στις πρώτες «μνημονιακές» αποφάσεις, η λειτουργία αυτή του ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης ως πυρήνα των - κατά βάση κοινωνικών - δικαιωμάτων προκύπτει έμμεσα (βλ. ΟΛΣΤΕ 668/2012). Ωστόσο, στην ΟΛΣΤΕ 2287/2015 το Δικαστήριο επιβεβαίωσε, όπως είδαμε, πανηγυρικά την εν λόγω λειτουργία αναγορεύοντας σε πυρήνα, και μάλιστα «απόλυτο», του συνταγματικού δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση, το δικαίωμα στη χορήγηση στον συνταξιούχο παροχών τέτοιων που να του επιτρέπουν να διαβιώνει με αξιοπρέπεια, σε επίπεδο κοντά σε αυτό που είχε

²⁸⁶ Για το «απόλυτο» και «απαραβίαστο» της αρχής της αξίας του ανθρώπου, βλ. Κεφάλαιο 2 §1. ΙΙ. 1 της παρούσας εργασίας.

²⁸⁷ Βλ. Τσεβρένη, Ανθρώπινη αξιοπρέπεια..., ό.π., σελ. 110-111.

²⁸⁸ Στεργίου, ό.π., σελ. 91.

πετύχει στον εργασιακό του βίο. Αν και η αντίληψη ότι ο πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων διαμορφώνεται με τη συνδρομή του παράγοντα της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. δεν είναι καινούρια στη νομολογία του ΣτΕ, σε μεθοδολογικό επίπεδο, η σπουδαιότερη προσφορά της «μνημονιακής» νομολογίας στην αξιοποίηση της κρίσιμης διάταξης έγκειται στη ρητή αναγνώριση της αξιοπρεπούς διαβίωσης ως πυρήνα ενός κοινωνικού δικαιώματος.

2. Σε *νοηματικό* επίπεδο, η συμβολή της κρίσης στη νομολογιακή επεξεργασία της αρχής της αξίας του ανθρώπου παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Όπως σημειώθηκε ανωτέρω, η ΟΛΣΤΕ 1792/2012 για το έκτακτο ειδικό τέλος ηλεκτροδοτούμενων δομημένων επιφανειών (ΕΕΤΗΔΕ) είναι η μοναδική, μέχρι σήμερα, απόφαση της κρίσης στην οποία η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. αξιοποιείται με την κρατούσα, σε θεωρία και νομολογία, έννοια της αρχής της ανθρώπινης αξίας, αυτή του «τύπου - αντικειμένου», το περιεχόμενο της οποίας έγκειται κυρίως στην απαίτηση να μην υποβιβάζεται ο άνθρωπος σε αντικείμενο της έννομης τάξης, σε απλό μέσο για την εξυπηρέτηση οποιωνδήποτε σκοπών. Αλλά και στην ΟΛΣΤΕ 1738/2017 για τις διαδοχικές παρατάσεις της προθεσμίας παραγραφής του δικαιώματος του Δημοσίου προς καταλογισμό φόρων, το Δικαστήριο επικαλείται την κρίσιμη διάταξη ως το συνταγματικό έρεισμα της γενικής αρχής της ασφάλειας του δικαίου και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικουμένου. Η παραδοχή ότι η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας βρίσκεται στη βάση γενικών αρχών του δικαίου συνιστούσε κοινό τόπο σε θεωρία και νομολογία ήδη πριν την κρίση.

Πέρα, όμως, από τις ανωτέρω δύο αποφάσεις, στις οποίες η αξία του ανθρώπου προσλαμβάνει περιεχόμενο ήδη γνωστό στη νομολογία του ΣτΕ, οι αποφάσεις της κρίσης στη συντριπτική τους πλειοψηφία αξιοποιούν τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. με μια έννοια που για πρώτη φορά κατοχυρώνεται ρητά στην ελληνική νομολογία: την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Πρόκειται για ένα επίπεδο διαβίωσης που να ανταποκρίνεται σε συνθήκες αντάξιας της ανθρώπινης αξίας, ένα επίπεδο δηλαδή που να μην εξασφαλίζει μόνο τη βιολογική συντήρηση του ατόμου και την αποφυγή της εξαθλίωσής του, αλλά να επιτρέπει την αξιοπρεπή διαβίωση, την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του. Η νομολογία της κρίσης αναφέρει ως μόνο συνταγματικό έρεισμα της εγγύησης για την εξασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης τη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ., χωρίς ωστόσο να

είναι πάντα συνεπής στην επίκληση κάποιας συνταγματικής διάταξης προκειμένου να βασίσει την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ωστόσο, η θεωρία δέχεται ότι η έννοια αυτή βρίσκει έρεισμα και στη διάταξη του άρθρου 5 Συντ., που κατοχυρώνει τη ζωή, την προσωπική ελευθερία και τη συμμετοχή στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Χώρας, καθώς και στην «οικονομία» του αναθεωρημένου άρθρου 25 παρ. 1, 2 και 4 Συντ., το οποίο κατοχυρώνει τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, την κοινωνική δικαιοσύνη και την κοινωνική αλληλεγγύη²⁸⁹. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι *η πλέον σημαντική συνεισφορά της κρίσης στη νομολογιακή επεξεργασία της αξίας του ανθρώπου είναι η ανάδειξη της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης*. Αναλυτικές παρατηρήσεις ακολουθούν:

α) Το περιεχόμενο της αξιοπρεπούς διαβίωσης: Ο όρος της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ο οποίος είχε κάνει την εμφάνισή του στη θεωρία και τη νομολογία άλλων έννομων τάξεων ήδη από τη δεκαετία του 1990²⁹⁰, έχει αναπτύξει δυναμική παρουσία στην ελληνική νομολογία κατά την τελευταία δεκαετία, ενόψει της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας. Η παρουσία της εν λόγω έννοιας εντοπίζεται κατά κύριο λόγο σε υποθέσεις που σχετίζονται με περικοπές μισθών και συντάξεων και, γενικότερα, σε υποθέσεις που έχουν κατ' ουσία οικονομικό αντικείμενο σχετιζόμενο με το εισόδημα. Οι αποδοχές και, συγκεκριμένα, το ποσό που θα πρέπει να λαμβάνεται ή το ποσό που περικόπτεται ή που απομένει μετά τη μείωση, αποτελούν, σε γενικές γραμμές, το μέσον που θα εξασφαλίσει την αξιοπρεπή διαβίωση στους δικαιούχους τους. Έτσι, η αξιοπρεπής διαβίωση αξιοποιείται ως *κριτήριο ελέγχου* και, συγχρόνως, ως *όριο* των νομοθετικών επεμβάσεων σε ένα - οικονομικό, κατά βάση - μέγεθος²⁹¹.

Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εποπτική παρακολούθηση του τρόπου με τον οποίο διαπλάθεται σταδιακά από τη νομολογία η εν λόγω έννοια, αλλά και η προστατευτική λειτουργία που είναι δυνατόν αυτή να αναπτύξει. Το σημαντικότερο, δε, ζήτημα που τίθεται από τη

²⁸⁹ Κτιστάκη Στ., Όψεις δικαστικού ελέγχου της δημοσιονομικής πολιτικής σε εποχή κρίσης, ό.π., σελ. 585.

²⁹⁰ Ενδεικτικά βλ. την απόφαση του γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου της 19^{ης} Ιανουαρίου 1995, η οποία όρισε ότι η δυνατότητα που παρέχεται σε κάθε πρόσωπο να διαθέτει μια αξιοπρεπή κατοικία είναι αρχή συνταγματικού επιπέδου. Υποστηρίζεται ότι η απόφαση αυτή συνδύασε ερμηνευτικά την κατοχυρωμένη από το γαλλικό Σύνταγμα ανάγκη εξασφάλισης στοιχειωδών συνθηκών διαβίωσης με τη συνταγματική αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Βλ. Αναστασιάδου Ελ., ΤοΣ 2003, σελ. 115, υποσημ. 83.

²⁹¹ Χριστοφορίδου, Ο λειτουργικός προορισμός του εισοδήματος..., ό.π., σελ. 1.

νομολογία της αξιοπρεπούς διαβίωσης είναι ο τρόπος προσδιορισμού της τελευταίας. Η έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης πάσχει προφανώς από μια αθεράπευτη προς το παρόν αοριστία, καθώς αποτελεί έκφανση της αρχής της αξίας του ανθρώπου, που, όπως προαναφέρθηκε, είναι μια από τις πλέον ασαφείς αρχές της έννομης τάξης. Πόσο εύκολα, λοιπόν, μπορούμε να ορίσουμε με ασφάλεια σε τι ακριβώς συνίσταται η περίφημη αξιοπρεπής διαβίωση; Και ποιο θα μπορούσε να είναι το ύψος ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, ώστε να διαφυλαχθεί η υλική αυτονομία του ατόμου, ως συνθήκη της προσωπικής και της πολιτικής του αυτονομίας; Και περαιτέρω, από ποιον, με ποια μέθοδο και ποια κριτήρια θα οριζόταν αυτό;

Τον προβληματισμό σχετικά με τον προσδιορισμό ενός επιπέδου κοινωνικής προστασίας, που να εξασφαλίζει μια αξιοπρεπή διαβίωση, συμμερίστηκε και το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε σχετικά πρώιμο στάδιο (ήδη από το 1992), όταν απηύθυνε Σύσταση στα κράτη - μέλη της, προκειμένου τα τελευταία να υιοθετήσουν κοινά κριτήρια ως προς την επάρκεια πόρων για ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης σε κάθε εργαζόμενο²⁹². Αλλά και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης προσδιόρισε σε απόφασή της²⁹³, που αφορά στη χώρα μας, το ύψος των αποδοχών που συνιστά το όριο της φτώχειας στο ποσό των 580 ευρώ μηνιαίως. Το ποσό αυτό, που προσδιορίζεται με βάση στατιστικά στοιχεία της EUROSTAT, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστά το απώτατο εισοδηματικό όριο κάτω από το οποίο συντρέχει περίπτωση διακινδύνευσης της αξιοπρεπούς διαβίωσης του ανθρώπου. Ωστόσο, ο έλληνας νομοθέτης σιώπησε. Δεδομένης και της εξαιρετικής δυσκολίας ορισμού και αποτίμησης της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης, η κρίση βρήκε το 2009 την ελληνική έννομη τάξη απροετοίμαστη. Πρέπει να τονιστεί ότι, στην περίπτωση του δικαστικού ελέγχου των «μνημονιακών» μέτρων, ο δικαστής δεν είχε - και

²⁹² Βλ. Σύσταση 92/441/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 24/6/1992, σχετικά με τα κοινά κριτήρια που αφορούν την επάρκεια πόρων και παροχών στα συστήματα κοινωνικής προστασίας (ΕΕ L 245 της 26.8.1992, σ. 46 επ.). Η μη δεσμευτική αυτή Σύσταση εκφράζει το ενδιαφέρον του Συμβουλίου προς τα πρόσωπα που αποκλείστηκαν από την αγορά εργασίας ή αδυνατούσαν να εισέλθουν σε αυτή και τα οποία δεν είχαν επαρκείς πόρους διαβίωσης. Βλ. Μαντζούφα, ό.π., σελ. 155.

²⁹³ Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, Απόφαση της 23/5/2012, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, Προσφυγή Νο 66/2011. Με την απόφαση αυτή (σκέψεις 57-65) κρίθηκε ότι η ρύθμιση του άρθρου 2 παρ. 9 ε' του ν. 3845/2010, που προβλέπει ότι με προεδρικά διατάγματα μπορεί να καθορίζεται ημερομίσθιο για τους νέους ηλικίας κάτω των 25 ετών που εισέρχονται στην αγορά εργασίας, κατώτερο από αυτό που προβλέπει η Γενική Συλλογική Ρύθμιση Εργασίας, αντίκειται προς το άρθρο 4 παρ. 1 (δικαίωμα των εργαζομένων σε ικανοποιητική αμοιβή που να εξασφαλίζει σε αυτούς και τις οικογένειές τους ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης) του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη (ΕΚΧ).

εξακολουθεί να μην έχει - στο οπλοστάσιό του ένα νομοθετημένο κριτήριο ή μια δέσμη αξιόπιστων στοιχείων, τα οποία να μπορεί να αξιοποιήσει για να κρίνει τη συνταγματικότητα των επίμαχων μέτρων, αφού ο νομοθέτης δεν μερίμνησε να προσδιορίσει σε τι συνίσταται το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης²⁹⁴. Προς συμπλήρωση αυτού του κενού, η έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης ορίζεται *in concreto* από το δικαστή, στα πλαίσια της εκάστοτε κρινόμενης περίπτωσης.

Η αξιοπρεπής διαβίωση εμφανίζεται το πρώτον στην πρώτη κιόλας απόφαση των «Μνημονίων», την ΟΛΣΤΕ 668/2012. Στην εν λόγω απόφαση, η αξιοπρεπής διαβίωση ρητά βρίσκει έρεισμα στη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ.. Εξάλλου, και η θεωρία δέχεται ότι η αξίωση του ατόμου για τη διασφάλιση της αξιοπρεπούς του διαβίωσης *συνυπάρχει* με την αξίωση σεβασμού της αξίας του ανθρώπου στην ίδια διάταξη (άρθρο 2 παρ. 1 Συντ.)²⁹⁵. Αναπτύσσει, μάλιστα, χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν σε αυτά ενός ατομικού δικαιώματος²⁹⁶. Στην πρώτη φάση της κρίσης, η οποία σηματοδοτείται από τις ΟΛΣΤΕ 668/2012 και ΕΔΔΑ «Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδα», εισήχθη στο δικανικό συλλογισμό η έννοια της διαφύλαξης του *ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης* («Existenzminimum») και, κατ' αυτό τον τρόπο, το περιεχόμενο της αξιοπρεπούς διαβίωσης διαμορφώθηκε στη δυνατότητα του ατόμου να ικανοποιεί τις βασικές βιοτικές του ανάγκες, να μην περάσει δηλαδή το «κατώφλι» της απόλυτης ανέχειας. Το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο δεν προσδιόρισε σε «τι» ακριβώς συνίσταται το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ωστόσο, η διερεύνηση των μειώσεων υπό το πρίσμα της προστασίας της ανθρώπινης αξίας (άρθρο 2 παρ.1 Συντ.) και του άρθρου 1 ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, όπως ερμηνεύτηκε από το ΕΔΔΑ,

²⁹⁴ Το γεγονός αυτό τονίσθηκε και από τη μειοψηφία της ΟΛΣΤΕ 668/2012 (σκ. 36, στοιχείο Γ'), κατά την οποία «οι ρυθμίσεις του άρθρου τρίτου του Ν. 3845/2010 δεν συναρτούν την περικοπή (κατάργηση ή μείωση) των επίμαχων επιδομάτων με τον προσδιορισμό ενός ελάχιστου ποσού αποδοχών ή συντάξεων, διασφαλίζοντας το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης (Existenzminimum)».

²⁹⁵ Βλ. Αντωνίου, Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και ως δικαίωμα..., ό.π., σελ. 100-101: «Υποστηρίζεται επίσης ότι η διάταξη του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου θεμελιώνει και την υποχρέωση του κράτους για θετική παροχή και διασφάλιση του υπαρκτού ελαχίστου στον άνθρωπο, την παροχή δηλαδή στον άνθρωπο των αναγκαίων εκείνων αγαθών που του εξασφαλίζουν μια αξιοπρεπή διαβίωση».

²⁹⁶ Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, ό.π., σελ. 148, Μαντζούφα Π., Οικονομική κρίση και Σύνταγμα, ό.π., σελ. 153 επ.. Πρβλ. και Στεργίου, Τα κοινωνικά δικαιώματα ενώπιον της κρίσης, ό.π., σελ. 93: «Το δικαίωμα σ' ένα ελάχιστο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης συνδέεται με τη διατήρηση της ίδιας της ανθρώπινης υπόστασης. Η φυσική επιβίωση έχει τόσο ισχυρά συνταγματικά ερείσματα, ώστε να μπορεί να θεμελιωθεί ως *υποκειμενικό δικαίωμα δημοσίου δικαίου*, ακόμη και χωρίς προηγούμενη νομοθετική παρέμβαση, τουλάχιστον για την αντιμετώπιση της ακραίας φτώχειας».

καθώς και η χρήση του όρου «διακινδύνευση»²⁹⁷, προϊδεάζουν ότι ο σεβασμός του ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης προσεγγίζεται, καταρχήν, στην αρνητική του όψη, ως προστασία του ατόμου από την υποβάθμιση του βιοτικού του επιπέδου σε τέτοιο βαθμό που να έρχεται αντιμέτωπο με δυσκολίες διαβίωσης.

Η πρώτη αυτή προσέγγιση είναι εμφανώς επηρεασμένη από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Το ΕΔΔΑ, κινούμενο με αρνητικό τρόπο, εντοπίζει κατά βάση τη «βλάβη» στη *διακινδύνευση της διαβίωσης*, αποδίδοντάς της παράλληλα περιεχόμενο που βρίσκεται εγγύτερα στην προστασία της φυσικής υπόστασης του ατόμου²⁹⁸, σε αντίθεση προς τη νεότερη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων, η οποία επικεντρώνεται - θετικά πια - στη *διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης*, την οποία εμπλουτίζει συχνά και με άλλα στοιχεία πέραν της φυσικής επιβίωσης του ατόμου (λ.χ. κοινωνικά)²⁹⁹. Περαιτέρω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αξιοπρεπής διαβίωση, στην πρώτη αυτή απόφαση, σε συνδυασμό με την ΕΔΔΑ Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, αναπτύσσει μάλλον *προνοιακή λειτουργία*, στηριζόμενη, όπως προκύπτει από το ίδιο το κείμενο της απόφασης³⁰⁰, και στη γερμανική θεωρία και νομολογία³⁰¹ του «Existenzminimum»³⁰². Πρόκειται για μια θεώρηση η οποία συνδέεται με τη θεωρία του «ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος», ενός εισοδήματος δηλαδή το οποίο θα πρέπει να λαμβάνεται ανεξαρτήτως εργασίας³⁰³. Επομένως, με βάση τις εν λόγω αποφάσεις, τη διασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης πρέπει να την αντιληφθούμε ως ένα *άθροισμα κοινωνικών παροχών και χρηματικών πόρων*, που παρέχεται ακόμη και

²⁹⁷ Βλ. σκ. 35 της ΟΛΣΤΕ 668/2012. Για διακινδύνευση κάνει λόγο και η μειοψηφία στην ΟΛΣΤΕ 4741/2014, σκ. 24.

²⁹⁸ Βλ. ΕΔΔΑ Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, 7.5.2013.

²⁹⁹ Βλ. χαρακτηριστικά ΟΛΣΤΕ 2287/2015.

³⁰⁰ Βλ. σκ. 36 της απόφασης.

³⁰¹ Για αναλυτικές παραπομπές σε γερμανική θεωρία και νομολογία για το «existenzminimum» βλ. Γιαννακόπουλου Κ., Το ελληνικό Σύνταγμα και η *επιφύλαξη του εφικτού...*, ό.π., σελ. 426, υποσημ. 61 και 62.

³⁰² Αναλυτικά βλ. και Κτιστάκη, Όψεις δικαστικού ελέγχου της δημοσιονομικής πολιτικής σε εποχή κρίσης, ό.π., σελ. 584 επ.

³⁰³ Έτσι περίπου και ΟΛΣΤΕ 2287/2015, σκ. 7: «Οι ανωτέρω καταστάσεις (γήρας, ασθένεια, αναπηρία) - *ασυνδέτως, όμως, προς την παροχή εργασίας και την καταβολή εισφοράς* - αποτελούν, μεταξύ άλλων, και περιπτώσεις που, κατά το άρθρο 21 παρ. 1, 2, 3 και 6 του Συντάγματος, επιβάλλουν στο κράτος την παροχή διακεκριμένης μορφής κοινωνικής προστασίας, υπό μορφήν παροχών εις χρήμα ή εις είδος, προς συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, με σκοπό την εξασφάλιση στοιχειώδους επιπέδου αξιοπρεπούς, κατά το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος, διαβίωσης («κοινωνική πρόνοια»).

σε εκείνους που αδυνατούν να διαβιούν αξιοπρεπώς με τις δικές τους οικονομικές δυνάμεις³⁰⁴.

Στην πρώτη φάση αντίδρασης στους «μνημονιακούς» νόμους, το ΣτΕ φαίνεται να είχε τοποθετήσει το κατώτατο όριο αρκετά χαμηλά, σε επίπεδο ακραίας φτώχειας, παρά τη χρήση του όρου «αξιοπρεπής». Γίνεται, εν προκειμένω, αντιληπτό ότι η διάκριση ανάμεσα στην αξιοπρεπή και την απλή διαβίωση καθίσταται εντελώς *αδιάφορη*, διότι η δικαστική προστασία των θιγόμενων κοινωνικών ομάδων από την «πλήρη στέρηση των μέσων διαβίωσής» τους ή την «απομείωση της ουσίας» του δικαιώματός τους στην περιουσία και τις «ασυμβίβαστες με τη σύμβαση κακουχίες», οι οποίες θα ήταν προφανώς «δυσανάλογες» και «υπέρμετρες» σε σχέση με τον επιδιωκόμενο από τα μέτρα σκοπό δημοσίου συμφέροντος, δηλαδή την αντιμετώπιση της οξείας δημοσιονομικής κρίσης, ουσιαστικά επιτελεί την *εξίσωση* των δύο όρων. *Κοντολογίς, η απλή κατοχή των μέσων διαβίωσης, λόγω της διατήρησης ενός ελάχιστου επιπέδου περιουσίας και κοινωνικών παροχών, δεν μπορεί, σύμφωνα με την παραπάνω λογική, παρά να είναι τελικά και αξιοπρεπής.*³⁰⁵ Στην πραγματικότητα, η εν λόγω όψη της αξιοπρεπούς διαβίωσης έχει το αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που επιδιώκει: λειτουργεί κατά της επαρκούς προστασίας των περιοριζόμενων δικαιωμάτων. Και αυτό συμβαίνει διότι δημιουργείται μια επίπλαστη εικόνα αξιοπρέπειας, ενώ αυτό που εξασφαλίζεται στην πράξη είναι απλώς η αποφυγή της εξαθλίωσης του ατόμου.

Στην πορεία της κρίσης, η παραπάνω εκδοχή της αξιοπρεπούς διαβίωσης είτε εμπλουτίστηκε με περαιτέρω στοιχεία είτε αντικαταστάθηκε εντελώς. Μια πρώτη, έμμεση ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση δίδει η ΟλΣτΕ 1906/2014, μια απόφαση που, αν και φαινομενικά δεν προσθέτει κάτι στην έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης, προβαίνει σε μια σαφή διάκριση των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας σε αυτές που παρέχουν αγαθά, η έλλειψη των οποίων θέτει άμεσα σε διακινδύνευση την *υγεία* των πολιτών (π.χ. ύδρευση και αποχέτευση), και σε αυτές, οι οποίες προσφέρουν αγαθά για την *αξιοπρεπή διαβίωση* και την *ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας* των πολιτών. Η διάκριση αυτή σηματοδοτεί ότι πλέον το δικαστήριο ξεχωρίζει ευκρινώς τη δυνατότητα απλής επιβίωσης από αυτή της αξιοπρεπούς διαβίωσης.

³⁰⁴ Βλ. Σωτηρέλη Γ., Τα κοινωνικά δικαιώματα στη δίνη της οικονομικής κρίσης, ΕφημΔΔ 2013, σ. 298 επ., όπου γίνονται αναφορές σε ένα εγγυημένο όριο αξιοπρεπούς διαβίωσης.

³⁰⁵ Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 113-114.

Εν συνεχεία, μια νέα - πρωτοποριακή για τα μέχρι τότε νομολογιακά δεδομένα της κρίσης - προσέγγιση του περιεχομένου της αξιοπρεπούς διαβίωσης προσφέρουν οι αποφάσεις για τις περικοπές των αποδοχών των δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων που αμείβονται με τα «ειδικά μισθολόγια». Κοινό τόπο στις εν λόγω αποφάσεις αποτελεί η παραδοχή ότι η αξιοπρεπής διαβίωση των ανωτέρω λειτουργών και υπαλλήλων πρέπει να εξασφαλίζεται από το νομοθέτη *«κατά τρόπο συνάδοντα προς το κύρος του λειτουργήματος που ασκούν»*.³⁰⁶ Υπό το πρίσμα αυτό, η αξιοπρεπής διαβίωση συναρτάται όχι μόνο με ένα «Existenzminimum», αλλά με τον ίδιο το θεσμικό ρόλο του κρατικού λειτουργού ή υπαλλήλου. Στις αποφάσεις αυτές, η αξιοπρεπής διαβίωση λαμβάνεται ως κριτήριο προσδιορισμού των αποδοχών, σε συνδυασμό με άλλα, μισθολογικής φύσεως, κριτήρια.

Οστόσο, πέραν των ανωτέρω, η σημαντικότερη εξ αυτών των αποφάσεων, η ΟΛΣΤΕ 4741/2014, που αφορά το ειδικό μισθολόγιο των μελών ΔΕΠ των ΑΕΙ, παρέχει μια άλλη πιθανή προσέγγιση της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Στη μειοψηφία αυτής της απόφασης, που επαναλαμβάνεται και στη μειοψηφία της πρόσφατης ΟΛΣΤΕ 431/2018 για το ειδικό μισθολόγιο των γιατρών του ΕΣΥ, εμφανίζεται μια πρόσληψη του περιεχομένου της κρίσιμης έννοιας ως ενός *«σχετικού μεγέθους»*. Σύμφωνα με αυτή, το επίπεδο της αξιοπρεπούς διαβίωσης *«δεν προσδιορίζεται με βάση τις προηγούμενες αποδοχές κάθε συγκεκριμένης κατηγορίας δημοσίων λειτουργών ή υπαλλήλων, αλλά με βάση τις γενικότερα επικρατούσες συνθήκες και σε συνάρτηση με το επίπεδο διαβίωσης των υπολοίπων δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων, καθώς και του πληθυσμού της χώρας εν γένει»*. Η άποψη αυτή, αν και είναι ρεαλιστική, θεωρώ πως, σε περίπτωση που επικρατούσε, θα οδηγούσε τον δικαστικό έλεγχο των «μνημονιακών» ρυθμίσεων σε στασιμότητα, αν όχι σε οπισθοδρόμηση.

Συνολικά, εντός της ευρύτερης «οικογένειας» δικαστικών αποφάσεων που αφορούν τις μισθολογικές περικοπές, γίνεται αντιληπτό ότι η αξιοπρεπής διαβίωση διαβαθμίζεται ποσοτικά [λ.χ. «επαρκείς αποδοχές για την εξασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης» στην ΟΛΣΤΕ 2193/2014 (σκ. 11), «τα ελάχιστα όρια» ή «το ελάχιστο επίπεδο» της αξιοπρεπούς διαβίωσης στην ΟΛΣΤΕ 668/2012 (σκ. 33 και 35 αντίστοιχα), κ.λπ.], και, κατά συνέπεια, μεταβάλλεται

³⁰⁶ Ενδεικτικά βλ.σκ 24, ΟΛΣΤΕ 4741/2014.

διακατηγοριακά³⁰⁷. Επιπρόσθετα, μπορεί ακόμη να παρατηρηθεί ότι η μισθολογική διαφοροποίηση, ή αλλιώς η ποσοτική διαβάθμιση, μπορεί να επιτευχθεί αποτελεσματικότερα μέσω της εφαρμογής των *μισθολογικών κριτηρίων* και όχι του κριτηρίου της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Όταν πρόκειται για αποδοχές από την εργασία, το σύνολο του εισοδήματος, και όχι μέρος αυτού, θα πρέπει να εξασφαλίζει την αξιοπρεπή διαβίωση³⁰⁸. Συνεπώς, ο όρος της αξιοπρεπούς διαβίωσης είτε θα πληρούται είτε δεν θα πληρούται, αλλά πάντως δεν θα μπορεί να διαστέλλεται ή να συστέλλεται ποσοτικά³⁰⁹. Εξάλλου, και η νομολογία σε υποθέσεις διαφορετικής φύσης, αντιμετωπίζει την αξιοπρεπή διαβίωση αντικειμενικά και χωρίς διαβαθμίσεις³¹⁰. Στις πρώτες αυτές αποφάσεις, πάντως, η έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης φαίνεται να συνδέθηκε και να επιχειρήσει να ακολουθήσει την πορεία ενός οικονομικού μεγέθους, του εισοδήματος, αποκτώντας τα χαρακτηριστικά του, δηλαδή την *σχετικότητα*, όπως αυτή προκύπτει μέσα από την ποσοτική διαβάθμιση³¹¹.

Σε νεότερες, πάντως, αποφάσεις μοιάζει μάλλον να κερδίζει έδαφος μια αυτοτελής και λιγότερο επηρεασμένη από τις οικονομικές επιστήμες προσέγγιση της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Η αρχική προσέγγιση αυτής της έννοιας ανατρέπεται με την ανθρωποκεντρική προσέγγιση της ΟΛΣΤΕ 2287/2015, στην οποία η αξιοπρεπής διαβίωση αποβάλλει τα ποσοτικά χαρακτηριστικά της, που στην ουσία την προσδιόριζαν «έξωθεν», με στοιχεία ξένα προς την ίδια την έννοιά της, και πλέον, περιγράφεται με όρους δηλωτικούς του περιεχομένου της. Επιχειρείται, με τον τρόπο αυτό, μια «εκ των έσω» προσέγγιση της έννοιας, ώστε αυτή να αποκτήσει μια αυτοδύναμη υπόσταση στο νομικό επιχείρημα. Έτσι, στην εν λόγω απόφαση, η αξιοπρεπής διαβίωση, την οποία οφείλει, κατά την κρίση του

³⁰⁷ Ενδεικτικά, βλ. ΟΛΣΤΕ 668/2012, σκ. 33, για τις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις, αλλά και μεταξύ των αποφάσεων για τις αποδοχές των διαφόρων «ειδικών μισθολογίων», ΟΛΣΤΕ 4741/2014, 2193/2014 και 431/2018.

³⁰⁸ Πρβλ. και Κουρουνδή Χ., Το «Μνημόνιο» ως έκφανση συνταγματικής αλλοίωσης (fraude a la Constitution), www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση 4/2/2019.

³⁰⁹ Ibid, Χριστοφορίδου, ό.π., σελ. 2.

³¹⁰ Χαρακτηριστική τέτοια απόφαση είναι η ΟΛΣΤΕ 1972/2012 για τη διακοπή της ηλεκτροδότησης ως κύρωση της μη πληρωμής του ΕΕΤΗΔΕ, στην οποία η στέρηση αγαθού ζωτικού για την αξιοπρεπή διαβίωση οδηγεί ευθέως σε αντισυνταγματικότητα της ρύθμισης.

³¹¹ Η αναζήτηση κριτηρίων για τον προσδιορισμό της αξιοπρεπούς διαβίωσης, τα οποία οδηγούν στη σχετικοποίηση του περιεχομένου της, ενδεχομένως να μπορούσε να αποφευχθεί, εάν αντί για την εφαρμογή αυτών, αξιοποιούνταν τα διδάγματα της κοινής πείρας, προκειμένου ο δικαστής να σχηματίσει κρίση ως προς το εάν ικανοποιείται ο όρος της αξιοπρεπούς διαβίωσης ή όχι. Ενδεικτικά βλ. ΟΛΣΤΕ 2565/2015, όπου γίνεται λόγος για τον καθορισμό ενός ελάχιστου ποσού φόρου, προς σύλληψη διαφεύγουσας φορολογικής ύλης, το οποίο υπολογίζεται με συναγωγή τεκμηρίων που στηρίζονται σε γενικά και αντικειμενικά κριτήρια, συναφή προς το αντικείμενο της εκάστοτε ρύθμισης και *συνάδοντα με τα διδάγματα της κοινής πείρας*.

Δικαστηρίου, να εξασφαλίσει ο νομοθέτης στο συνταξιούχο, περιλαμβάνει τους ελάχιστους αναγκαίους όρους όχι μόνο της υπαρκτικής του διατήρησης, αλλά και της συμμετοχής του στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας³¹². Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο ορίζει το ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης ως το «όσο το δυνατόν εγγύτερο προς εκείνο που είχε κατακτήσει (ο συνταξιούχος) κατά τη διάρκεια του εργασιακού του βίου». Με την προσέγγιση αυτή, το Δικαστήριο ξεπερνά την επιρροή των οικονομικών επιστημών και θέτει τις κατ' επιταγή του Συντάγματος «ανελαστικές δαπάνες»³¹³, οι οποίες θα πρέπει να καλύπτονται από το εισόδημα, ακόμη και αν δεν θεωρούνται ως τέτοιες από την οικονομική επιστήμη, όπως είναι ο όρος της κοινωνικής συμμετοχής. Στον κατάλογο αυτόν υπάρχουν περιθώρια να προστεθούν και άλλα μεγέθη, εφόσον βρίσκουν προστατευτικό έρεισμα στο Σύνταγμα.

Σε δεύτερο χρόνο, λοιπόν, η Ολομέλεια του ΣτΕ δέχθηκε ότι ο δικαστικός έλεγχος δεν περιορίζεται σε ένα ελάχιστο, αλλά επιζητά ένα εύλογο³¹⁴ επίπεδο ευημερίας. Το εγγυημένο επίπεδο καθορίστηκε με τη βοήθεια της αποσαφήνισης του πυρήνα του δικαιώματος στην κοινωνική ασφάλιση του άρθρου 22 παρ. 5 Συντ.. Ο πυρήνας του δικαιώματος δεν εξαντλείται στην εξασφάλιση ενός ελάχιστου μη εξαθλίωσης, αλλά περιλαμβάνει μια εγγύηση μη ουσιώδους μείωσης του κτηθέντος, κατά τη διάρκεια του εργασιακού βίου, επιπέδου ευημερίας. Η εγγύτητα του επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης με τις συνθήκες του εργασιακού βίου οδηγεί, όπως είναι φυσικό, σε μια σχετική εξατομίκευση της εγγύησής του: ενώ το ελάχιστο είναι το ίδιο για όλους, το εύλογο συναρτάται από τις αντίστοιχες συνθήκες του εργασιακού βίου του εκάστοτε θιγομένου³¹⁵.

Έτσι, η αξιοπρεπής διαβίωση αποκτά πλέον διττό χαρακτήρα: *ανθρωποκεντρικό και κοινωνικό*. Ανθρωποκεντρικό, διότι το ΣτΕ εντοπίζει το συγκρίσιμο μέγεθος στο ίδιο το υποκείμενο, χωρίς βέβαια τούτο να σημαίνει ότι η προσέγγιση αυτή αποβάλλει εντελώς την όποια σχετικότητα. Σε κάθε περίπτωση, το περιεχόμενο της αξιοπρεπούς διαβίωσης, όπως αρχίζει πια να διαγράφεται με περισσότερη πληρότητα στην ΟλΣτΕ 2287/2015, απηχεί μια γνήσια φιλελεύθερη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία το κράτος δεν μπορεί να επεμβαίνει με τρόπο που να ανατρέπει δημιουργημένες καταστάσεις του ατόμου ή, πάντως, όταν επεμβαίνει, αυτό θα πρέπει να είναι προς βελτίωση και όχι προς χειροτέρευση της θέσης του.

³¹² Σκ. 24, ΟλΣτΕ 2287/2015.

³¹³ Χριστοφορίδου, ό.π., σελ. 5.

³¹⁴ Στεργίου, ό.π., σελ. 95.

³¹⁵ Στεργίου, ό.π., σελ. 96.

Εξάλλου, θα ήταν αντίθετο στη λογική αρχή της οικονομίας των δυνάμεων, εάν γινόταν δεκτό ότι ο άνθρωπος μπορεί να περιέλθει μέσω των επεμβάσεων του κράτους σε μια κατάσταση για την οποία το ίδιο το κράτος αργότερα θα πρέπει να μεριμνήσει³¹⁶. Ταυτόχρονα, όμως, πρόκειται και για μια κοινωνική προσέγγιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης, η οποία, ενόψει του συνδυασμού του άρθρου 2 παρ. 1 με τα άρθρα 5 παρ. 1 και 25 παρ. 1, 2 και 4 Συντ., δεν περιορίζεται απλώς στην αποφυγή της απόλυτης φτώχειας και στις ιδιαιτερότητες της ατομικής κατάστασης κάθε υποκειμένου, που θα μπορούσαν να καλυφθούν απλώς μέσω μιας - συνήθως χρηματικής - παροχής κοινωνικής πρόνοιας, αλλά εστιάζει κυρίως στις *κοινωνικές δομές* που επιτρέπουν σε κάθε υποκείμενο να λειτουργεί αυτόνομα³¹⁷ και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή³¹⁸.

Άξια αναφοράς κρίνεται, στο σημείο αυτό, η άποψη της Στ. Χριστοφορίδου: «παρόλο που το άρθρο 5 παρ. 1 Συντ. δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των συνταγματικών διατάξεων στον δικανικό συλλογισμό των αποφάσεων που αποδίδουν το περιεχόμενο της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ο όρος, ή αλλιώς η προϋπόθεση, της δυνατότητας της συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, δημιουργεί την εντύπωση ότι η συνταγματική αυτή διάταξη είναι παρούσα, συνδέοντας το εισόδημα με την λειτουργία του, αυτήν της ανάπτυξης της προσωπικότητας, αλλά και γεφυρώνοντας τις δύο ιδιότητες του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου. Στον όρο της δυνατότητας της κοινωνικής συμμετοχής συναντιούνται οι δύο ιδιότητες, οι δύο διατάξεις (άρθρα 5 παρ. 1 και 25 παρ. 1 Συντ.), κάμπτοντας την παραδοσιακή διάκριση μεταξύ ατομικού και κοινωνικού»³¹⁹. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, το να παραμείνει το άτομο μέλος της κοινωνίας, μέσω της εξασφάλισης σε αυτό ενός επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, λειτουργεί ταυτόχρονα και ως εγγύηση, εφόσον αυτό που πρέπει να αποφευχθεί είναι ο κοινωνικός αποκλεισμός. Το άτομο δεν μπορεί να αποκλειστεί από το κοινωνικό σύνολο, όπως ακριβώς γίνεται παγίως δεκτό ότι δεν μπορεί και να απορροφηθεί από αυτό³²⁰.

³¹⁶ Χριστοφορίδου, ό.π., σελ. 5-6.

³¹⁷ Βλ. Μήτα Σ., Η βιοτική αυτοτέλεια, ως ratio και κανονιστικός πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση 25/1/2019.

³¹⁸ Βλ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 427, και τις εκεί αναλυτικές παραπομπές.

³¹⁹ Ibid, Χριστοφορίδου, ό.π., σελ. 6, καθώς και χρήσιμες παραπομπές σε βιβλιογραφία στις υποσημ. 49-50.

³²⁰ Πρβλ. Χρυσόγονου-Βλαχόπουλου, ό.π., σελ. 148 και Habermas, Έννοια και περιεχόμενο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά το Γερμανικό και το Ελληνικό Σύνταγμα, ό.π., σελ. 214 επ., αλλά και ΟλστΕ 1972/2012.

Τέλος, όσον αφορά στις φορολογικές υποθέσεις, η μόνη μέχρι σήμερα απόφαση που παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον για την ανάδειξη της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης είναι η ΟΛΣΤΕ 1087/2017, στην οποία εξετάζεται η κατάργηση του αφορολόγητου ποσού εισοδήματος. Το αφορολόγητο ποσό εισοδήματος προβλέφθηκε για πρώτη φορά από τη νομοθεσία με το ν. 3323/1955 και είχε ακριβώς την έννοια της αναγνώρισης από την πλευρά της Πολιτείας ότι υπάρχει ένα ελάχιστο μέρος του εισοδήματος του φορολογουμένου που αντιστοιχεί στις στοιχειώδεις ανάγκες διαβίωσης τόσο της δικής του όσο και της οικογένειάς του και, μέχρι την κάλυψη της βασικής αυτής ανάγκης, δεν υφίστανται πραγματικές οικονομικές δυνάμεις στο φορολογούμενο προκειμένου να του επιβληθεί φόρος. Το αφορολόγητο, με τις κατά καιρούς νομοθετικές του διακυμάνσεις, ήταν μια σαφής επιλογή του νομοθέτη, που προσιδίαζε προς το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης, καθώς λειτουργούσε ως ένας τρόπος προστασίας των χαμηλών εισοδημάτων και μια έμμεση διασφάλιση ότι υπάρχει ένα μη φορολογήσιμο ελάχιστο οικονομικό όριο³²¹. Από αυτή τη σύνδεση του αφορολόγητου ορίου με την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης, η οποία προκύπτει από τη συνδυαστική ερμηνεία των άρθρων 2 παρ. 1 και 4 παρ. 5 Συντ., συνάγεται ότι υπάρχει ένα μέρος του εισοδήματος το οποίο προορίζεται να καλύψει ανάγκες που βρίσκονται στον πυρήνα της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης. Έτσι, προκύπτει μια σημαντική διαφορά ως προς το νόημα που προσλαμβάνει η αξιοπρεπής διαβίωση στα φορολογικά ζητήματα σε σχέση με αυτό που, όπως διαφάνηκε ανωτέρω, προσλαμβάνει στα μισθολογικά ή τα συνταξιοδοτικά ζητήματα: το διαθέσιμο εισόδημα από την εργασία ή τη σύνταξη νοείται ως *εκείνο που απομένει μετά την αφαίρεση ενός ποσού* για την πληρωμή φόρων, ασφαλιστικών εισφορών κ.λπ. και μπορεί πραγματικά να χρησιμοποιηθεί για την αξιοπρεπή διαβίωση του εργαζομένου/ασφαλισμένου και της οικογένειάς του, ενώ στα φορολογικά κρίσιμο είναι *το ποσό που θα πρέπει να αφαιρείται*, το οποίο δαπανάται για την εξασφάλιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης, προκειμένου να ανευρεθεί το φορολογητέο ποσό επί του οποίου θα εφαρμοστεί ο συντελεστής του φόρου. Και τούτο διότι, για το μέρος αυτό του εισοδήματος που προορίζεται για την εξυπηρέτηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών, δεν υφίσταται φοροδοτική ικανότητα.

³²¹ Βλ. Μαντζούφα, ό.π., σελ. 156-157, υποσημ. 194.

β) Η αρμοδιότητα και η μέθοδος προσδιορισμού: Πέρα όμως από το περιεχόμενο της έννοιας της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα του καθορισμού του αρμόδιου οργάνου και της κατάλληλης μεθόδου για τον προσδιορισμό αυτού του περιεχομένου. Γίνεται καθολικά δεκτό ότι η αρμοδιότητα εξειδίκευσης του εγγυημένου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης ανήκει στο νομοθέτη. Συνιστά, μάλιστα, υποχρέωσή του απορρέουσα από το Σύνταγμα. Η έκταση όμως της αξίωσης του φορέα του αντίστοιχου δικαιώματος όσον αφορά το είδος της ανάγκης και τα αναγκαία προς τούτο μέτρα, δεν μπορεί να εξαχθεί άμεσα από το Σύνταγμα. Για να είναι αποτελεσματική η προστασία και εφικτός ο δικαστικός έλεγχος της παραβίασης του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος στην αξιοπρεπή διαβίωση, θα πρέπει να υπάρχει μια νομοθετημένη και, κατά το δυνατόν, πλήρης παρουσίαση αντικειμενικών κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων και στατιστικών στοιχείων, που να εξελίσσονται και να συμπληρώνονται κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Ο νομοθέτης θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη του τις κοινωνικές απόψεις που επικρατούν σχετικά με το τι συνιστά αναγκαίο για μια αξιοπρεπή διαβίωση, τη συγκεκριμένη βιοτική κατάσταση του προσώπου που χρήζει βοήθειας, καθώς επίσης και τα εκάστοτε οικονομικά και τεχνικά δεδομένα. Έτσι ο νομοθέτης διαθέτει ως προς το σημείο αυτό *μεγάλη ευχέρεια* όσον αφορά τον προσδιορισμό των *κοινωνικών αναγκών* του ανθρώπου, *στενή όμως ευχέρεια* όσον αφορά τον προσδιορισμό των *υλικών αναγκών* του ανθρώπου³²². Το περιγραφόμενο, δε, μοντέλο θα πρέπει να ανανεώνεται διαρκώς, να εμπλουτίζεται και να συνιστά σε κάθε περίπτωση το έσχατο όριο, πέραν του οποίου κανένας περιορισμός ευρύτερα κοινωνικών και στενότερα οικονομικών παροχών δεν γίνεται συνταγματικά αποδεκτός σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Όταν ο νομοθέτης προχωρά στην εξειδίκευση του ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης, δεν είναι απόλυτα ελεύθερος. Δεσμεύεται από τις αρχές της διαφάνειας και της συνέπειας. Σύμφωνα με την πρώτη, θα πρέπει να αιτιολογήσει τις συγκεκριμένες επιλογές του, ενώ κατά τη δεύτερη οφείλει, συνεκτιμώντας τα εμπειρικά στοιχεία, να επιλέξει την πλέον αντιπροσωπευτική μέθοδο υπολογισμού του ελάχιστου ορίου και όλες οι ρυθμίσεις του να είναι συνεπείς με την αρχική του επιλογή. Επίσης, το εύρος της νομοθετικής παρέμβασης, κατά τον προσδιορισμό του ελάχιστου ορίου διαβίωσης, εξαρτάται από τη δυνατότητα ποσοτικοποίησης του. Επειδή ως προς το επίπεδο αυτό, το προσδιοριζόμενο με βάση τις άμεσες

³²² Αντωνίου, ό.π., σελ. 100-101.

βασικές ανάγκες διαβίωσης (τροφή, στέγη, ένδυση, υγειονομική περίθαλψη κ.ά.), η διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη εμφανίζεται περιορισμένη, ο τελευταίος ελέγχεται δικαστικά όχι μόνο για την υπέρβαση των ακραίων ορίων. Επομένως δεν αρκεί η απλή αναφορά ενός ποσού αφηρημένα, βάσει των δημοσιονομικών δυνατοτήτων του κράτους, αφού κάθε ποσό κάτω του ορίου δεν είναι ικανό να εκπληρώσει τον σκοπό του.

Η εν λόγω τεχνική νομοθετικού προσδιορισμού του ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης διευκολύνει τη διάδραση μεταξύ νομοθέτη και δικαστή, περιορίζοντας ταυτόχρονα και τους δύο. Ο μεν νομοθέτης περιορίζεται ως προς τον τρόπο υπολογισμού του επιπέδου διαβίωσης και την εξασφάλιση ενός ελάχιστου ποσού για την κάλυψη αυτού, ο δε δικαστής ως προς τα βήματα και τα σημεία του ελέγχου των νομοθετικών επιλογών. Εν προκειμένω, δηλαδή, ο δικαστής μόνο διαδικαστικό έλεγχο της επάρκειας των κοινωνικών επιλογών του νομοθέτη μπορεί να ασκήσει και αυτόν περιορισμένο και εντοπισμένο στη συγκεκριμένη υπόθεση που έχει ενώπιόν του, κυρίως υπό μορφή επαλήθευσης της διαδικαστικής επάρκειας των συγκριτικών στοιχείων που αξιοποιήθηκαν από το νομοθέτη και ελέγχου του τρόπου υπολογισμού του ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης³²³. Πρόκειται για έναν έλεγχο που εστιάζεται περισσότερο στην πειστικότητα και ορθολογικότητα της μεθοδολογίας που ακολούθησε ο νομοθέτης. Ο έλεγχος δεν μπορεί να είναι έλεγχος της προφανούς ανεπάρκειας των παροχών, ούτε όμως και αυστηρός, με ακριβή αποτίμηση των βασικών αναγκών³²⁴.

Τι γίνεται όμως στην περίπτωση που ο νομοθέτης δεν έχει προβεί σε προσδιορισμό ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης, όπως συνέβη στην παρούσα οικονομική συγκυρία; Σύμφωνα με μια άποψη, ο δικαστής, στο βαθμό που δεν έχει το συγκεκριμένο πραγματολογικό δεδομένο στη διάθεσή του, θα ασκεί έναν έλεγχο αυστηρά διαδικαστικού χαρακτήρα, με τον οποίο θα υπενθυμίζει στο νομοθέτη ότι όφειλε να διευκολύνει το δικαστικό έλεγχο προσκομίζοντας οικονομικές μελέτες, που να αποδεικνύουν ότι τα μέτρα ήταν τα ηπιότερα δυνατά, αναλογιστικές μελέτες, που να τεκμηριώνουν τη βιωσιμότητα των ασφαλιστικών ταμείων μετά τις περικοπές, και στατιστικά στοιχεία, που να αιτιολογούν ότι με τα περιοριστικά μέτρα δεν θίγεται ένα ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης. Και αυτό γιατί, κατά την ίδια άποψη, μόνο ο νομοθέτης

³²³ Βλ. Μαντζούφα, ό.π., σελ. 158 και Στεργίου, ό.π., σελ. 93.

³²⁴ Στεργίου, ό.π.

μπορεί να εξειδικεύσει σε τι συνίσταται η αξιοπρεπής διαβίωση των πολιτών, αφού αυτό αποτελεί συνταγματική του υποχρέωση.³²⁵

Η αναφερόμενη άποψη δε με βρίσκει σύμφωνη. Το θεμελιακό δικαίωμα στο ελάχιστο εισόδημα, αν και πρωτίστως έχει ανάγκη νομοθετικής συγκεκριμενοποίησης, δεν μπορεί να μείνει ανεφάρμοστο ή ατελές μόνο εκ του λόγου ότι ο νομοθέτης παρέλειψε να εκπληρώσει τη σχετική του υποχρέωση. Ένα *minimum* συνθηκών ζωής αποτελεί στοιχειώδη κρατική υποχρέωση, ώστε η εξασφάλισή του να μην τελεί υπό την αίρεση της παρέμβασης του νομοθέτη. Εξάλλου, ο σεβασμός του ορίου αυτού προϋποθέτει αναγκαστικά τον προηγούμενο προσδιορισμό του. Ο καθορισμός του ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης από τον ίδιο το δικαστή, αν δεν το έχει κάνει ο νομοθέτης, συνιστά προαπαιτούμενο για την κρίση του περί της συνταγματικότητας των ληφθέντων μέτρων. Για να διαμορφώσει δικανική κρίση, ο δικαστής λαμβάνει υπόψη του, όταν ελλείπουν οι αναγκαίες μελέτες, τις εμπειρικές του γνώσεις και τα διδάγματα της κοινής πείρας³²⁶. Πάντως, η αντιμετώπιση της διακινδύνευσης από τον δικαστή, στην περίπτωση ολιγωρίας του νομοθέτη, δεν μπορεί παρά να είναι περιπτωσιολογική, εν όψει των αναγκών - ακόμη και των ειδικών - του συγκεκριμένου ατόμου ή ομάδας ατόμων. Μόνο ο νομοθέτης μπορεί με την παρέμβασή του να προβεί σε κανονιστική τυποποίηση της προστασίας, καθορίζοντας με βάση μια συγκεκριμένη μεθοδολογία το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης.³²⁷

Στην περίπτωση, λοιπόν, αδράνειας του νομοθέτη, μια επιλογή για τον δικαστή είναι να κρίνει εμπειρικά το είδος των αναγκών και τα απαραίτητα μέσα ικανοποίησής τους, ώστε να μην υπάρξει κίνδυνος για τη σωματική ακεραιότητα και την υγεία του ατόμου, που συνιστούν οπωσδήποτε τις ανελαστικές δαπάνες διαβίωσης. Με άλλα λόγια, να προσδιορίσει τις βασικές βιοτικές ανάγκες που αντιστοιχούν σε ένα επίπεδο επιβίωσης μάλλον, παρά αξιοπρεπούς διαβίωσης, και εν συνεχεία να καθορίσει το ελάχιστο εισόδημα που απαιτείται για την κάλυψη αυτών. Μια εξαιρετική ευκαιρία για να το πράξει αυτό είχε ο δικαστής κατά την πρώτη φάση της κρίσης, ιδίως στην ΟΛΣΤΕ 668/2012. Ενώ έκανε λόγο για το

³²⁵ Βλ. Μαντζούφα, ό.π., σελ. 157-158

³²⁶ Για την εγγύηση ενός «ορίου διαβίωσης» μπορεί να συνδράμει και το άρθρο 25 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (δικαίωμα για επαρκές βιοτικό επίπεδο). Η διάταξη προσδιορίζει ως εξής τους υλικούς όρους διαβίωσης: «καθένας έχει δικαίωμα σε ένα βιοτικό επίπεδο ικανό να εξασφαλίσει στον ίδιο και στην οικογένειά του υγεία και ευημερία και ειδικότερα, τροφή, ρουχισμό, κατοικία, ιατρική περίθαλψη, όπως και τις απαραίτητες κοινωνικές υπηρεσίες».

³²⁷ Στεργίου, ό.π., σελ. 93-94.

ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης, η μεγάλη πολιτική ευθύνη που συνόδευε την απόφαση και η αμηχανία του μπροστά στην πρωτοφανή δημοσιονομική κατάσταση, δεν του επέτρεψαν να προχωρήσει σε έναν τέτοιο προσδιορισμό. Η δε μειοψηφία της απόφασης, ενώ δέχθηκε ότι η μη συνάρτηση των περικοπών από ένα νομοθετικά ορισμένο ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης καθιστά τη νομοθέτηση αναπιολόγητη και θα έπρεπε να οδηγήσει στην αντισυνταγματικότητα του νόμου, δεν έκανε ούτε εκείνη το επόμενο βήμα. Έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο σκέψης του δικαστή είδαμε πια στην ΟΛΣΤΕ 2287/2015. Εμφανώς πιο τολμηρός, ο δικαστής όχι μόνο ζητά από το νομοθέτη την πλήρη αιτιολόγηση των μέτρων του μέσω ειδικής, εμπειριστατωμένης και επιστημονικά τεκμηριωμένης μελέτης, αλλά και, εξισώνοντας σχεδόν την προσυνταξιοδοτική με τη συνταξιοδοτική οικονομική κατάσταση, προβαίνει στην κατασκευή ενός απαιτητικού ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης, που ελάχιστη πλέον σχέση έχει με το minimum κριτήριο αξιοπρεπούς διαβίωσης υπό την προαναφερθείσα έννοια του έσχατου ορίου προστασίας.

IV. Ο δικαστής της κρίσης: η πορεία από τον αυτοπεριορισμό σε έναν πιο ενεργητικό ρόλο

Από όλα τα παραπάνω προκύπτει ξεκάθαρα ότι τα πρόσωπα τα οποία πρωταγωνιστούν στη συζήτηση για την οικονομική κρίση στη χώρα μας είναι αυτά του νομοθέτη και του δικαστή. Μάλιστα ο μεταξύ τους διάλογος, ασχέτως αν τελεσφορεί ή όχι, έχει αναχθεί σε αυτόνομο θέμα ενδιαφέροντος για τη νομική επιστήμη, διάλογος που τροφοδοτείται από την κρίση αλλά τα συμπεράσματά του εκτείνονται και πέρα από αυτή. Ο «πρωταγωνιστής» της παρούσας εργασίας, όπως καταδεικνύει και το θέμα της, είναι ο εθνικός δικαστής και, συγκεκριμένα, το Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο κλήθηκε να κρίνει τη συνταγματικότητα των «μνημονιακών» ρυθμίσεων. Στο ΣΤΕ μεταφέρθηκε το βάρος να επικυρώσει - ακόμα και να αιτιολογήσει κάποιες φορές - ή να απορρίψει τις νομοθετικές επιλογές, γεγονός που του επιρρίπτει σοβαρή πολιτική ευθύνη. Αναντίρρητα, οποιαδήποτε απόφαση λαμβάνεται στο πλαίσιο του ελέγχου της συνταγματικότητας νόμων που υλοποιούν, μεταξύ άλλων, κοινωνικά δικαιώματα, φέρει το στίγμα της πολιτικής επιλογής. Όπως ομολογείται, όλες οι συνταγματικές δίκες συνδέονται με την Πολιτική³²⁸, η δε δικαστική κρίση, σε μείζονες κοινωνικές υποθέσεις, συνιστά καθαυτή υπό ευρεία έννοια πολιτική απόφαση. Κάθε

³²⁸ Βλ. Ρίζου, ό.π., σελ. 293.

απόφαση που επεκτείνει μια παροχή ή θεωρεί αντισυνταγματική την περικοπή της, νομοθετεί αρνητικά, ασκώντας κατ' αποτέλεσμα κοινωνική πολιτική. Ακόμη και το αντίθετο, όμως, δηλαδή μια κρίση περί συμβατότητας των μέτρων με το Σύνταγμα, θα μπορούσε να εκληφθεί ως πολιτική επιλογή υπέρ της πολιτικής της «λιτότητας». Ο δικαστής, λοιπόν, αναλαμβάνει σε καιρό κρίσης έναν οριακά πολιτικό ρόλο. Πρόκειται, όμως, για ρόλο όχι πρωτογενώς πολιτικό, αλλά μεσολαβητικό σε ένα ήδη διαμορφωθέν θεσμικό περιβάλλον. Ο δικαστής δεν θεσμοθετεί, αλλά αποτρέπει την αποθεσμοθέτηση του διαμορφωθέντος κοινωνικού ιστού³²⁹.

Απέναντι σε αυτή την πρόκληση, η νομολογία έδειξε πολλά πρόσωπα και, χωρίς να εμφανίζει ένα ενιαίο δογματικό υπόβαθρο ή να ακολουθεί πάντοτε μια γραμμική εξέλιξη, κινήθηκε μεταξύ αυτοσυγκράτησης, οριακής ανοχής ή απόρριψης των «μνημονιακών» μέτρων και αυστηρής δικαιοκρατικής πλαισίωσής τους³³⁰. Σε γενικές γραμμές, πάντως, η ιδιαίτερη θέση του ΣτΕ είναι δυνατόν να υπαχθεί σε μια περιοδολόγηση βάσει της έντασης του ελέγχου και των πορισμάτων των σχετικών αποφάσεων. Σε πρώτο χρόνο (2010-2014), το Συμβούλιο επέδειξε σαφώς μια τάση δικαστικού αυτοπεριορισμού κρίνοντας στην ΟΛΣΤΕ 668/2012 για το πρώτο Μνημόνιο, αλλά και σε σειρά άλλων αποφάσεων του (π.χ. ΟΛΣΤΕ 2307/2014 για τη συλλογική αυτονομία, ΟΛΣΤΕ 3177/2014 για τη μείωση των αποδοχών των υπαλλήλων του Υπουργείου Οικονομικών, ΟΛΣΤΕ 1116/2014 για το «PSI» κ.λπ.) κατά κανόνα ως σύμφωνες με το Σύνταγμα τις πρωτοβουλίες του νομοθέτη για την αντιμετώπιση της κρίσης, αφενός αναγνωρίζοντας τη γνωστική του υπεροχή, αφετέρου, και ιδίως, επικαλούμενο το (δημοσιονομικό) δημόσιο συμφέρον, με άλλα λόγια την αποτροπή του δημοσιονομικού εκτροχιασμού και την προοπτική της οικονομικής επαναφοράς της χώρας³³¹.

Στις πρώτες αποφάσεις του, το Δικαστήριο επέλεξε να ασκεί *οριακό δικαστικό έλεγχο* συνταγματικότητας, ο οποίος περιορίζεται στη διακρίβωση της μη

³²⁹ Βλ. Στεργίου, *ό.π.*, σελ. 83.

³³⁰ Βλ. Γιαννακόπουλου, *ό.π.*, σελ. 436. Ως αρχική αντίδραση του δικαστή στην κρίση, ο Κ. Γιαννακόπουλος σημειώνει τον *αντίστροφο δημοσιονομικό ακτιβισμό* (σελ. 436-437). Κατά τη φάση αυτή, ο δικαστής, υποκαθιστώντας το νομοθέτη, ανέλαβε την πρωτοβουλία πρωτογενούς, κατ' ουσίαν, συγκρότησης της αιτιολογίας των νομοθετικών επιλογών. Χαρακτηριστική τέτοια απόφαση είναι η ΣτΕ 1620/2011, με την οποία κρίθηκε συνταγματικό το ευνοϊκό επιτόκιο υπερημερίας για τις οφειλές του Δημοσίου σε σχέση με τα ισχύοντα για τις οφειλές των ιδιωτών. Η αντίδραση αυτή του δικαστή δεν περιλαμβάνεται στις εδώ εξεταζόμενες φάσεις της μνημονιακής νομολογίας, διότι αφορά αποκλειστικά την κρίση του επί μέτρων μη επιβαλλόμενων δυνάμει των μνημονιακών υποχρεώσεων της χώρας, αν και εντασσόμενων στην ευρύτερη αντιμετώπιση της κρίσης.

³³¹ Καραβοκύρη, Η «κρίση-μη» πολιτικότητα..., *ό.π.*, σελ. 1.

αντίθεσης και όχι της συμφωνίας του σκοπού του νομοθέτη προς το Σύνταγμα³³². Καθαυτή η επιλογή του οριακού ελέγχου δεν ήταν βεβαίως κάτι ασυνήθιστο. Διαχρονικά στη νομολογία του, το ΣτΕ τείνει να επιλέγει αυτή τη μορφή ελέγχου, όταν βρίσκεται ενώπιον μείζονος εμβέλειας μέτρων οικονομικής πολιτικής³³³. Και, πάντως, η μεθοδολογική αυτή επιλογή επιβεβαιώθηκε, τρόπον τινά, και από το ΕΔΔΑ, στη δική του απόφαση για το πρώτο Μνημόνιο (Κουφάκη και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδας, 7-5-2013). Ασυνήθιστο, αντιθέτως, στην ΟλΣτΕ 668/2012 και άλλες που ακολούθησαν ήταν ότι το Δικαστήριο, μολονότι άσκησε οριακό έλεγχο, ενέταξε στο συλλογισμό του και την αρχή της αναλογικότητας, η οποία συνήθως συνδέεται με την άσκηση εντατικού ελέγχου³³⁴. Αυτή η, κάπως παράταιρη, συναρμογή της αρχής της αναλογικότητας με τον οριακό έλεγχο συνοψίζεται στην κρίση ότι τα επίδικα μέτρα είναι συνταγματικώς ανεκτά, εφόσον δεν παρίστανται, καταρχήν, απρόσφορα και μη αναγκαία, και μάλιστα προδήλως, για την επίτευξη των επιδιωκόμενων με αυτά σκοπών.

Οι δε αποσπασματικές περιπτώσεις που, σε αποφάσεις της πρώτης φάσης της κρίσης, ορισμένα «μνημονιακά» μέτρα κρίθηκαν αντισυνταγματικά (βλ. ΟλΣτΕ 1972/2012 για τη διακοπή του ηλεκτρικού ρεύματος ως κύρωση της μη πληρωμής του ΕΕΤΗΔΕ και ΟλΣτΕ 2307/2014 ως προς το σκέλος της κατάργησης της μονομερούς προσφυγής σε διαιτησία), μάλλον επιβεβαιώνουν τον οριακό χαρακτήρα της δικαστικής κρίσης, ενώ παράλληλα υποδηλώνουν την εγγραφή της «έκτακτης» δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας στη συνήθη ροή της νομικής μας κανονικότητας³³⁵. Πρόκειται, πάντως, για αποφάσεις στις οποίες, μετά από δισταγμούς και αμφιταλαντεύσεις, ο εθνικός δικαστής, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο της τελικής του κρίσης, επιχείρησε, σε κάθε περίπτωση, να πλαισιώσει τις επιλογές του νομοθέτη κατά τρόπο δικαιοκρατικώς πιο αυστηρό και συγκροτημένο³³⁶.

Η μεθοδολογία αυτή φάνηκε να μεταστρέφεται από το 2014 και μετά, που το ΣτΕ προχωρεί, με αφετηρία τα ειδικά μισθολόγια των στρατιωτικών και των μελών

³³² Κτιστάκη, Όψεις δικαστικού ελέγχου της δημοσιονομικής πολιτικής σε εποχές κρίσης, ό.π., σελ. 579.

³³³ Καϊδατζή Α., Οριακός και εντατικός έλεγχος στη νομολογία του ΣτΕ, με αφορμή την απόφαση για το μισθολόγιο των δικηγόρων ν.π.ι.δ. του δημόσιου τομέα - Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣτΕ 3372/2015 Ολομ. -, www.constitutionalism.gr, σελ. 2, με τις εκεί παραπομπές.

³³⁴ Για την αντίφαση που ανακύπτει από το συνδυασμό του οριακού ελέγχου με την αρχή της αναλογικότητας, αντί πολλών βλ. Κοντιάδη/Φωτιάδου, Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση..., ό.π., σελ. 42 επ.

³³⁵ Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 1-2.

³³⁶ Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 440.

ΔΕΠ των ΑΕΙ (ΟΛΣΤΕ 2192/2014, ΟΛΣΤΕ 4741/2014), σε μια νέα νομολογιακή τάση, καθώς έκρινε ως αντισυνταγματικά τα μέτρα των μισθολογικών περικοπών των ανωτέρω κατηγοριών δημοσίων λειτουργών, εμμένοντας στην ιδιαίτερη μεταχείρισή τους και στην αποτελεσματική άσκηση των καθηκόντων τους, σε ad hoc δηλαδή εξαιρετικές κρίσεις. Η νέα αυτή τάση χαρακτηρίζεται από εντατικοποίηση του δικαστικού ελέγχου των κρινόμενων μισθολογικών περικοπών, με το ΣΤΕ να αναγνωρίζει πλέον την υποχρέωση του νομοθέτη να αιτιολογεί τις επιλογές του³³⁷. Το πλέον ώριμο δείγμα αυτής της νομολογιακής μεταστροφής μάλλον εντοπίζεται, με βάση την ευρύτητα των ενδιαφερομένων της απόφασης και την επιχειρηματολογία του Δικαστηρίου, στις ΟΛΣΤΕ 2287-90/2015, αναφορικά με τον έλεγχο των περικοπών των συντάξεων. Στις αποφάσεις αυτές εδραιώθηκαν δύο εργαλεία ελέγχου που είχε προαναγγείλει η προγενέστερη νομολογία, κυρίως σε μειοψηφούσες γνώμες: αφενός, η ενδελεχής αιτιολόγηση και, αφετέρου, η εκτίμηση του «σωρευτικού αποτελέσματος» του ελεγχόμενου μέτρου.

Εν προκειμένω, ο δικαστικός έλεγχος είναι εντατικός, με την έννοια ότι ο δικαστής απαιτεί από το νομοθέτη να δικαιολογήσει όχι μόνο το λόγο για τον οποίον επέβαλε ορισμένο μέτρο που περιορίζει ένα συνταγματικό δικαίωμα, αλλά και το λόγο για τον οποίον επέλεξε αυτό ειδικά το μέτρο και όχι κάποιο άλλο ηπιότερο. Ο νομοθέτης, δηλαδή, πρέπει να αποδείξει, κατά περίπτωση και με ειδικές επιστημονικές μελέτες, ότι τα συγκεκριμένα μέτρα είναι πράγματι πρόσφορα και αναγκαία. Το σημείο αυτό είναι, μάλιστα, που δημιουργεί την εικόνα της μεταστροφής: στην περίπτωση του οριακού ελέγχου, ο νομοθέτης αρκεί απλώς να αποδείξει ότι το μέτρο που έλαβε δεν είναι *καταρχήν* απρόσφορο και μη αναγκαίο και, άρα, το μέτρο *είναι καταρχήν ανεκτό*, εκτός εάν αποδειχθεί το αντίθετο, ενώ στην περίπτωση του εντατικού ελέγχου, ο νομοθέτης οφείλει να αποδείξει ότι το μέτρο που έλαβε είναι *πράγματι* πρόσφορο και αναγκαίο και, επομένως, το μέτρο *δεν είναι καταρχήν ανεκτό*, εκτός εάν αποδειχθεί το αντίθετο³³⁸. Πάντως, ούτε στις εν λόγω αποφάσεις το ΣΤΕ εγκατέλειψε εντελώς την τάση αυτοπεριορισμού της πρώτης νομολογιακής φάσης. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι, δείχνοντας ανησυχία για τις δημοσιονομικές συνέπειες των κρίσεων του στη βιωσιμότητα του κράτους, επέλεξε, μάλλον αυθαίρετα, στις ΟΛΣΤΕ 4741/2014 και ΟΛΣΤΕ 2287-88/2015 να περιορίσει στο χρόνο τις συνέπειες

³³⁷ Αναλυτικά, βλ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 438.

³³⁸ Βλ. Καϊδατζή, ό.π., σελ. 3.

της κήρυξης αντισυνταγματικών ορισμένων νομοθετικών μέτρων αντιμετώπισης της δημοσιονομικής κρίσης, αποκλίνοντας από τον κανόνα της αναδρομικής ακύρωσης και καθορίζοντας μεταγενέστερο χρόνο επέλευσης των συνεπειών της ακύρωσης³³⁹.

Η ανωτέρω περιγραφόμενη μεταστροφή του συλλογισμού του δικαστή σε μια σειρά επιμέρους θέσεων ως προς τα όρια, τη φύση και την τεχνική του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων για τη διαχείριση της κρίσης και, μάλιστα, στο ευαίσθητο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων, η οποία επιβεβαιώνει, αυτή τη φορά διά της ενεργητικής επέμβασης του δικαστή και όχι διά του αυτοπεριορισμού, τον *δικαιοπολιτικό* ρόλο της νομολογίας των ανώτατων δικαστηρίων σε ζητήματα υψηλού πολιτικού και κοινωνικού ενδιαφέροντος, ιδίως σε ανώμαλες περιόδους, δημιούργησε, όπως είναι φυσικό, προσδοκίες συνέχισης της ίδιας, ή έστω ανάλογης, ενεργητικής στάσης του δικαστή και στις κρίσεις επί της συνταγματικότητας «μνημονιακών» μέτρων που θα ακολουθούσαν. Εντούτοις, οι μετέπειτα αποφάσεις του Δικαστηρίου δεν ανταποκρίθηκαν σε αυτές τις προσδοκίες. Με μια σειρά αποφάσεων, όπως η ΟλΣτΕ 3372/2015 για την επέκταση στους δικηγόρους με έμμισθη εντολή στα ν.π.ι.δ. του ευρύτερου δημοσίου των δυσμενέστερων μισθολογικών ρυθμίσεων που ισχύουν για τους συναδέλφους τους στο Δημόσιο, τους ΟΤΑ ή άλλα ν.π.δ.δ., η ΣτΕ 660/2016 για την κατάργηση της επικουρικής σύνταξης των εκπροσώπων των συνδικαλιστικών οργανώσεων, η ΟλΣτΕ 734/2016 για την περικοπή του εφάπαξ βοηθήματος, η ΟλΣτΕ 1087/2017 για την παράλειψη πρόβλεψης αφορολόγητου ορίου για τις πολύτεκνες οικογένειες, το δικαστήριο όχι μόνο έκρινε ως σύμφωνες με το Σύνταγμα τις επίμαχες νομοθετικές ρυθμίσεις, αλλά και επέστρεψε στον οριακό έλεγχο και την τάση αυτοσυγκράτησής του.

Εύλογα, λοιπόν, προκύπτει το ερώτημα: η επάνοδος του Δικαστηρίου στη μεθοδολογία του οριακού ελέγχου των πρώτων «μνημονιακών» αποφάσεων συνιστά άραγε πισωγύρισμα της νομολογίας; Εμφανίζεται μήπως εδώ ασυνεπές το ΣτΕ σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη τροπή που πήρε η νομολογία του, με την οποία είχε προσχωρήσει στη μεθοδολογία του εντατικού ελέγχου; Η απάντηση είναι σαφώς: όχι. Με τις αποφάσεις του, στις οποίες ασκεί εντατικό έλεγχο, το Δικαστήριο δεν αποκήρυξε τη μεθοδολογία του οριακού ελέγχου και την παλαιότερη νομολογία του. Απλώς, στις αποφάσεις αυτές, διαπιστώνει ότι συντρέχουν δύο περιστάσεις που δικαιολογούν - ή, μάλλον, επιβάλλουν - την

³³⁹ Βλ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 440-441 και, ιδίως, υποσημ. 151.

εντατικοποίηση του ελέγχου. Οι περιστάσεις αυτές είναι, πρώτον, το *σωρευτικό αποτέλεσμα*, δηλαδή το γεγονός ότι το συγκεκριμένο εξεταζόμενο μέτρο επιβλήθηκε σε συνέχεια άλλων παρόμοιων, τα οποία συνολικά κρινόμενα, επιφέρουν υπέρμετρη επιβάρυνση σε όσους τα υφίστανται, και, δεύτερον, η *παρεκκλίνουσα ρύθμιση*, δηλαδή το γεγονός ότι το συγκεκριμένο μέτρο είναι πρωτοφανές ή «διασπά μια πάγια μισθολογική μεταχείριση»³⁴⁰, με αποτέλεσμα να παρίσταται ακόμη περισσότερο επιβεβλημένη η τεκμηρίωση της προσφορότητας και αναγκαιότητάς του³⁴¹. Απεναντίας, στις αποφάσεις που ακολούθησαν, το Δικαστήριο έκρινε είτε ότι καμία από τις δύο αυτές περιστάσεις δεν συντρέχει, επειδή οι επίμαχες ρυθμίσεις ήταν μεμονωμένες (λ.χ. δεν είχαν προηγηθεί άλλα μέτρα μισθολογικών περικοπών ειδικά για τους δικηγόρους των ν.π.ι.δ. του δημοσίου) και δεν ήταν πρωτοφανείς ή παρεκκλίνουσες (λ.χ. επέκτειναν την υφιστάμενη μισθολογική ρύθμιση των δικηγόρων με έμμισθη εντολή στο Δημόσιο, Ο.Τ.Α. και ν.π.δ.δ., σε μια καθ' όλα συγκρίσιμη κατηγορία συναδέλφων τους, τους δικηγόρους σε ν.π.ι.δ. του δημόσιου τομέα), είτε πάντως δεν προκαλούσαν την υπέρμετρη επιβάρυνση όσων τις υφίστανται (λ.χ. αφορούσαν «προνομιακές» επικουρικές συντάξεις προσώπων που συνέχιζαν να λαμβάνουν σύνταξη από την κύρια εργασία τους) είτε προβλέφθηκε υποκατάσταση των βλαπτικών συνεπειών τους με άλλες παροχές (λ.χ. χορήγηση ειδικών επιδομάτων, απαλλαγμένων από φόρο, στους πολύτεκνους).

Εξάλλου, ανάμεσα στις αποφάσεις του Δικαστηρίου από το 2015 και μετά, πέραν αυτών που συνθέτουν την εικόνα του δικαστικού αυτοπεριορισμού, υπάρχουν και άλλες οι οποίες διαγιγνώσκουν την αντισυνταγματικότητα των επίδικων μέτρων, εμφανίζοντας, παράλληλα, είτε έντονο ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα (ΟλΣτΕ 100/2017 για το άνοιγμα των καταστημάτων την Κυριακή σε τρεις περιοχές της χώρας), είτε αυστηρό δικαστικό έλεγχο των νομοθετικών επιλογών, ακόμη και ανατρέποντας παγιωμένες επί σειρά ετών καταστάσεις υπέρ του Δημοσίου (ΟλΣτΕ 1378/2017 για τις διαδοχικές παρατάσεις της προθεσμίας παραγραφής του δικαιώματος του Δημοσίου προς καταλογισμό φόρων), είτε αυξημένη απαίτηση για αιτιολόγηση των νομοθετικών επιλογών (ΟλΣτΕ 431/2018 για το ειδικό μισθολόγιο των ιατρών του ΕΣΥ).

Κατόπιν των παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι, πέραν της νομολογίας της πρώτης φάσης της κρίσης, κατά την οποία ήταν άμεσα ορατός ο κίνδυνος της

³⁴⁰ Σκ. 23, ΟλΣτΕ 4471/2014.

³⁴¹ Καϊδατζή, ό.π., σελ. 4.

οικονομικής κατάρρευσης της χώρας, οπότε ο δικαστής κράτησε μια σαφή στάση αυτοσυγκράτησης, σεβόμενος την ιδιότητα του νομοθέτη ως μοναδικού διαμορφωτή της δημοσιονομικής πολιτικής και, ειδικότερα, του περιεχομένου της έννοιας του δημόσιου συμφέροντος, στη νομολογία της δεύτερης φάσης της κρίσης, που εντοπίζεται περίπου από το 2014 και μετά, δεν μπορούμε να κάνουμε εύκολα λόγο για τήρηση μιας συγκεκριμένης στάσης από το δικαστή. Και αυτό γιατί δεν υπάρχει μια ευδιάκριτη φάση αποκλειστικά δικαστικής αυτοσυγκράτησης και οριακού ελέγχου ούτε ενεργητικής επέμβασης και εντατικού ελέγχου. Στην πραγματικότητα, οι δύο αυτές τάσεις είναι συγκεχυμένες και κατανέμονται άτακτα μέσα στη «μνημονιακή» νομολογία των τελευταίων ετών, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν διέπονται από μια λογική συνέπεια που μας επιτρέπει να προβούμε σε σχετικές παρατηρήσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ότι η βάση από την οποία εκκινεί ο δικαστής είναι μάλλον ο οριακός έλεγχος, μη παραγνωρίζοντας και τα δικονομικά χαρακτηριστικά του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, που είναι κατά το Σύνταγμα (άρθρο 93 παρ. 4) διάχυτος, παρεμπίπτων και συγκεκριμένος³⁴². Ωστόσο, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν, γίνεται πιο τολμηρός και απαιτητικός και προστατεύει ό,τι θεωρεί αδιαπραγμάτευτο, αναλαμβάνοντας το ρόλο του ύστατου τιμητή του ελάχιστου ή εύλογου, κατά περίπτωση, επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης³⁴³ και εγγυητή του κοινωνικού κράτους δικαίου. Παράλληλα, όμως, δεν κλείνει τα μάτια στις πραγματολογικές (δημοσιονομικές) συνθήκες και τις κοινοτικές υποχρεώσεις της χώρας. Προσπαθεί, με τον τρόπο αυτό, και έχοντας πάντοτε υπόψη του τις αρχές της ισότητας, της αναλογικότητας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, να τηρεί μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ του δημόσιου συμφέροντος και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Βέβαια, η κοινωνική ευημερία είναι ένα συνολικό διακύβευμα, που πρέπει να κατανέμεται ισομερώς σε όλες τις ομάδες. Σε τέτοιες περιπτώσεις, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η δικαστική παρέμβαση εμφανίζει μια εγγενή αδυναμία: την έλλειψη μιας πανοπτικής ματιάς. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο δικαστικός έλεγχος διενεργείται πάντα εν όψει μιας συγκεκριμένης διαφοράς. Έτσι, η δικαστική διαφύλαξη της κοινωνικής ευημερίας για κάποιους, μπορεί να σημαίνει υστέρηση για κάποιους άλλους³⁴⁴. Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τυχόν

³⁴² Βλ. Μαντζούφα, Οικονομική κρίση και Σύνταγμα, ό.π., σελ. 108.

³⁴³ Βλ. Στεργίου, ό.π., σελ. 91 επ.

³⁴⁴ Με άλλα λόγια, ενδέχεται η εγγύηση του εισοδήματος των συνταξιούχων, λόγω αποδοχής της αντισυνταγματικότητας των περικοπών των συντάξεων με τις ΟΛΣΤΕ 2287-90/2015, να οδηγήσει στη

δείγματα βολонταρισμού³⁴⁵ που ενέχουν οι ερμηνευτικές επιλογές του δικαστή, πέραν του ότι αποτελούν ίσως αντίδραση στην παρατεταμένη αμηχανία του μπροστά στη βαρύτητα των κρίσεων που καλείται να εκφέρει, οφείλονται, μεταξύ άλλων, και στην προκατανόηση που έχει ως νομικός και εφαρμοστής του δικαίου. Πάντως, την επιτυχία ή μη του Συμβουλίου στην προσπάθεια εξισορρόπησης των αντίροπων δυνάμεων είναι νωρίς ακόμη να την κρίνουμε, δεδομένου ότι στην παρούσα χρονική στιγμή βρισκόμαστε εν αναμονή μιας σημαντικής απόφασης για το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (κρίση της συνταγματικότητας του λεγόμενου «νόμου Κατρούγκαλου»), η δημοσίευση της οποίας ίσως ξεκαθαρίσει σχετικά το νομολογιακό τοπίο.

Αυτό που, σε κάθε περίπτωση, συνάγεται από τη στάση του δικαστή, είναι ότι το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο, απομακρυνόμενο από την αρχική αντίληψη της «κατάστασης ανάγκης»³⁴⁶, την οποία ουδέποτε επικαλέστηκε ρητά αλλά άφησε έμμεσα να διαποτίσει τις πρώτες αποφάσεις του, αναζητά ένα νέο σημείο ισορροπίας. Η βιωσιμότητα των δημόσιων οικονομικών, χωρίς να παύει να είναι κύριο μέλημα του Δικαστηρίου, έπαψε πάντως να αποτελεί το αποκλειστικό κριτήριο νομιμοποίησης των νομοθετικών αποφάσεων και στο δικανικό συλλογισμό κερδίζουν έδαφος οι βιοτικές επιπτώσεις των ληφθέντων μέτρων, οι ανθρώπινες ανάγκες. Συνακολούθως, η σκιαγραφείσα νομολογιακή εικόνα εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της προσπάθειας της έννομης τάξης να επιστρέψει στην ομαλότητα και να εντάξει την οικονομική κρίση στον κόσμο του δικαίου. Εξάλλου, η κρίση «συνιστά μία ακόμα συνέχεια, έστω και διακεκομμένη, της νομικής πραγματικότητας, μια νομική κατάσταση που, παρότι εξαιρετική, δεν

μη ικανοποίηση άλλων κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως η προστασία των ανέργων, που προστατεύονται σε χαμηλότερο βαθμό. Αυτός είναι ένας εκ τους λόγους που οι αποφάσεις αυτές δέχθηκαν έντονη κριτική. Σχετικά βλ. Στεργίου, *ό.π.*, σελ. 87, με τις εκεί παραπομπές.

³⁴⁵ Για μια βολонταριστική ερμηνεία του Συντάγματος από το δικαστή κάνει λόγο ο Γιαννακόπουλος, *ό.π.*, σελ. 439-440.

³⁴⁶ Η συζήτηση περί του ότι η χώρα, λόγω των έκτακτων δημοσιονομικών συνθηκών, έχει περιέλθει σε «κατάσταση ανάγκης» ήταν πολύ έντονη, ιδίως κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης. Μεταξύ άλλων, ο Γ. Κατρούγκαλος υποστηρίζει ότι «στην πραγματικότητα, η μοναδική δυνατότητα δικαιολόγησης της κηδεμονίας των μνημονίων είναι η επίκληση μιας διαρκούς κατάστασης ανάγκης, της ανάγκης προστασίας της χώρας από τις αδηφάγες αγορές και το φάσμα της χρεοκοπίας». Αναλυτικά, βλ. Κατρούγκαλου Γ., *Η κρίση και η διέξοδος*, Λιβάνης, Αθήνα, 2012, σελ. 275 επ.. Αντίθετα, ο Γ. Κουζέλης υπογραμμίζει ότι «πολλοί από εμάς ζήσαμε τη δικτατορία, γι' αυτό είμαστε συχνά επιφυλακτικοί απέναντι στην εύκολη επίκληση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης ως πλαισίου που περιγράφει τη σημερινή κατάσταση. Και είμαστε επιφυλακτικοί κυρίως απέναντι σε εκείνη την επίκλησή της που επενδύεται με θετικές προσδοκίες». Αναλυτικά βλ. Κουζέλη Γ., *Φασισμός και Δημοκρατία*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2014, σελ. 21 επ.. Για εκτενέστερο προβληματισμό περί του εάν η δημοσιονομική κρίση που πλήττει την Ελλάδα συνιστά ή όχι «κατάσταση ανάγκης» και για τη μετάβαση από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου, βλ. Καραβοκύρη, *Το Σύνταγμα και η κρίση*, *ό.π.*, σελ. 11 επ., με εκεί αναλυτικές παραπομπές.

συνίσταται σε τίποτα το (νομικά) εξαιρετικό». ³⁴⁷ Βέβαια, μιλώντας για επιστροφή στην κανονικότητα, δεν εννοούμε την προ κρίσης κανονικότητα, ή τουλάχιστον όχι ακόμα. Αυτή, όπως όλα δείχνουν, παραμένει σε αναβολή. Και αυτό ακριβώς υπονοεί ανοιχτά η πρόσφατη νομολογία του ΣτΕ: η νέα κανονικότητα της κρίσης είναι μάλλον *μονιμότερη του προσωρινού*. ³⁴⁸

³⁴⁷ Ibid, Καραβοκύρη, ό.π., σελ. 40.

³⁴⁸ Καραβοκύρη, Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας..., ό.π., σελ. 25.

Επίλογος

Σε μια καταληκτική αποτίμηση, συμπεραίνουμε ότι η αρχή της αξίας του ανθρώπου, αν και σαφώς δεν εξάντλησε την πλήρη δυναμική της, διαδραμάτισε έναν καίριο ρόλο στη νομολογία της οικονομικής κρίσης. Η δικαστική προσφυγή στην αξία του ανθρώπου παρουσιάζει, σε καιρό κρίσης, μια ιδιαίτερη νομική σημασία: η αξιοπρέπεια, κυρίως εδραιωμένη ως ατομικό δικαίωμα, σπανιότερα δε επικαλούμενη ως θεμελιώδης αρχή, λειτούργησε ως ερμηνευτικό εργαλείο στην προσπάθεια εξεύρεσης ορθών και δίκαιων λύσεων, λόγω και του στενού συνδέσμου της με άλλα δικαιώματα και αξίες, όπως η ισότητα και η κοινωνική αλληλεγγύη, και ως ζωτικός ρυθμιστής στάθμισης των ορίων του δημοσίου - δημοσιονομικού συμφέροντος και των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας, βασιζόμενο στην κατά το άρθρο 2 παρ. 1 Συντ. προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, διέπλασε την έννοια της αξιοπρεπούς διαβίωσης, την οποία εξόπλισε με ισχύ ατομικού δικαιώματος και παρέδωσε στην έννομη τάξη μας για περαιτέρω θεωρητική επεξεργασία και νομολογιακή αξιοποίηση. Είναι γεγονός ότι η αξιοπρεπής διαβίωση δεν ανέπτυξε, στο βαθμό που της επιτρέπεται από το συνταγματικό πλαίσιο, την εγγυητική της λειτουργία ως προς τη διαφύλαξη των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς το περιεχόμενό της διαμορφώθηκε, όπως είδαμε, άλλοτε σε ιδιαίτερα χαμηλό και άλλοτε σε υπερβολικά υψηλό - για τα δεδομένα της κρίσης - επίπεδο προστασίας των θιγόμενων δικαιωμάτων. Παρ' όλα αυτά, η αξιοπρεπής διαβίωση αποκτά σταδιακά τη δυναμική να λειτουργήσει ως «προστατευτική ομπρέλα» κατά των επεμβάσεων που έχουν ως αποτέλεσμα την απόσπαση οικονομικών δυνάμεων από τους πολίτες προς το κράτος. Το περιεχόμενό της, όπως αυτό εμφανίζεται στις αποφάσεις που εξετάστηκαν, μπορεί να βρει εφαρμογή σε κάθε υπόθεση με αντικείμενο το εισόδημα που προορίζεται για την κάλυψη της αξιοπρεπούς διαβίωσης. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποκτά αμιγώς χρηματικού χαρακτήρα περιεχόμενο. Πέρα από το γεγονός ότι η ίδια η ατομική αξιοπρεπής διαβίωση δεν διασφαλίζεται μόνο με οικονομικά μέσα, το εξωστρεφές της στοιχείο, δηλαδή η δυνατότητα της κοινωνικής συμμετοχής, συνιστά και το μέσο για τη διασφάλιση της αξιοπρεπούς και ειρηνικής κοινωνικής συμβίωσης μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου.

Το Δικαστήριο κατάφερε, λοιπόν, να στοιχειοθετήσει ένα αυτοτελές κριτήριο προσδιορισμού της αξιοπρεπούς διαβίωσης το οποίο, αν και έχει ακόμη πολλά

περιθώρια βελτιστοποίησης, συνιστά πάντως μια σημαντική κατάκτηση της νομολογίας της κρίσης, που έρχεται να ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στη σχετική με την ανθρώπινη αξία νομολογία και να προσφέρει σημαντικές προοπτικές αξιοποίησής της σε μελλοντικές αποφάσεις. Πέρα, όμως, από την αδιαμφισβήτητη θεωρητική του αξία, απαιτείται ένα ακόμη στοιχείο προκειμένου το διαμορφωθέν από τη νομολογία περιεχόμενο της αξιοπρεπούς διαβίωσης να μπορεί να λειτουργήσει ως μια έγκυρη και δεσμευτική αξίωση: να είναι εφικτό. Και για να συμβεί αυτό, πρέπει να λαμβάνει επαρκώς υπόψη το «πραγματικό», δηλαδή, εν μέσω κρίσης, το περιορισμένο ύψος των οικονομικών δυνατοτήτων της Πολιτείας.

Στη νομολογία της κρίσης, η πιο ολοκληρωμένη, η πιο εύλογη, η πιο σύγχρονη, θα λέγαμε, προσέγγιση της αξιοπρεπούς διαβίωσης είναι αυτή που επιχειρήθηκε στην ΟΛΣΤΕ 2287/2015 και περιλαμβάνει τους όρους τόσο της φυσικής υπόστασης του ατόμου όσο και της συμμετοχής του στην κοινωνική ζωή. Κατά το μέτρο, όμως, που συμπληρώθηκε με την απαίτηση της εξασφάλισης στον συνταξιούχο μιας οικονομικής κατάστασης ίδιου σχεδόν επιπέδου με αυτή του εργασιακού του βίου, η προσέγγιση αυτή συγκρούστηκε βίαια με τις πραγματολογικές συνθήκες και θεωρήθηκε, ενόψει της δημοσιονομικής κατάστασης της χώρας, ουτοπική. Ο δικαστής δεν πέτυχε να διαμορφώσει ένα εφικτό επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης για τα σημερινά δεδομένα και, έτσι, ο διάλογός του με το νομοθέτη παρέμεινε ατελής. Αυτό σημαίνει ότι η προσπάθεια του δικαστή έγινε επί ματαίω; Ότι το μήνυμά του δεν έφτασε ποτέ στο νομοθέτη; Ας μου επιτραπεί στο σημείο αυτό να φανώ συγκρατημένα αισιόδοξη. Σύμφωνα με μια άποψη, το ανέφικτο συνήθως δεν είναι παρά μια μορφή του εφικτού, που οι συνθήκες ή η κυρίαρχη αντίληψη των πραγμάτων το εμποδίζουν στην παρούσα συγκυρία να πραγματωθεί. Αυτή δε τη δυναμική διαλεκτική μεταξύ ανέφικτου και εφικτού, ιδίως σε περιόδους κρίσης, απέδωσε με ενάργεια ο M. Friedman. Κλείνοντας, λοιπόν, δανείζομαι μια σκέψη του: «Μόνο μία κρίση, πραγματική ή προσλαμβανόμενη ως τέτοια, επιφέρει πραγματική αλλαγή. Όταν συμβεί η κρίση αυτή, οι δράσεις που θα αναληφθούν θα εξαρτηθούν από τις ιδέες που κυκλοφορούν. Αυτό, πιστεύω, είναι βασική μας δουλειά: να αναπτύσσουμε εναλλακτικές στις υπάρχουσες πολιτικές, να τις κρατήσουμε ζωντανές και διαθέσιμες, μέχρι το πολιτικά αδύνατο να γίνει πολιτικά αναπόφευκτο»³⁴⁹.

³⁴⁹ Ibid, Friedman M., Καπιταλισμός και ελευθερία (The University of Chicago, 1962, 1982, 2002), μτφρ. Καράμπελα Γ., Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2012, σελ. 17.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Friedman M., Καπιταλισμός και ελευθερία (The University of Chicago, 1962, 1982, 2002), μτφρ. Καράμπελα Γ., Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2012
- Häberle P., Έννοια και περιεχόμενο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά το γερμανικό και το ελληνικό Σύνταγμα, μτφρ. Ανδρέα Δημητρόπουλου και Ζωής Παπαϊωάννου, ΤοΣ 8, 1982, σελ. 202 επ.
- Hofmann H., Αυτό που υπόσχεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, μτφρ.-επιμ. Βασιλική Ρουστοπάνη-Neumann, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2010
- Αγγελοπούλου Ολ., Η περικοπή του εφάπαξ βοηθήματος του Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων με τους μνημονιακούς νόμους 4024/2011 και 4093/2012 ως ρύθμιση σύμφωνη με το Σύνταγμα και το άρθρο 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ, ΘΠΔΔ 6, 2016, σελ. 559 επ.
- Ακριβοπούλου Χ., Ο πορτογαλικός «κοινωνικός» συνταγματισμός αντιμέτωπος με την ευρωπαϊκή δημοσιονομική κρίση, ΕφΔΔ, 5/2012, σελ. 628 επ.
- Αναστασιάδου Ελ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου της 19^{ης} Ιανουαρίου 1995, ΤοΣ 2003, σελ. 115 επ.
- Ανθόπουλος Χ./Κοντιάδης Ξ./Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ.), Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2005
- Αντωνίου Θ., Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975 - Συγχρόνως μια συμβολή στη δογματική των ατομικών δικαιωμάτων και στην ερμηνεία του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010
- Βενιζέλος Ε., Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων. Κριτική προσέγγιση των τάσεων της νομολογίας, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1990.
- Βιδάλης Τ., Ζωή χωρίς πρόσωπο. Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1999
- Βιδάλης Τ., Κανονιστικές συνέπειες της αρχής της αξίας του ανθρώπου, με αφορμή τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε Τιμητικό Τόμο του Συμβουλίου της Επικρατείας - 75 χρόνια, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004

- Γιαννακόπουλος Κ., Το ελληνικό Σύνταγμα και η επιφύλαξη του εφικτού της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: «να είστε ρεαλιστές, να ζητάτε το αδύνατο», ΕφημΔΔ 4/2015, σελ. 417 επ.
- Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, 4^η εκδ., Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012
- Δαγτόγλου Π., Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 2010
- Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, τ. Β', Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991
- Δελλής Γ., Το Οικονομικό Σύνταγμα της Ελλάδας. Σύντομη επισκόπηση μιας πορείας 40 ετών με άδηλο μέλλον, ΤοΣ 3/2015, σελ. 447 επ.
- Ζώρας Κ., Η συνταγματική αρχή του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά το γερμανικόν ομοσπονδιακόν Σύνταγμα, ΤοΣ 4, 1978
- Καϊδατζής Ακ., Αντισυνταγματικότητα συνταξιοδοτικών περικοπών (ΟΛΣΤΕ 2287/205) και η ολοκλήρωση της μεθοδολογικής μεταστροφής στη νομολογία του ΣτΕ, Αρμ. 2015, σελ. 1385 επ.
- Καραβοκύρης Γ., Το Σύνταγμα και η κρίση - Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2014
- Κασιμάτης Γ., Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου. Οι βάσεις εφαρμογής της αρχής σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου και της εγγύησης της ιδιοκτησίας, ΝοΒ 47, 1999, σελ. 706 επ.
- Κατρούγκαλος Γ., Η κρίση και η διέξοδος, Εκδόσεις Λιβάνης, Αθήνα, 2012
- Κοντιάδης Ξ., Οικονομική κρίση, κυριαρχία και συνταγματική μεταβολή. Συγκριτικές παρατηρήσεις και υποθέσεις εργασίας, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, 2/2012, σελ. 224 επ.
- Κοντιάδης Ξ., Συνταγματικές εγγυήσεις και θεσμική οργάνωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2004
- Κοντιάδης Ξ./Φωτιάδου Αλ., Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Πως αντέδρασαν τα Συντάγματα στην κρίση;, ΕφΔΔ 4/2015, σελ. 394 επ.
- Κοντιάδης Ξ./Φωτιάδου Αλ., Κοινωνικά δικαιώματα, αναλογικότητα και δημοσιονομική κρίση. Θεωρητικές επισημάνσεις επ' ευκαιρία της ΟΛΣΤΕ 668/2012, ΔτΑ 53, 2012, σελ. 27 επ.
- Κουζέλης Γ., Φασισμός και Δημοκρατία, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2014

- Κρουσταλάκης Ευ., Η προσωπική κράτηση με το πρίσμα της συνταγματικής αρχής του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, Δ 18/1987, σελ. 487 επ.
- Κτιστάκη Στ., Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στα κοινωνικά δικαιώματα, ΕΔΚΑ 2012, σελ. 506 επ.
- Κτιστάκη Στ., Όψεις δικαστικού ελέγχου της δημοσιονομικής πολιτικής σε εποχή κρίσης, ΘΠΔΔ 7/2013, σελ. 577 επ.
- Λαζαράτος Π., Δημοσιονομικό συμφέρον και δίκαιο της ανάγκης, ΘΠΔΔ 8-9/2013, σελ. 686 επ.
- Μαθιουδάκης Ι., Μετασχηματισμοί του ταμειακού συμφέροντος του Δημοσίου σε περίοδο έντονης οικονομικής κρίσης, ΕΔΔ, 4/2011, σελ. 478 επ.
- Μαθιουδάκης Ι., Παρατηρήσεις στην 4741/2014 ΣτΕ (Ολομ.), Η αρχή της ιδιαίτερης μισθολογικής μεταχείρισης των μελών ΔΕΠ και η εκδοχή της σημειακής «εξόδου» από τις μνημονιακές ρυθμίσεις, Αρμενόπουλος, 3/2015, σελ. 487 επ.
- Μάνεσης Αρ., Ατομικές ελευθερίες, τ. Α', Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1979
- Μάνεσης Αρ., Ατομικές Ελευθερίες, 4^η εκδ. , Εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982
- Μανιτάκης Αντ., Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 Συντάγματος, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1981
- Μαντζούφας Π., Οικονομική κρίση και Σύνταγμα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2014
- Μουζουράκης Π., Η αρχή της οικονομικότητας της κρατικής δράσης: μια νέα - ή καινοφανής - συνταγματική αρχή;, ΕφημΔΔ 2013, σελ. 105 επ.
- Μυλωνογιάννης Γ., Παράταση της προθεσμίας παραγραφής του δικαιώματος του Δημοσίου για την επιβολή φόρων, ΘΠΔΔ 7/2017
- Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Περί της αξίας της ανθρώπινης αξίας, ΕφημΔΔ 5, 2010, 736 επ.
- Παντελής Α., Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1984
- Παπαρρηγοπούλου - Πεχλιβανίδη Π., «Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ 2287/2015 για τις περικοπές των επικουρικών συντάξεων», ΘΠΔΔ 7/2015, σελ. 668 επ.

- Παπαρρηγοπούλου - Πεχλιβανίδη Π., Περικοπές εφάπαξ βοηθήματος Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων, Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΣτΕΟΛ 734/2016, ΘΠΔΔ 6/2016, σελ 539 επ.
- Παραράς Π., Δικαιώματα του ανθρώπου, Res Publica II, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2014
- Παραράς Π., Σύνταγμα – Corpus I, Άρθρα 1-4, 2^η εκδ., Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2010
- Περάκης Μ., Η δημοσιονομική σταθερότητα ως έννομο αγαθό στην κοινοτική έννομη τάξη, Εκδόσεις Ευρωπαϊών Πολιτεία, Αθήνα, 2009
- Πετρόγλου Αθ., Η σημασία της ΣτΕ 668/2012 (Ολομ.) για την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων σε συνθήκες κρίσης. Ο επιστημονικός προβληματισμός που έχει προκληθεί., ΕΔΚΑ 2012, σελ. 581 επ.
- Πετρόγλου Αθ., Η συνταγματική κατοχύρωση των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών κατά την πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου Επικρατείας, ΕΔΚΑ 1/2016, σελ. 82 επ.
- Πικραμμένος Π., Η επιρροή της κρίσεως στον θεσμό του Συμβουλίου της Επικρατείας, Νομικές Συμβολές 12, 2012, σελ. 1049 επ.
- Πικραμμένος Π., Δημόσιο δίκαιο σε έκτακτες συνθήκες από την οπτική της ακυρωτικής διοικητικής διαδικασίας, στο ΔΣΑ, Μελέτες επί του Μνημονίου, ΔΣΑ, Αθήνα, 2013, σελ. 13 επ.
- Ραΐκος Αθ., Συνταγματικό Δίκαιο - Θεμελιώδη Δικαιώματα, 2^η εκδ., Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2002
- Ρίζος Σ., Το Συμβούλιο της Επικρατείας μεταξύ του συνταγματικού προτύπου του Κοινωνικού Κράτους και της πολιτικής ενστάσεως “Ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος”, ΘΠΔΔ 4/2015, σελ. 289 επ.
- Σπυρόπουλος Φ./Κοντιάδης Ξ. /Ανθόπουλος Χ./Γεραπετρίτης Γ., Σύνταγμα - Κατ’ άρθρο ερμηνεία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2017
- Στεργίου Α., Τα κοινωνικά (αναδιανεμητικά) δικαιώματα ενώπιον της κρίσης - Ο δικαστής ως εγγυητής ενός εύλογου επιπέδου ευημερίας, ΕφημΔΔ 1/2016, σελ. 78 επ.
- Σωτηρέλης Γ., Τα κοινωνικά δικαιώματα στη δίνη της οικονομικής κρίσης, ΕφημΔΔ 2013, σ. 298 επ.
- Τασόπουλος Γ., Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001

Τσεβρένης Β., Ανθρώπινη αξιοπρέπεια - Η λειτουργική αξιοποίηση της ρυθμιστικής της εμβέλειας στο νομικό συλλογισμό, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2012

Φατούρος Χ. Δ., Η αρχή της ισότητας στα δημοσιονομικά βάρη και η διαφοροποίηση του επιτοκίου Δημοσίου και ιδιωτών. Σχολιασμός των ΣΤΕ 1620/2011 και ΑΕΔ 25/2012, ΘΠΔΔ 1/2013, σελ. 47 επ.

Χρήστου Β., Προσδιορισμός ελαχίστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης - Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας - Απόφαση BVerfG, 1 BvL 1/09 της 9ης Φεβρουαρίου 2010 (Α΄ Τμήμα) [Συνταγματικότητα του ελάχιστου ύψους της τακτικής παροχής για την εξασφάλιση διαβίωσης], ΤοΣ 1/2010, σελ. 198 επ.

Χρυσόγονος Κ./Βλαχόπουλος Σπ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 4^η εκδ., Νομική Βιβλιοθήκη, 2017

Χρυσόγονος Κ., Η καταστρατήγηση του Συντάγματος στην εποχή των Μνημονίων, Εκδόσεις Λιβάνης, Αθήνα, 2013

Ξενόγλωσση

Alexy R., Theory of Constitutional Rights, (μεταφρ.-εισαγ. J. Rivers), Oxford University Press, Oxford, 2002

Contiades X./Fotiadou A., Social rights in the age of proportionality: Global Economic Crisis and Constitutional Litigation, International Journal of Constitutional Law, 3/2012, σελ. 660-686.

Kant I., Metaphysics of Morals, Cambridge Texts in the History of Philosophy, Cambridge University Press, 1996

Machado J.E.M., The Sovereign Debt Crisis and the Constitution's Negative Outlook: A Portuguese Preliminary Assessment, στο Contiades X. (επιμ.), Constitutions in the Global Financial Crisis. A Comparative Analysis, Ashgate, Αγγλία - ΗΠΑ, 2013

Διαδικτυακοί τόποι

Καϊδατζής Ακ., Οριακός και εντατικός έλεγχος στη νομολογία του ΣΤΕ, με αφορμή την απόφαση για το μισθολόγιο των δικηγόρων ν.π.ι.δ. του δημόσιου τομέα - Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣΤΕ 3372/2015 Ολομ. -, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση: 4/2/2019

- Καϊδατζής Ακ., Υπάρχουν κοινωνικά δικαιώματα στην εποχή των μνημονίων;, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση: 25/1/2019
- Καραβοκύρης Γ., Η «κρίση-μη» πολιτικότητα του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Σκέψεις με αφορμή τις ΟΛΣΤΕ 2287-90/2015, www.academia.edu, τελ. πρόσβαση: 25/1/2019 (δημοσιευμένο επίσης σε ΔΤΑ 68/2016, σελ. 335 επ.)
- Κουρουνδής Χ., Το «Μνημόνιο» ως έκφανση συνταγματικής αλλοίωσης (fraude a la Constitution), www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση: 4/2/2019
- Λάππα Ε., ΣΤΕ (Ολομ) 1906/2014 (μεταβίβαση ΕΥΔΑΠ στο ΤΑΙΠΕΔ), www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση: 25/1/2019
- Μήτας Σ., Η βιοτική αυτοτέλεια, ως ratio και κανονιστικός πυρήνας των κοινωνικών δικαιωμάτων, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση: 25/1/2019.
- Χριστοφορίδου Στ., Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Πρώτο Τμήμα), Ιωάννα Κουφάκη κατά Ελλάδα και ΑΔΕΔΥ κατά Ελλάδα, Προσφυγές υπ' αρ. 57665/12 και 57657/12, 07/05/2013, με σημείωμα Στυλιανής Χριστοφορίδου, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση: 25/1/2019.
- Χριστοφορίδου Στ., Ο λειτουργικός προορισμός του εισοδήματος - Σκέψεις με αφορμή τη νομολογία της αξιοπρεπούς διαβίωσης, www.constitutionalism.gr, τελ. πρόσβαση: 27/1/2019, (δημοσιευμένο επίσης σε ΘΠΔΔ 2017, σελ. 1276 επ.)